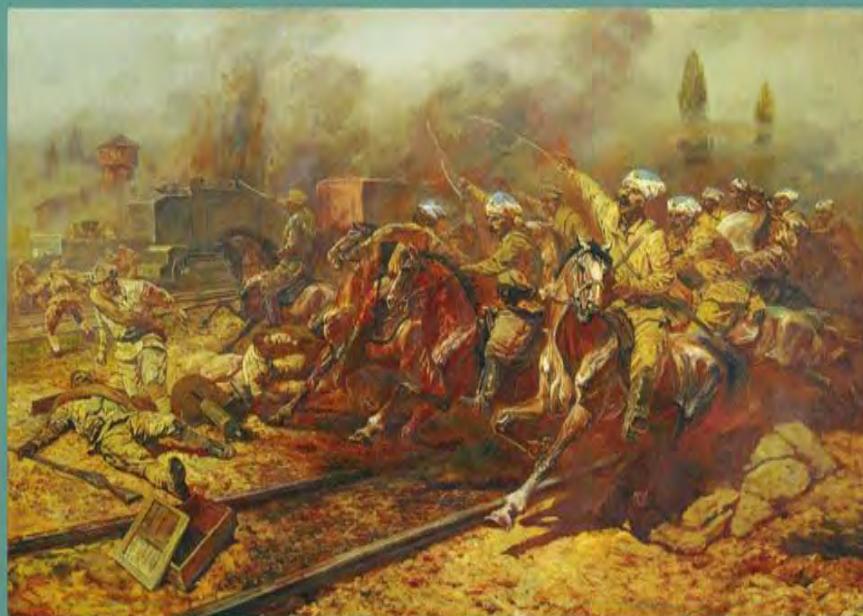

МУЗЕЙ

ВАПНЯРСЬКА ОПЕРАЦІЯ

Бій під Вапняркою. Художник А. Серебряков. Полотно, олія. 200x150.
2007 р. З фондів Центрального музею Збройних Сил України

Під час загального наступу Дієвої армії УНР проти Червоної армії, який почався 1 червня 1919 р., 2-й дивізії (командир полковник О.Удовиченко) було поставлено завдання здобути Кам'янець-Подільський. Кам'янець-Подільська операція стала першою перемогою оновленої Дієвої армії УНР після кількох місяців відступів і поразок. Із визволенням міста сюди переїхав Уряд УНР. У цей час Генштаб Дієвої армії УНР здійснив реорганізацію, і частини армії одержали нові номери. Дивізія під командуванням полковника О.Удовиченка стала називатися 3-ю стрілецькою.

Рухаючись на південний схід, 3-тя дивізія провела ряд боїв на лінії Копай-Город – Шаргород – Джурин – Томашпіль – Вапнярка. Найтяжчими видалися бої за Вапнярку – стратегічний залізничний вузол, де 3-й дивізії протистояли кінна бригада Г.Котовського й 45-та радянська дивізія.

Бої за Вапнярку 26–27 липня закінчилися перемогою армії УНР. У Вапнярській операції особливо відзначилися артилеристи – точною й швидкою стрільбою в контрбатарейній боротьбі з панцерними потягами супротивника, де гарматна обслуга складалася з канонірів Чорноморської флоти. Якнайкраще показала себе батарея легендарного сотника І.Шури-Бури (1921 р. розстріляного під Базаром). Захоплення 3-ю дивізією станції Вапнярки поліпшило загальне становище української армії, яка планувала вирушити на Київ. За вдало проведену операцію 3-тя дивізія була офіційно удостоєна назви „Залізна”.

військово-історичний

АЛЬМАНАХ

Засновник – Центральний музей Збройних Сил України

Річник X

Число 1 (18)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Володимир ГОРЄЛОВ, Володимир ГОРШНЯК,
Олександр ГУРЖІЙ, Жанна ДЕНИСЮК,
Віктор КАРПОВ (*головний редактор*), Денис КОЗАК,
Сергій ЛИТВИН, Дмитро МАЛАКОВ,
Дмитро ТАБАЧНИК, Ілля ТИЩЕНКО,
Анатолій ЧАЙКОВСЬКИЙ,
Ігор ЧИЧКАНЬ (*відповідальний секретар*)

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ

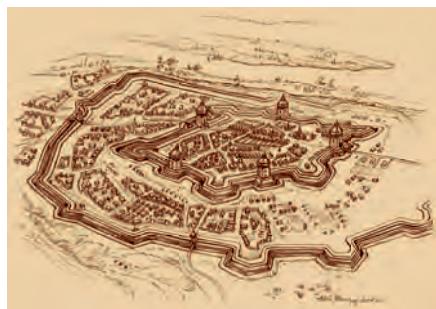
- Михаїло КОВАЛЬЧУК,
Олександр ВОВК
Підполковник армії УНР,
генерал-хорунжий УПА Леонід
Ступницький: сторінки біографії 4

- Світлана СТЕЦЕНКО,
Володимир КОВАЛЬЧУК
Степан Коваль („Рубашенко”) –
командир загону УПА
„Котловина” на Волині 41

- Олександр ПЦУК,
Наталія НІКОЛАЄВА
Реакція Львівської інтелігенції на
розгром історичної школи Михайла
Грушевського у 1946 році 48

АРХЕОЛОГІЯ

- Ігор ПРОХНЕНКО,
Омелян ГОМОЛЯК
До історії замків Закарпаття 71

ФОРТИФІКАЦІЇ

- Олександр ХАРЛАН
Фортифікаційні споруди
XVIII ст. на території
сучасного Дніпропетровська 98

АРХІВ

Олександр ГРЕКІВ
Спогади (1917–1919 рр.)

(з російської переклав

Олександр РИБАЛКО

Публікація

Михайла КОВАЛЬЧУКА)

115

ФАЛЕРИСТИКА

Сергій ГРАБ
Нагороди Державної служби
спеціального зв'язку та захисту
інформації України

150

Ігор ЧИЧКАНЬ,
Володимир ГОРЄЛОВ
Нагрудний знак „Служба
шифрувального зв'язку
і режиму секретності
Збройних Сил України”

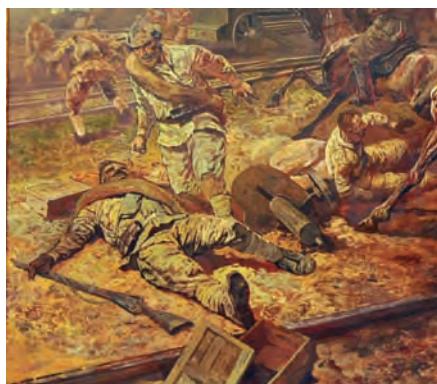
158

Ігор ЧИЧКАНЬ,
Людмила БАЯТА
Нова державна нагорода.
Відзнака Президента України –
Хрест Івана Мазепи

159

МУЗЕЙ

Вапнярська операція   с. 2 обкл.

ІСТОРІЯ

Михайло КОВАЛЬЧУК, Олександр ВОВК

ПІДПОЛКОВНИК АРМІЇ УНР, ГЕНЕРАЛ-ХОРУНЖИЙ УПА ЛЕОНІД СТУПНИЦЬКИЙ: СТОРИНКИ БІОГРАФІЇ

На основі невідомих раніше матеріалів зроблено спробу відтворити маловідомі сторінки життєпису визначного українського військового діяча Леоніда Ступницького.

Ключові слова: Дієва армія УНР, Українська повстанська армія, генерал-хорунжий Л.Ступницький, національно-визвольна боротьба, біографія.

Based on previously unknown materials, an attempt is made to revive the little-known pages of the biography of the prominent Ukrainian military figure Leonid Stupnitskyi.

Key words: Ukrainian People's Republic Active Army, the Ukrainian Insurgent Army, Cornet-General Leonid Stupnitskyi, national liberation struggle, biography.

В історичній літературі збереглося небагато відомостей про життєвий шлях визначного українського військового діяча, генерала Л. Ступницького (1891 – 1944 рр.) – участника національно-визвольних змагань 1917 – 1921 рр., одного з організаторів Української повстанської армії в роки Другої світової війни. Хоча Л. Ступницький обіймав командні посади в армії УНР та УПА, його біографія ніколи не була об'єктом історичного дослідження. Діаспорні довідкові видання містять обмаль інформації про життєвий шлях Л. Ступницького, надто в період 1917 – 1921 рр.¹ Характерно, що навіть ветерани національно-визвольної боротьби на еміграції не змогли дійти єдиної думки щодо перебігу і обставин його служби в українській армії². Суттєві неточності й прогалини у життєписі цього військового діяча трапляються й на сторінках сучасних енциклопедичних видань³. Тож ми спробували дослідити біографію полковника армії УНР, генерал-хорунжого УПА Л. Ступницького, спираючись переважно на віднайдені в архівах його послужні списки з російської царської армії й Дієвої армії УНР, документи Української повстанської армії тощо.

Леонід Венедиктович Ступницький народився 10 червня 1891 р.⁴ у багатодітній селянській родині в с. Романівка Сквирського повіту на Київщині⁵. У родині Ступницьких збереглася українська національна свідомість, а представники її старшого покоління навіть брали участь у суспільно-політичному житті царської Росії. Так, дід Леоніда, Венедикт Ступницький, у 1860-х рр. був членом ліворадикального гуртка „народників”, що збиралася на таємні зібрання у співчуваючого революційним ідеям поміщика Т. Рильського⁶. Народники мріяли про повстання проти царського режиму, закликали до встановлення в Росії республіки, намагалися вести відповідну агітацію серед селянства. Їхня роль у зростанні суспільної напруги в Російській імперії була доволі значною. Роки дитинства і юності Леоніда Ступницького припали на ескалацію соціальних і політичних конфліктів у країні. Під час першої російської революції 1905 – 1907 рр. юнак став свідком масових погромів поміщицьких маєтків на Київщині.

У родині Ступницьких дбали про те, щоб діти здобували освіту. Леонід спершу закінчив Сквирське двокласне міське училище, а в 1909 р. вступив на природниче відділення фізико-математичного факультету Київського університету Св. Володимира⁷. Та понад усе юнак прагнув стати військовиком. Тож 1912 року він залишив навчання в університеті, аби розпочати військову службу в лавах російської армії⁸. Цей крок і визначив увесь його подальший життєвий шлях.

Як свідчать документи, 3 грудня 1912 р. 21-літній Л. Ступницький вступив добровольцем до 9-го Бузького уланського полку, що розташовувався у Білій Церкві на Київщині⁹. Ця військова частина, попри свою належність до російської армії, мала давні українські традиції – її було створено на початку XIX ст. з Бузького козацького і 3-го Українського уланського полків. У складі російської армії полк брав участь у придушенні польського повстання 1830 – 1831 рр., приборканні Угорщини в 1849 р., відзначився також у російсько-турецькій війні 1878 – 1879 рр. На початку ХХ ст. 9-й Бузький уланський полк вважався однією з найкращих кінних частин у російській армії (його почесним шефом навіть вважався спадкоємець австрійського престолу, ерцгерцог Франц-Фердинанд)¹⁰.

Л. Ступницький отримав призначення до 2-го ескадрону полку, в лавах якого і розпочав свою військову кар'єру. Невдовзі після початку військової служби він вступив до полкової учебової команди, щоб отримати звання унтер-офіцера. Упродовж кількох місяців юнак ретельно вивчав статути, військові правила, опановував різні види зброї, тактичні прийоми ведення бою тощо¹¹. 13 червня 1914 р. він закінчив курс учебової команди. У 2-му ескадроні саме з'явилася вакансія молодшого унтер-офіцера, тож 26 червня Л. Ступницький отримав звання молодшого унтер-офіцера і був призначений командиром відділу¹². Згідно з прийнятими в російській армії правилами, згодом він міг претендувати на посаду командира ескадрону.

У липні 1914 р. розпочалася Перша світова війна. Росія спільно з Францією і Великобританією виступила проти Центральних держав – Німеччини й Австро-Угорщини. З назви 9-го Бузького уланського полку було вилучено ім'я австрійського ерцгерцога, а сам полк спішно почав готуватися до від'їзду на фронт. 31 липня 1914 р. Л. Ступницький у складі своєї частини залишив Білу Церкву й виступив на позицію¹³. Вже 16 серпня його було призначено старшим унтер-офіцером 2-го ескадрону 9-го Бузького уланського полку із затвердженням на посаді ескадронного каптенармуса¹⁴. На цій посаді Леонід завідував господарським і військовим майном, а також опікувався забезпеченням свого підрозділу харчами й фуражем. Нова посада мала тим більше значення, що в російській армії офіцери й вояки серйозно потерпали від зазвичай неналагодженого продовольчого постачання. У серпні 1914 р. обози з харчами також не встигали за військами, що наступали. Хліба в частинах майже не було і вояки змушені були їсти сухарі і картоплю¹⁵. Швидкий темп наступу російських військ перешкоджав належній організації їх продовольчого забезпечення.

9-ту російську кінну дивізію, до складу якої входив Бузький уланський полк, було включено до 9-го корпусу 3-ї армії Південно-Західного фронту¹⁶. Армія мала діяти проти військ Австро-Угорщини й зосереджуvalася у районі Луцьк – Дубно – Крем'янець для подальшого вторгнення у Галичину¹⁷. 19 серпня 1914 р. 9-й Бузький уланський полк перейшов російсько-австрійський кордон й вступив на терен Галичини. Перший бій бузьких уланів з австрійськими частинами відбувся на річці Серет біля с. Заложче, де полк при підтримці кінної батареї атакував переважаючі сили противника. Втративши в короткому, але запеклому бою близько 100 вояків, австрійці мусили відступити¹⁸. Подальші бої, які бузьким уланам довелося вести з австро-угорськими військами під час просування до Львова, були не менш запеклими. А вже на початку вересня 1914 р., після захоплення росіянами Львова, 9-ту кінну дивізію висунуто до району Любута, де вона мала прикривати облогу австрійської фортеці Перемишль та утримувати лінію річки Сян. У складі 9-го Бузького уланського полку Л. Ступницький брав участь у кровопролитних боях з австрійцями за переправи на річці Сян (жовтень 1914 р.), наступі на Krakів (листопад 1914 р.) і в боях з австро-угорськими військами на правому березі Вісли¹⁹. На початку 1915 р. 9-ту кінну дивізію включено до складу Осадної армії, що штурмувала укріплений австрійцями Перемишль. 22 березня 1915 р., після багатомісячної облоги, росіяни здобули перемиську фортецю. За участь у боях під час взяття Перемишля Л. Ступницького нагороджено Георгіївським хрестом IV ступеня²⁰.

Як зазначав згодом Л. Ступницький у службових документах, під час боїв у Галичині й Польщі його було поранено й контужено²¹. 30 травня 1915 р. Леоніда відправлено з фронту в розпорядження начальника

штабу Мінського військового округу з метою командирувати до школи прапорщиків для здобуття офіцерського звання. 7 червня його прикомандировано до 73-го пішого запасного батальйону, а незабаром відряджено до 1-ї Київської школи прапорщиків для проходження навчального курсу²². 15 липня 1915 р. Л. Ступницький був зарахований на навчальний курс, а вже 13 жовтня завершив навчання у званні прапорщика російської армії. Після цього він отримав призначення на службу до розташованого в запіллі 88-го пішого запасного батальйону, де мав займатися підготовкою новобранців для російської армії.

26 жовтня 1915 р. прапорщик Л. Ступницький прибув до нового місця служби і був зарахований до 88-го запасного батальйону молодшим офіцером 11-ї роти²³. Та вже 12 грудня за розпорядженням начальника 26-ї запасної бригади його переведено до 12-го маршового запасного батальйону, де призначено молодшим офіцером до змінного складу 1-ї роти²⁴. Відтак, за обов'язком служби Л. Ступницькому довелося супроводжувати маршові роти під час їх відправлення на фронт. Так, 13 січня 1916 р. його призначають командиром 50-ї маршової роти 207-го запасного батальйону, 18 січня – командиром 88-ї маршової роти, 22 січня – молодшим офіцером учебової команди батальйону, а 30 травня зараховують до списків постійного складу 12-го пішого запасного батальйону (в серпні цього року батальйон розгорнуто у полк)²⁵. Фактично ж Л. Ступницькому в цей час нерідко доводилося виконувати обов'язки начальника учебової команди,

Будинок Української Центральної Ради

не кажучи вже про супровід маршових рот на фронт. 24 серпня 1916 р. за бойові заслуги його нагороджено орденом Св. Станіслава III ступеня²⁶.

Служба у запасних частинах не надто приваблювала Л. Ступницького, який прагнув якомога швидше повернутися до діючої армії. Нарешті його клопотання задовольнили і молодий офіцер отримав призначення на Румунський фронт, до 136-го Таганрозького полку 34-ї російської дивізії. Вже невдовзі після прибууття до частини його призначають начальником полкової команди розвідників²⁷. На фронті у цей час панувало затишня, але розвідчим командам, що перебували на передньому краю позицій, часто доводилося вести збройні сутички з противником.

З падінням російського царства в березні 1917 р. у народів колишньої Російської імперії з'явилася надія на національне визволення. Відразу ж після революції прaporщик Л. Ступницький взяв активну участь в організації українських національних осередків на фронті. У квітні 1917 р., виклопотавши у начальства дозвіл на відрядження до Києва, він виїхав за інструкціями до Центральної Ради – новоствореного керівного органу українського національно-визвольного руху. У ті дні до столиці України за вказівками прибуло чимало делегатів від українських військових громад. Та коли невдовзі виявилася цілковита байдужість Центральної Ради до військових справ, серед військовиків виникла думка про створення спеціального органу для керівництва українським військовим рухом²⁸. Л. Ступницький увійшов до складу ініціативної групи, зусиллями якої 27 квітня 1917 р. у приміщенні київського Педагогічного музею було скликано збори за участю близько 200 делегатів від українських громад тилових і фронтових частин російської армії, а також представників Центральної Ради. Головував на зборах прaporщик М. Павловський, а його товаришем (заступником) був Л. Ступницький. Учасники зборів ухвалили скликати національний військовий з'їзд для організації керівного органу українського військового руху²⁹. Саме на цьому з'їзді, що відбувся в середині травня 1917 р., й було обрано Український генеральний військовий комітет, який очолив багатотисячні маси українського вояцтва й започаткував процес українізації в російській армії.

Влітку 1917 р. Л Ступницький подав рапорт начальству про бажання служити в українізований частині. Відповідно до цього, його було переведено на Південно-Західний фронт – до 17-го армійського корпусу, що мав бути українізований³⁰. Подальше проходження служби прaporщика Л. Ступницького відбувалося у лавах 623-го Козеницького полку 156-ї дивізії, що входила до складу цього корпусу. Дивізію сформовано наприкінці 1916 р., тож її частини ще не мали ані бойових традицій, ані згуртованого особового складу (деякий час у 1917 р. 156-ю дивізією командував полковник Т. Протазанов, щирій республіканець і майбутній генерал-хорунжий армії УНР). Восени 1917 р. російське командування відмовилося проводити українізацію 17-го корпусу. Щоправда, на цей

час українці в лавах 156-ї дивізії становили більшість, тож її частини й далі комплектувались українськими поповненнями. До речі, в 621-му Немирівському полку цієї дивізії служили колишні вояки створеного у Києві українського полку ім. П. Полуботка, вислані на фронт за спробу повстання проти Тимчасового уряду в липні 1917 р.³¹

Більшовицький переворот у Петрограді в листопаді 1917 р. поклав край „мирному етапові” російської революції. 623-му Козеницькому полку, в якому служив Л. Ступницький, довелося відіграти важливу роль у пов’язаних з державним переворотом подіях. Сталося це, коли російське командування намагалося ліквідувати переворот у Петрограді за допомогою нечисленних військових сил, зосереджених на підступах до російської столиці. З’єднання 17-го корпусу отримали наказ терміново вирушити до Петрограда, на допомогу проурядовим військам. Однак 156-та дивізія зажадала від командування негайно відправити її до Києва для захисту Центральної Ради від російської влади³². Значна частина вояків продемонструвала при цьому відверту ворожість до офіцерів-росіян, подекуди навіть висловлюючи співчуття більшовицьким гаслам. Під впливом цих настроїв 623-й Козеницький полк захопив ключову залізничну станцію Орша, приєднавшись до місцевих більшовиків. Ось як описував більшовицький мемуарист ситуацію після прибууття 623-го Козеницького полку до Орши: „Цей полк виявився більшовицьким. На вагонах ешелону висіли плакати з більшовицькими гаслами, серед яких величезними літерами було „Вся влада Радам”. Наш мітинг, влаштований тут же, біля вагонів, відразу ж після прибууття ешелону, пройшов виключно вдало, з побиттям кількох офіцерів з ешелону, що виступили проти нас, – побиттям, здійсненим зовсім не з напоїй ініціативи і не нами організованим. У вояків ешелону накипіло саме. Наше повідомлення про те, що в Орши Військово-революційний комітет вже функціонує, було зустрінуте вояками з захопленням, при чому його оркестр тут же з цього приводу зіграв марсельєзу”³³. Захопивши залізничну станцію, вояки-українці блокували усі спроби інших військових частин дістатися Петрограда. Своєчасне перекидання військ на придушення більшовицького перевороту стало після цього неможливим³⁴. Не отримавши підкріплень, козачі відділи під Петроградом були змушені скласти зброю перед більшовиками й відмовитись від спроб ліквідувати державний переворот.

Після здійсненої явочним порядком українізації 623-го Козеницького полку Л. Ступницький став командиром 3-ї роти³⁵. У листопаді 1917 р. 156-та дивізія повернулася до України, але оскільки вояки у своїй більшості прагнули лише якомога швидше дістатися до рідних домівок, її відразу ж було демобілізовано. Уряд щойно проголошеної Української Народної Республіки не надто дбав про розбудову власних збройних сил, тож чимало офіцерів залишили військову службу або видали на Дон, до російських білогвардійців. Однак Л. Ступницький не збирався їхати з України, на яку

саме насувалася нова війна – з більшовицькою Росією. Наприкінці грудня 1917 р. російський більшовицький уряд, дивовижним чином поєднуочи ліворадикальні соціальні гасла з великородзянівським російським шовінізмом, вдався до відкритої агресії проти УНР. Прапорщик Л. Ступницький вступив рядовим до українського гайдамацького куреня, що формувався для відсічі більшовицької агресії, і взяв участь у перших боях з більшовиками під Костянтиноградом й Лозовою³⁶. У цих боях його було тяжко поранено, через що довелося на деякий час залишити військову службу.

Л. Ступницький одужував від ран до осені 1918 р., повернувшись до рідної домівки на Сквирщині³⁷. За цей час у країні відбулося чимало важливих подій – проголошення незалежності УНР, окупація більшовиками Лівобережної й Південної України, наступне вигнання їх австро-німецькими й українськими військами, встановлення гетьманського режиму П. Скоропадського. На жаль, свідчень про цей період життя Л. Ступницького майже не збереглося. Як старшина військового часу, він не міг служити в армії Української Держави гетьмана Скоропадського. Стан здоров'я не дозволяв йому також вступити до Інструкторської школи старшин чи іншого військово-учбового закладу. Тож Л. Ступницькому залишалося лише вести цивільне життя, спостерігаючи за зростанням соціальної й політичної напруги в країні, що нерідко набирала форм справжньої громадянської війни. У серпні 1918 р. повсталі селяни ледь не захопили Сквиру, яку місцевій гетьманській адміністрації вдалося відстояти лише за допомогою німецьких підрозділів³⁸. Повстання у Сквирському повіті незабаром вдалося локалізувати, але заспокоєння місцевим мешканцям це не принесло. Нарешті, у листопаді – грудні 1918 р. в Україні спалахнуло загальне Протигетьманське повстання, що поклало край правлінню П. Скоропадського й призвело до відновлення УНР.

З поваленням гетьманату й приходом до влади в країні Директорії УНР Л. Ступницький повернувся на військову службу. Наприкінці грудня 1918 р. він вступив до Київського запасного кінно-пішого полку, що формувався республіканською владою на південній Київщині. Полк входив до складу Київської резервної бригади армії УНР, його командиром був отаман Вирченко, а серед старшин і вояків – чимало учасників повстансько-партизанського руху часів гетьманату³⁹. Проте перетворити полк на повноцінну військову частину його командирам не вдалося. Більшість вояків після гетьманських репресій підтримували гасла радянської влади і вважали демократичний уряд УНР буржуазним та контрреволюційним. У міру того, як ставала очевидною неминучість нової війни з більшовицькою Росією, настрій у полку складався не на користь Директорії.

У січні 1919 р. російсько-більшовицькі війська розпочали повномасштабне вторгнення в Україну. Не зустрічаючи значного опору, за короткий час більшовики підійшли до Києва. Захищати столицю було нікому.

Наприкінці січня 1919 р. 1-й Київський запасний полк, у якому служив Л. Ступницький, разом з іншими частинами Київської резервної бригади перекинули на фронт під Козелець, щоб зупинити подальше просування противника. Але на позиціях полк, за словами командира відтинку отамана І. Семесенка, виявив лише „велику дезорганізацію і велику паніку”⁴⁰. 25 січня 1919 р. Київський полк за прикладом іншої військової частини самочинно залишив позиції й відступив до Києва, а вже 5 лютого більшовицькі війська безперешкодно увійшли до столиці України⁴¹. 1-й Київський запасний полк після цієї катастрофи фактично перестав існувати, оскільки його вояки, не бажаючи битися за УНР, розійшлися по домівках. Невідомо, чи отримав Л. Ступницький нове призначення – сам він писав згодом, що під час відступу військ УНР з Київщини залишив армію за станом здоров'я (відкрилася стара рана)⁴². Оскільки ж більшовики після захоплення Києва успішно просувалися вглиб Правобережної України, повернення до рідної оселі могло означати лише життя під владою окупанта. Наприкінці лютого 1919 р. Сквири захопили збільшовичені повстанці, а 3 березня місто зайняли регулярні більшовицькі частини⁴³.

Важко сказати, чи справді Л. Ступницький залишив українське військо за станом здоров'я, чи під впливом загального розчарування політикою Директорії УНР, як це зробило у той час чимало учасників визвольної боротьби. Та у кожному разі невдовзі йому довелося стати свідком швидкої зміни настроїв населення щодо більшовиків. Ставлення селян до радянської влади різко змінилося, щойно більшовики розпочали у березні 1919 р. грабіжницьку політику конфіскації продовольства. Вже наприкінці березня на південній Київщині спалахнуло масштабне селянське повстання проти більшовицької влади, яке очолив отаман Зелений. На політичне керівництво повстанцями претендували ліві українські соціалісти, що виступали водночас проти більшовицької диктатури й Директорії УНР, відстоюючи ідею „української радянської влади”⁴⁴.

Навесні 1919 р. розмах повстанського руху проти більшовиків досягнув величезних масштабів. Навіть після жорстокого придушення повстання отамана Зеленого більшовикам не вдалося цілковито знищити осередки повстанства на Київщині. Наприкінці квітня 1919 р. Л. Ступницький приєднався у районі Таращі до кількатисячної 3-ї „радянської” повстанської дивізії отамана Я. Діяченка і був призначений командиром 2-го Пороського полку⁴⁵. У складі цього повстанського формування він брав участь у боях з більшовицькими частинами під Таращею, Ставищами, Розумищею, Володаркою⁴⁶. На початку червня 1919 р. дивізія під натиском більшовиків була змушенна відступити до району Сквири. На цей час настрої населення Сквирського повіту, як стверджувалося у доповіді одного з більшовицьких співробітників, складалися зовсім не на користь більшовиків: „Населення міста Сквири по відношенню до

радянської влади тримається зі співчуттям, але, треба гадати, що це лише тому, що населення міста євреї. Що ж до волостей, не можна сказати, щоб вони співчуvalи існуючій владі, але в той же час прямих випадків не роблять... Комітети (комітети бідноти – *M.K.*) є лише в кількох волостях, але їх мало, та й наявні слабкі й бездіяльні”⁴⁷.

Однак більшовицькі частини продовжували переслідувати загони отамана Я. Діяченка й після відступу до району Сквири. Під впливом військових невдач у лавах повстанців помітно занепала дисципліна, почастішали вияви бандитизму тощо⁴⁸. На початку липня 1919 р. повстанська дивізія Я. Діяченка, приєднавшись до загону отамана Ю. Тютюнника, вирушила на з’єднання з армією УНР, що вела у цей час кровопролитні бої з більшовиками на Поділлі. 13 липня об’єднана повстанська група прорвала більшовицький фронт у районі Копайгорода, після чого з’єдналася з частинами української армії⁴⁹.

Протягом кількох наступних тижнів повстанські загони було перетворено у Київську групу армії УНР, командувачем якої став отаман Ю. Тютюнник. Відповідно, 3-тю повстанську дивізію реорганізовано у регулярну 5-ту Київську. 2-й полк, командиром якого залишився Л. Ступницький, налічував кілька сотень бійців і був на той час найбільшим у дивізії. Вчорашні повстанці посилено проходили військовий перевищокіл; згідно із загальноармійською нумерацією полк невдовзі перейменовано на 14-й Пороський⁵⁰. У 5-ї Київській дивізії, командував якою отаман М. Шулайів, найкращим полком вважався 13-й Гайсинський, однак і 14-й Пороський не раз виявляв бойову звитягу. Під час переможного наступу армії УНР і УГА проти більшовиків у серпні 1919 р. Л. Ступницький на чолі 14-го полку брав участь у боях за Тиррів, Умань, Христинівку, Ставище⁵¹. На початку вересня 1919 р. 5-ї Київській дивізії довелося вести важкі й кровопролитні бої з південною групою 12-ї більшовицької армії у районі Умань – Христинівка. Людські втрати 14-го полку в цих боях були такими значними, що невдовзі поросців влито до 35-го Звенигородського полку 12-ї Київської дивізії, командиром якого й призначено Л. Ступницького⁵². За чисельністю полк був найбільшим у дивізії; станом на 1 жовтня 1919 р. у його лавах налічувалося 43 старшин, 34 підстаршин, 318 вояків⁵³. Командиром 12-ї Київської дивізії став полковник Багнюк, а начальником штабу – полковник В. Нельговський. Більшість командирів частин дивізії в недалекому минулому були повстанськими ватажками.

Восени 1919 р. українській армії довелося вести війну з російськими білогвардійськими військами генерала А. Денікіна, що прагнули відродити „єдину та неподільну” Росію. Ця війна йшла в умовах гострої нестачі в українських військах продовольства, амуніції, санітарних матеріалів. На чолі 35-го Звенигородського полку Л. Ступницький брав участь у жорстоких боях з білогвардійцями за переправи на річці Буг, двічі здобував Вапнярку під

час прориву армії УНР з оточення наприкінці жовтня 1919 р. У боях проти білогвардійців частини 12-ї Київської дивізії зазнали величезних людських втрат⁵⁴. Крім того, в їх лавах стрімко поширювалася епідемія тифу. В середині листопада 1919 р. 12-ту дивізію було зведено в полк, а колишні полки – в курені. Не в змозі більше стримувати натиск білогвардійців, армія УНР відступила на Волинь, у сумнозвісний „трикутник смерті”. Л. Ступницький командував зведенім куренем звенигородців, допоки, захворівши на тиф, не був змушеній 1 грудня 1919 р. здати посаду⁵⁵. На деякий час його було переведено до ремонтної комісії зведеній Київської дивізії.

Л. Ступницький не брав участі у Першому Зимовому поході, у який армія УНР виришила з „трикутника смерті” наприкінці 1919 р. Тиф примусив його залишити лави війська й повернутися додому, у Сквицький повіт. Саме у цей час, взимку 1919/1920 рр., Україну вже втрете зайняли більшовицькі війська. Повстансько-партизанський рух в країні спалахнув з новою силою у відповідь на більшовицькі репресії. Наприкінці квітня 1920 р. військові операції проти більшовиків розпочала Польща, діючи згідно з домовленостями, укладеними головою Директорії УНР С. Петлюрою з польським державним керівництвом. Упродовж кількох тижнів польські війська звільнили від більшовиків Київщину і Поділля. На початку травня 1920 р. стало відомо, що армія УНР, закінчивши Перший Зимовий похід, з'єдналася з польською армією у районі південного Поділля.

Як свідчать документи, Л. Ступницький після приходу польських військ на Київщину знову повернувся на службу до армії УНР. 23 травня 1920 р. за наказом командира Київської дивізії полковника Ю. Тютюнника колишнього командира 35-го Звенигородського полку сотника Л. Ступницького було призначено до 5-го кінного полку⁵⁶. Полк, що входив до складу Київської дивізії, саме починав формуватися і гостро потребував досвідчених старшин-кавалеристів. Першого командира 5-го кінного полку, Старостіна, через фінансові зловживання звільнено з лав Дієвої армії УНР, і командування прийняв сотник Ф. Борис, в минулому уставлений командир кінноти Січових стрільців. Його помічником був „зимопохідник” сотник Ю. Тисаревський, а старшинами – ветерани визвольної боротьби поручники М. Павловський, В. Оксюк, сотник Г. Маслівець, хорунжий Г. Заярний та ін.⁵⁷

Наприкінці червня 1920 р. українсько-польські війська під натиском більшовиків розпочали відступ з Правобережної України. І хоча 5-й кінний полк ще не закінчив формуватися, його підрозділам не раз доводилося прикривати відхід українських частин й брати участь у боях з більшовицькими військами. Після відступу армії УНР до Галичини 5-й кінний полк перейменовано на 4-й Київський кінний. 4 вересня 1920 р. його командиром став начальник розвідувального відділу штабу 4-ї Київської дивізії сотника М. Палій-Сидорянський. 5 вересня новий командир призначив сотника Л. Ступницького своїм помічником⁵⁸.

У вересні 1920 р. армії УНР вдалося очистити від більшовиків Галичину й перенести військові операції на Поділля. Кіннота 4-ї Київської дивізії увесь час перебувала в гущі боїв, завдаючи противникові важких втрат. „4 дивізія вела 21/9 завзятий бій з ворогом в районі Шидлівці – Чемерівці, де після розбиття ворога захопила 70 полонених, 2 кулемети і багато воєнного майна. Зарубано до 40 комуністів,” – йшлося в одному з військових донесень⁵⁹. У зведеннях штабу Дієвої армії відзначалися й сміливі наскоки 4-го Київського кінного полку на зайняті противником населені пункти.

Здавалося, успішний наступ українсько-польських військ восени 1920 р. неминуче закінчиться визволенням України з-під більшовицької окупації. Однак у зв'язку з укладенням на польсько-більшовицькому фронті перемир'я, армія УНР змушенена була припинити свої операції. Коротке затишшя змінилося канонадою останньої битви, коли 10 листопада переважаючі сили більшовицьких військ атакували українську армію. У жорстоких боях українські частини зазнали важких втрат й були змушені відступати⁶⁰. 21 листопада 1920 р. армія УНР перейшла через річку Збруч на терен Польщі, де її було розброєно й інтерновано.

Умови життя українського вояцтва у польських таборах для інтернованих були важкими через погане опалювання, незадовільне харчування, незабезпеченість людей елементарними предметами побуту. Це повністю стосувалося й табору в Олександрові-Куявському, де розмістилася 4-та Київська дивізія. „Наша армія, опинившись в тяжкому скрутному становищі інтернування, повинна дивитись на своє теперішнє

Ветерани 4-ї Київської дивізії на еміграції в Польщі. 1920-ті pp.

становище, як ще на один етап по терновому шляху відбудови Української Народної Республіки, а тому Армія, не гублячи рівноваги й свого високого Лицарського духу, мусить вжити всіх заходів, щоб використати цей час для планової організації праці. По своєму складові наша армія уявляє зараз кадри будучої великої Української армії, а тому весь командний склад має вжити всіх заходів, щоб зберегти й підготовити теперішнє наше вояцтво, як підвалини для будучих формувань,” – йшлося у наказі командувача армії УНР генерала М. Омеляновича-Павленка⁶¹.

Незважаючи на воєнну поразку, державне та військове керівництво УНР не полішало надії на продовження боротьби за незалежність Батьківщини. Надії на визволення України підживлювалися й звістками про розгортання на українських землях масового повстансько-партизанського руху. На початку 1921 р. при Головній команді армії УНР було утворено спеціальний Повстансько-партизанський штаб на чолі з генерал-хорунжим Ю. Тютюнником, що за сприяння польської влади мав підготувати в Україні загальне антибільшовицьке повстання, яке планувалося підтримати одночасним виступом армії УНР з Польщі. Штаб мав зв’язки з повстанськими загонами в Україні, передавав повстанцям зброю, кошти, агітаційну літературу й таємно пересилав до них старшин і вояків армії УНР⁶². До праці у Повстансько-партизанському штабі Ю. Тютюнник запросив і сотника Л. Ступницького. На початку 1921 р. його призначено начальником організаційного відділу військового управління повстанського штабу⁶³. На цій посаді Ступницький розробляв плани організації в Україні повстансько-партизанських загонів, здійснював підбір кадрів для них, відповідав за створення таємних контрольно-перепускних пунктів на польсько-радянському кордоні. На початку вересня 1921 р. штаб фактично завершив підготовчий етап з організації всеукраїнського повстання. На цей час Л. Ступницького підвищено в ранзі до підполковника армії УНР.

Оцінки діяльності Л. Ступницького у повстанському штабі були досить різними. Так, 25 вересня 1921 р. Головний отаман С. Петлюра у листі до генерала Ю. Тютюнника вказував на „недобрі чутки” щодо схильності деяких співробітників Повстансько-партизанського штабу, в тому числі й Л. Ступницького, до „громової спекуляції”⁶⁴. Сам же Ю. Тютюнник висо-

Отаман Юрій Тютюнник

ко цінував працю свого підлеглого. 23 жовтня 1921 р., вже будучи командувачем всіх повстанських сил в Україні, він призначив підполковника Л. Ступницького командувачем 2-ї повстанської групи, що мала складатися з повстанських загонів Волині, Київщини й більшої частини Поділля⁶⁵. Це був найважливіший район українського повстанства, де діяли загони відомих повстанських отаманів – Хмари, Гризла, Голого, Загороднього, Струка та ін.⁶⁶ У цьому районі повинна була оперувати й сформована з інтернованих частин армії УНР Українська повстанська армія, виступ якої до України був би сигналом до початку загального повстання. Л. Ступницький мав обійтися керівництво повстанськими загонами Правобережної України відразу ж після переходу УПА до України⁶⁷.

Як командувач 2-ї повстанської групи підполковник Л. Ступницький взяв участь у Другому Зимовому поході⁶⁸. 4 листопада 1921 р. у складі Волинської групи УПА Л. Ступницький разом зі сформованим особисто невеличким штабом перейшов польсько-радянський кордон у районі с. Борове поблизу Олевська⁶⁹. Учасники походу сподівалися з'єднатися з повстансько-партизанськими загонами в Україні, підняти загальне повстання й знищити більшовицький режим.

Та вже з перших днів походу виявилась цілковита нестача у вояків зброї, одягу, військового майна. Рейд відбувався в умовах постійних боїв зі значними більшовицькими силами. „Не було дня, майже не було години, щоб не було бою. Якщо не більші маневрові бої з частинами Червоної армії, то дрібні сутички з окремими відділами чону, чека, міліції,” – згадував учасник походу⁷⁰. Після переходу кордону Волинська група УПА виришила до Коростеня, де українське командування розраховувало здобути запаси зброї, амуніції, продовольства, а також за допомогою телеграфу повідомити населення про початок всеукраїнського повстання. Згідно з планом, виробленим у штабі групи, головні сили Ю. Тютюнника мали наступати на Коростень з півночі, а невеличкий загін Л. Ступницького (блізько 40 бійців) водночас мав увірватись до міста з півдня⁷¹. Вночі 7 листопада 1921 р. Волинська група підійшла до Коростеня, готовуючись захопити місто й розпочати всеукраїнське повстання.

Як часто буває на війні, першою жертвою бою став складений у штабі план. Загін Л. Ступницького прибув на вихідну позицію на півтори години раніше від визначеного терміну. Бажаючи скористатись нічною темрявою, Л. Ступницький вирішив атакувати Коростень власними силами ще до підходу основних сил Ю. Тютюнника⁷². Задля цього загін було поділено на три невеличкі відділи: перший під командою підполковника І. Ремболовича отримав завдання захопити залізничний вокзал, другий на чолі з сотником Хмарою – зайняти південно-східну околицю міста, сам же Л. Ступницький на чолі третього мав звільнити ув'язнених у міській в'язниці⁷³. Спершу події розгорталися успішно. Діставшись цен-

тру міста за допомогою міліціонера, який перейшов на бік повстанців, відділ Л. Ступницького знищив 20 чекістів, розігнав міліцію, захопив склад зброї і звільнив з в'язниці близько 600 чоловік. Було полонено й розстріляно начальника штабу 133-ї бригади 45-ї більшовицької дивізії⁷⁴. Але відділові І. Ремболовича не вдалося утримати залишничну станцію, що примусило увесь загін до відступу. Головні сили Ю. Тютюнника підійшли до Коростеня, коли противник вже встиг оговтатися від несподіваного нападу й підтягнув підкріплення. До того ж, за спогадами І. Ремболовича, Л. Ступницький не підтримав групу Ю. Тютюнника одночасним ударом з півдня⁷⁵. У ході важкого бою Волинська група УПА мусила відступити, залишивши Коростень у руках ворога.

На думку більшості учасників походу, передчасна атака загону Л. Ступницького фактично зірвала вироблений план захоплення Коростеня. „Переведення плану не пощастило, – зазначав командир 2-ї бригади полковник Р. Сушко. – Підполк. Ступницький починає свої чини на півтори години скоріше, ніж було наказано. Тим ударемнює рівночасний концентрований наступ, бо своїм слабким ударом тільки ставить на ноги ворога, що в повній готовності приймає бій з головними нашими силами. Очевидно, випертий ворогом, не міг навіть належно демонструвати наступу в момент розпочаття затяжного бою наших головних сил”⁷⁶. Поразка під Коростенем прирекла на невдачу усю подальшу акцію УПА. Не мала успіху й здійснена за кілька днів спроба загону Л. Ступницького захопити невеличке містечко Радомишль. „Нападу на Радомишль нам не пощастило зробити, бо полковник Ступницький заблудив, жодних порад слухати не хотів, і відділ повернувся ні з чим...” – зазначав підполковник І. Ремболович⁷⁷.

На цей час з'ясувалася й марність сподівань на приєднання до Волинської групи місцевих повстанців. Л. Ступницький залишався командувачем 2-ї повстанської групи номінально, оскільки жодного повстанського загону в його розпорядженні не було. Жорстокими репресіями й терором більшовикам вдалося до осені 1921 р. знищити переважну більшість повстанських формувань й придушили народний опір. „Як командний склад, так і козацький загал побачили, що дійсність в Україні не відповідає їхнім мріям. Величезної повстанської організації, яка об'єднувала б майже всю Україну, про яку так багато говорилося і на яку так багато покладалося надій, не було... Надія запалити ту хмельниччину, про яку вголос мріяв генерал Тютюнник, не збувалася,” – згадував підполковник М. Чижевський⁷⁸.

З кожним днем більшовицька кіннота Г. Котовського все дужче насідала на Волинську групу. Пригнічені невдачами, виснажені й деморалізовані, вояки втрачали здатність вести далі боротьбу. 17 листопада, в жорстокому бою під с. Малі Миньки поблизу Коростеня Волинську групу УПА розбила ворожа кіннота. Підполковник Л. Ступницький був серед тих небагатьох, кому пощастило врятуватися від загибелі. Під проводом генерала

Ю. Тютюнника група вцілілих старшин і вояків вирушила в бік польсько-радянського кордону, який і перетнула 20 листопада 1921 р. Здавши зброю польським жандармам, бійці мали повернутися до таборів для інтернованих, де на них чекало гірке усвідомлення остаточної поразки...

Катастрофа Другого Зимового походу означала, що збройна боротьба за незалежність України у 1917 – 1921 рр. фактично скінчилася. Деякий час Л. Ступницький перебував у таборі для інтернованого українського вояцтва в Щипорно. Як і багато інших українських старшин і вояків, він напружено стежив за розвитком подій в Україні та на міжнародній арені. Не втрачаючи надії на всеукраїнське повстання проти більшовицького режиму, Л. Ступницький цікавився звістками з України, зустрічався з учасниками повстанського руху⁷⁹. Однак дуже швидко він зрозумів безперспективність подальшого перебування на інтернуванні, тож 1922 року залишив військову службу і війхав на Волинь.

Підполковник замешкав у Острозі, де влаштувався на роботу інспектором плантацій на Бабинському цукровому заводі. Того ж року він одружився з місцевою вчителькою, українкою Лідією Федорівною Беднарською. Ступницькі мали двох синів. 17 грудня 1923 р. у них народився Юрій, а 5 січня 1932 р. – Сергій⁸⁰. Оскільки цукровий завод знаходився в сусідньому Гощанському районі, Л. Ступницькому часто доводилося жити на помешканні в с. Колесники, тому бачитися з сім'єю міг лише у вихідні. Однак, незважаючи на повоєнну скрутку і складні обставини, родинне життя було щасливим. Про десятирічну військову службу Л. Ступницький здебільшого згадував лише серед колишніх бойових побратимів, що вряди-годи відвідували його домівку. Старший син Юрій зауважував про батька: „Дуже любив слухати, коли сходилися старі вояки й починали згадувати стару бувальщину, надто фронтову. Особливо цікаво й майстерно виходило це в батька”⁸¹.

Польське панування на Волині у 1920-х – 1930-х рр. супроводилося національними утисками українського населення. Українські політичні партії не мали змоги легально виступати за незалежність України, національні культурно-просвітницькі осередки зазнавали постійних утисків та репресій. Як писав згодом сучасник, така політика польської влади привела до поширення прорадянських настроїв серед місцевого населення: „На Волині це мало своїм наслідком те, що в рамках комуністичної партії увійшло все, що було опозиційно настроєне проти польської окупації, через що комуністична партія в першій стадії свого розвитку проводить усю роботу під національними протипольськими гаслами”⁸². Діяльність комуністичних осередків була відчутою і в Острозі, де 1927 року створено відділення революційної організації „Сельроб”. Утім, мешканці цього району, розташованого поблизу польсько-радянського кордону, мали змогу довідатися про комуністичні порядки в СРСР безпосередньо від утікачів з

Наддніпрянщини. Звістки про голодомор і сталінський терор не сприяли прорадянським настроям серед населення. Натомість діяльність Організації Українських Націоналістів на Волині у 1930-х рр. позитивно впливала на поширення в цьому регіоні української національної свідомості. Діючи здебільшого нелегальними методами, ОУН боролася за відновлення незалежної й соборної Української держави.

В родині Ступницьких культивувалася повага до української культури і національних традицій. У них була своя бібліотека, що налічувала чимало творів української і світової літератури. Особливе місце у цій книгозбірні посідала література, присвячена українським національно-визвольним змаганням 1917 – 1921 рр. Сам Л. Ступницький, хоча й не брав участі в політичному житті, вів активну культурно-просвітницьку роботу серед селянства⁸³.

Друга світова війна, що розпочалася у вересні 1939 р., в черговий раз змінила політичну карту Європи. Нацистська Німеччина, здійснивши напад на Польщу, зайніяла більшу частину польських земель. Вранці 17 вересня радянські війська перейшли польський кордон і в порозумінні з Німеччиною невдовзі окупували Волинь і Галичину. Українське населення, натерпівшись від польської влади, зустрічало червоних стримано, а подекуди й доброзичливо. Чимало ветеранів армії УНР, що мешкали на західноукраїнських землях, поспішили вийхати на захід, добре знаючи, що таке більшовизм. Щоб уникнути переслідувань, Л. Ступницький збирався перебратися разом з сім'єю на захід, до окупованих німецькими військами теренів Польщі. Та через небажання дружини залишати рідну домівку реалізацію цього рішення довелось відкласти.

Сподівання на те, що радянська влада виявиться кращою від польської, не справдилися. Тотальні арешти й брутальне насадження комуністичних порядків стали звичайним явищем на окупованих радянськими військами теренах України. Репресії торкнулися не лише польських офіцерів, чиновників, осадників, але й учасників і ветеранів українського національно-визвольного руху. На початку березня 1940 р. до дому Ступницьких навідалися представники радянських каральних органів, що мали намір заарештувати колишнього старшину армії УНР⁸⁴. Л. Ступницькому вдалося переховатися й уникнути зустрічі з чекістами, але цей візит поклав край ваганням. Вже наступного вечора він разом зі старшим сином Юрієм вирушив до Львова, аби звідти дістатися до зони німецької окупації⁸⁵.

Довідавшись у Львові, що перейти непоміченим через радянські прикордонні застави в Галичині не вдасться, Л. Ступницький вирушив разом з сином до Білорусі. Однак спроба під виглядом польських біженців перетнути в районі Іванівця радянсько-німецький кордон зазнала невдачі: групу втікачів затримали радянські прикордонники. Після попередньо-

го допиту Л. Ступницького, що видаав себе за поляка, відправили для подальшого з'ясування до в'язниці у Бресті, а його сина Юрія звільнили як неповнолітнього⁸⁶. Оскільки радянська судова система була надміру переобтяжена насадженням „соціалістичної справедливості” на щойно приєднаних до СРСР землях, перебування Л. Ступницького у в'язниці затяглося на тривалий час. Минуло більше року, перш ніж його справу розглянув суд. За спробу нелегально перейти кордон Л. Ступницького засуджено до 3 років перебування у виправно-трудових таборах. А як з'ясувалося, що в'язень критикує колгоспні порядки, їому за „антирадянські настрої” додали ще 2 роки⁸⁷. Щоправда, при цьому розгляд справи знову затягнувся. Тож коли 22 червня 1941 р. Німеччина напала на СРСР, Л. Ступницький все ще перебував у брестській в'язниці.

Брестська фортеця стала першою оборонною спорудою, на яку наштовхнулися війська німецької групи армій „Центр”. Внаслідок близькавичного наступу гітлерівців фортеця виявилася справжньою пастикою для розквартированої там великої кількості військ Червоної армії. Оборонці фортеці кілька тижнів відбивали атаки німців. У хаосі воєнних подій арештантам брестської в'язниці вдалося вирватися на волю. Переходивчи в лісі від радянських і німецьких військ, Л. Ступницький у липні 1941 р. дістався на Волинь⁸⁸. На цей час регіон вже зайняли німецькі війська. Від старшого сина Юрія Л. Ступницький довідався про сумну долю членів своєї родини⁸⁹. Родичі дружини, що мешкали в Острозі, загинули в червні 1941 р. Будинок, в якому до війни жили Ступницькі, зруйновано під час бомбардування Острогу радянською авіацією. Відтак, фізично виснажений перебуванням у радянській в'язниці і морально пригнічений звістками про долю своїх рідних, п'ятдесятірчний підполковник армії УНР замешкав у Рівному.

Вперше за два десятиліття на українських землях знову палахкотіла війна, яка, на думку багатьох сучасників, могла скінчитися поразкою більшовиків. Українські еміграційні кола, а також націоналістичні угруповання розраховували, що в разі перемоги над Радянським Союзом гітлерівська Німеччина дасть згоду на створення Української держави. Революційна фракція Організації Українських Націоналістів на чолі зі своїм лідером С. Бандерою проголосила відновлення незалежності України, не очікуючи навіть на згоду німецького керівництва. ОУН(б) активно розгорнула створення українських військових формувань. Провід українських націоналістів ще напередодні радянсько-німецької війни виробив плани з організації в Україні, а зокрема, на Рівненщині, адміністративних та військових структур (Українська національна революційна армія – УНРА). Вже у липні 1941 р. в Рівному постали обласна управа, міліція і 1-й український курінь ім. Холодного Яру („Січ”)⁹⁰. Загалом на Рівненщині було створено окружні, районні й

селищні управи, підрозділи Української народної міліції і військові осередки майбутньої української армії. Оунівці розраховували сформувати не менше 3 куренів, які планували розгорнути згодом у дивізії. Тож мав бути створений український військовий корпус ім. Холодного Яру, розташований на терені Правобережної України. Організація українських адміністративних та військових структур відбувалася фактично без згоди, але й без перешкод з боку німецької військової адміністрації⁹¹.

Організатором 1-го українського куреня ім. Холодного Яру став рівненський обласний провідник ОУН(б) С. Качинський („Остап“). Оскільки для успішного формування підрозділу потрібні були передусім досвідчені фахові старшини, на запрошення С. Качинського посаду начальника штабу куреня обійняв Л. Ступницький. Ад'ютантом штабу став функціонер ОУН(б) Л. Крисько („Кріс“), а старшинами, що займалися вишколом новобранців, призначено Федоровича, Сірка, Цинка і Мельника. Курінь налічував 120 юнаків, які розташувалися в одному з будинків у центрі Рівного. Проходячи посиленій військовий вишкіл, новобранці активно готувалися до боротьби за незалежність України. Відзнаки УНР, що прикрашали однострої холодноярців, демонстрували зв'язок куреня ім. Холодного Яру з традиціями національно-визвольних змагань 1917 – 1921 рр.⁹² Присутність в лавах куреня підполковника Л. Ступницького також свідчила про спадковість традицій української визвольної боротьби.

У серпні 1941 р. курінь за рахунок добровольців розгорнуто в полк, який перейшов до одного з приміщень рівненських військових казарм. Однак дуже швидко виявилося, що гітлерівська Німеччина негативно ставиться до ідеї створення Української держави. Чимало оунівців заарештувало гестапо. Все це перешкоджало подальшій розбудові УНРА. Через загрозу арешту лави полку залишив його організатор і перший командир С. Качинський. Щоб зберегти цю частину як організовану військову силу, полк було реорганізовано у вишкіл Української народної міліції. Командантом вишколу призначено полковника Л. Ступницького⁹³.

За штатним розписом, вишкіл складався з 2 куренів, поділених на 4 сотні, кожна з яких налічувала 100 – 130 вояків. Для створення кінних підрозділів підібрано 180 коней. Загальна чисельність вишколу становила близько 2 000 осіб. У його складі були також пекарня, м'ясарня, кухня й склади; господарська сотня організовувала навіть полкову кравецьку і шевську майстерні⁹⁴. Під керівництвом кількох старшин міліціянти проходили військову мушtru, вивчали зброєзнавство, статут внутрішньої служби, слухали лекції з історії України та українського війська. Крім того, вони охороняли міські установи і склади з військовим майном, конвоювали полонених тощо. Охороняючи військові склади, що знаходилися неподалік казарм, члени вишколу потай вивозили запаси зброї й спорядження до лісу. Водночас, несення конвойної служби давало змогу міліціянтам вря-

*Леонід Ступницький.
Світлина 1930-х рр.*

тувати багатьох полонених-українців від смерті у німецьких концтаборах. Безпосередньо в Рівному, завдяки клопотанню Л. Ступницького і співробітників Українського Червоного Хреста, вдалося отримати від німецького командування дозвіл на звільнення радянських полонених – мешканців окупованих німцями теренів України. При цьому Л. Ступницький намагався звільнити з полону якомога більше офіцерів-українців, яких він вважав потенційними старшинськими кадрами для створення національних військових формувань⁹⁵.

У серпні 1941 р. гітлерівське керівництво, знехтувавши національні вимоги українців, запровадило на окупованих землях власний адміністративний устрій.

Терен Галичини було включено до складу генерал-губернаторства, а Правобережжя і більша частина Лівобережної України склали рейхскомісаріат „Україна“. Адміністративний центр рейхскомісаріату розташовувався у Рівному. Коли у вересні 1941 р. до міста почали прибувати установи рейхскомісаріату і різноманітні каральні служби, умови діяльності Української народної міліції значно погрішилися. Нацистське керівництво не визнавало за українцями жодних національних прав, що викликало глухий опір німецькій владі з боку ОУН(б). Начальник поліції безпеки і Служби безпеки (СД), доповідаючи у листопаді 1941 р. своєму керівництву про те, що серед українських політичних течій на Волині найбільшу небезпеку становлять бандерівці, відзначив: „Міліція в районі Рівне потрапила під дуже сильний вплив цього руху. Ознаки його відомі: самочинність у випадках, коли накази німецьких інстанцій не співпадають з інтересами ОУН, у деяких випадках, свідомий саботаж німецьких заходів“⁹⁶.

Арешти німецьким гестапо протягом осені 1941 р. провідних діячів ОУН(б) примусили організацію перейти у глибоке підпілля. Всі охоронні і поліцейські частини, створені з місцевого населення, було об'єднано в так звану „допоміжну службу поліції порядку“⁹⁷. Вишкіл Української народної міліції в Рівному підпорядковано командиру 5-го німецького польового вишкільного полку (5 Feldausbildungs-Regiment) полковника Кельбста.

До кожної сотні, поряд з українським старшиною, приділено німецького офіцера й кількох підстаршин. Невдовзі німецька влада вжila заходів, щоб розпорошити вишкіл: кількох українських старшин і 80 підстаршин переведено до Києва, а 200 міліціянтів – до Кенігсберга, де розміщувався раніше 5-й польовий вишкільний полк⁹⁸. Деяких членів вишколу, в тому числі й ад'ютанта штабу Л. Криська, заарештовано. Більш як 300 чоловік залишили вишкіл, рятуючись від загрози німецьких репресій.

У листопаді – грудні 1941 р. вишкіл Української народної міліції за наказом німецької військової влади реорганізовано у поліційну школу⁹⁹. Щоб зберегти кадри вишколу для подальшої військово-організаційної й політичної праці, за наказом керівництва ОУН(б) близько 40 найбільш освічених і підготованих міліціянтів під виглядом курсантів новоствореної школи поліції переведено до нелегального українського підстаршинського вишколу в м. Клевані. Однак, існування цього вишколу невдовзі перестало бути таємницею для німців. Так, у повідомлені начальника поліції безпеки і СД від 22 травня 1942 р. йшлося: „Нелегальний вишкіл міліціонерів був заборонений, а школа міліції в Рівному розформована. Але школа міліції була нелегально відновлена у колишньому замку у Клевані. На основі матеріалів, які були здобуті при розформуванні школи міліції у Рівному, незаперечно доведено, що міліція була задумана як бандерівська бойова організація”¹⁰⁰.

Ймовірно, саме в цей час деякі члени міліційного вишколу, в тому числі й Л. Ступницький, перейшли на службу до рівненської пожежної охорони. За спогадами Ю. Ступницького, це була воєнізована команда, члени якої виконували обов'язки, аналогічні службі в лавах вишколу¹⁰¹. Решту членів вишколу Української народної міліції (блізько 450 чоловік) було об'єднано разом з групою місцевих добровольців і відділом колишніх військовополонених у вишкільний батальйон, що мав готовати бійців для операцій проти радянських партизанів. У грудні 1941 р. батальйон, за винятком коша, переведено до Новоград-Волинського. Деякий час у Рівному перебував вишкільний кіш батальйону, але після його передислокації до Новоград-Волинського в місті зосталася тільки сотня поручника Кислиці. Навесні 1943 р. залишки поліційної школи також розформовано¹⁰².

У 1942 р. Л. Ступницький звільнився з пожежної охорони і очолив рівненський Допомоговий комітет – напівадміністративний орган, що представляв місцеву громаду перед окупаційною владою. Основним завданням Допомогового комітету було забезпечення соціально-побутових потреб місцевого населення. Комітет також опікувався радянськими військовополоненими, що знаходилися у трьох транзитних таборах поблизу Рівного. Зокрема, служба сусільної опіки з відділу охорони народного здоров'я постійно надсидала до тaborів продукти харчування і медикаменти¹⁰³.

Водночас, становище на окупованих німецькими військами землях України дедалі більше ускладнювалося. Німецька адміністрація накла-

дала на селян непосильні для здачі сільськогосподарські контингенти, масово вивозила молодь на примусові роботи до Німеччини, здійснювала репресії проти національно свідомої інтелігенції. Будь-який непослух окупантам призводив до масових арештів а то й знищення цілих сіл. Для переважної більшості українських національних діячів стало очевидним, що нацистська Німеччина є ворогом відродження незалежної України. Однак на відкриту конфронтацію з Німеччиною не наважувалася жодна політична сила, за винятком ОУН(б). У лютому 1943 р. підпільно проведена III конференція ОУН(б) ухвалила рішення про початок організації національних військових формувань, здатних вести визвольну боротьбу проти німецьких окупантів¹⁰⁴.

На початку березня 1943 р. німецька адміністрація в Рівному посилила репресії проти української інтелігенції. Як свідчив у спогадах Ю. Ступницький, саме під загрозою репресій його батько прийняв рішення перейти на нелегальне становище. Різними шляхами Л. Ступницький та його старший син Юрій вийшли до с. Колесники поблизу Острога¹⁰⁵. Ймовірно, в умовах цілковитої політичної невизначеності він ще не прийняв рішення про участь у збройній боротьбі проти німців. За свідченням одного з учасників визвольного руху, мешканця с. Колесники О. Яроша, в цей час Л. Ступницький обмірковував можливість повернення до Західної України радянських військ. При цьому він висловлював розчарування діями оунівців, оскільки, на його думку, будь-який збройний виступ проти німців чи більшовиків міг привести лише до величезних людських втрат¹⁰⁶. Військова міць нацистської Німеччини і СРСР, відсутність визнаних і досвідчених національних лідерів, здатних повести український народ до незалежності – все це, здавалося, прирікало визвольну боротьбу на поразку.

На початку 1943 р. на Волині вже діяли створені оунівськими активістами військові підрозділи, якими керував колишній організатор полку ім. Холодного Яру, організаційний референт краївого проводу ОУН(б) на Північно-Західних Українських Землях (ПЗУЗ) С. Качинський („Остап“). До речі, в лавах цих формувань було чимало колишніх холодноярців і членів рівненського вишколу Української народної міліції. Створенням національних військових підрозділів займалися військові референти, провідники різних щаблів теренової мережі ОУН(б), а також колишні командири української допоміжної поліції. У квітні – травні 1943 р. військові відділи ОУН(б) почали офіційно називати Українською повстанською армією¹⁰⁷. На основі краївого проводу ОУН(б) на ПЗУЗ сформовано Головну команду УПА, базовими структурними підрозділами якої стали відповідно референтури проводу ОУН(б) на ПЗУЗ. На основі військової референтури, зокрема, було створено штаб УПА. Першим командиром УПА став військовий референт проводу ОУН(б) на ПЗУЗ

Члени куреня ім. Холодного Яру. Другий справа від герба „Тризуб” лежить Л. Ступницький. Світлина 1941 р.

сотник В. Івахів („Сом”, „Сонар”). Однак вже 13 травня 1943 р. він разом з шефом штабу УПА поручником Ю. Ковальським („Гарпун”) та ад’ютантом штабу хорунжим С. Снятецьким („Сівко”) загинули в сутичці з німецьким військовим підрозділом¹⁰⁸. Після цього обов’язки командира УПА перебрав на себе провідник ОУН(б) на ПЗУЗ Д. Клячківський („Клим Савур”), посада ж начальника штабу залишалася вакантною.

З самого початку свого існування кількадцять повстанська армія відчувала гостру нестачу кваліфікованих старшинських кадрів, надто середньої івищої командної ланки. Оунівське керівництво намагалося вирішити проблему шляхом створення підпільних підстаршинських і старшинських шкіл, а також залучення до військової праці кадрових офіцерів з інших армій, в тому числі й колишніх старшин армії УНР. Командування УПА намагалося використати у збройній боротьбі й Л. Ступницького, місцезнаходження якого було відоме повстанським структурам. Однак ці спроби спершу не мали успіху. Як свідчив уже згадуваний О. Ярош, у квітні 1943 р. Л. Ступницький „пішов з УПА, деякий час переховувався, але група СБ (Служба безпеки) під загрозою фізичного знищення примусила його повернутися до УПА”¹⁰⁹. Натомість, за спогадами Юрія Ступницького, бійці УПА спеціально розіграли „фарс насильного захоплення” його батька, щоб таким чином відвести від нього підозри у добровільній співпраці з націоналістами¹¹⁰.

Можна припустити, що в травні 1943 р. Л. Ступницький бачився з Головним командиром УПА Д. Клячківським („Клімом Савуром”), який саме інспектував Острозький район, де діяв відділ УПА під коман-

дою Є. Басюка („Чорноморця”)¹¹¹. Саме Д. Клячківський запропонував Л. Ступницькому обійняти посаду в штабі УПА. Аргументом на користь цієї версії слугує те, що Л. Ступницький не був залучений до створюваних на півдні Волині командних структур групи „Енея”, а відразу виrushив на Полісся, де знаходився штаб повстанської армії.

Наприкінці червня 1943 р. Л. Ступницький разом з сином Юрієм дістався хутора Соломки на Костопільщині, де базувалася підстаршинська школа 1-ї групи УПА „Вовки”. Начальником школи, що налічувала понад 100 курсантів, був ветеран військового формування „Дружина українських націоналістів”, підхорунжий „Корбан”. До речі, серед викладачів школи був і давній знайомий Л. Ступницького, колишній ад'ютант штабу полку ім. Холодного Яру поручник Л. Крисько („Горинь”)¹¹². Разом з підстаршинською школою „Вовки” батько й син Ступницькі невдовзі перейшли на лівий берег річки Горинь, на хутори між селами Золотолин і Яполоть Степанського району. Ця глуха, лісиста місцевість була неприступною для німців. У колоніях навколо Гути-Степанської деякий час базувалися польські військові формування і радянські партизани, але в середині липня 1943 р. відділи УПА остаточно опанували цей район. Один з викладачів підстаршинської школи, сотник В. Сколоздра („В. Грабенко”) згадував, що штаб УПА розташувався поряд зі школою, військовим шпиталем і вишколом медсестер¹¹³. Тривалий час повстанський штаб і підстаршинська школа базувалися на лівому березі річки Горинь, в лісових хуторах у районі Великого Стидина, зокрема, на Гутвині й поблизу с. Ледно.

Л. Ступницький обійняв посаду начальника штабу УПА. Основною його діяльністю в цей час стала власне організація повстанського штабу (який в документах УПА отримав криптонім „Відділ Вільшини”)¹¹⁴. Л. Ступницькому довелося виробляти різноманітні інструкції, накази й розпорядження, що регулювали функції штабу й діяльність відділів УПА на Волині й Поліссі. Влітку 1943 р. його вже знали в лавах УПА як „полковника Гончаренка”. Ось як описував сучасник Л. Ступницького в часі перебування у штабі УПА: „Смаглявий, вище середнього росту, добре фізично збудований, з голеною головою, веселий і привітний, по військовому невибагливий у щоденному житті легко ввійшов у підпільні умови. Здисциплінований вояк-кадровик (ще з передвоєнної царської військової школи), він був вимагаючим і твердим, де це було потрібно. Незадовго він став найбільш авторитетним і улюбленим командиром вояцтва”¹¹⁵. Інший сучасник, сотник В. Сколоздра згадував: „Полк. Л. Ступницький мав тоді десь понад п'ятдесятку, але на свій вік тримався дуже добре. Був вищий середнього росту, з вусиками, атлетичної будови. Його пристрастю були коні, він був старшиною кавалерії. В товаристві він був дотепний і веселий... В насували його знавцем військової історії, а особливо історії наших визвольних змагань 1917 – 1920 років”¹¹⁶.

У складі штабу УПА діяли оперативний, розвідувальний, вишкільний і зв'язковий відділи. Всі інші служби – організаційно-мобілізаційна, інтендантська (господарська), безпеки (контррозвідка), політично-виховна і медично-санітарна – входили до складу Головної команди УПА (створеної на основі референтур проводу ОУН(б) на ПЗУЗ). Начальником оперативного відділу спершу був майор В. Сидор („Крегул”), що одночасно заступав начальника штабу УПА. До цього призначення В. Сидор обіймав найвищу військову посаду в ОУН(б) – керував військовою референтурою Проводу¹¹⁷. Восени 1943 р. начальником оперативного відділу штабу УПА призначено колишнього викладача підстаршинської і старшинської школ, полковника армії УНР М. Омелюсику („Поліщука”), а посаду керівника розвідувального відділу обійняв колишній працівник штабу „Поліської Січі” отамана Т. Бульби-Боровця, полковник армії УНР І. Литвиненко („Євшан”). Майора В. Сидора переведено на посаду керівника вишкільного відділу. За непідтвердженими відомостями, у штабі УПА працювали й інші колишні старшини армії УНР – генерал С. Кульжинський і полковник В. П. Савченко (Н. Совенко)¹¹⁸. Давній знайомий Л. Ступницького ще з часів визвольних змагань полковник М. Павловський виконував функції капелана при підрозділах УПА. Колишні старшини армії УНР, що працювали у штабі УПА, користувалися заслуженою пошаною з боку підлеглих і колег. Начальник господарського відділу Головної команди УПА Р. Петренко („Омелько”) згадував: „Ми розуміли, що крім досвіду, ці люди були для нас не тільки фаховою підтримкою, але й моральною. Їхній перехід у підпілля, в ряди УПА вказував, що ми, молодші, йдемо правильним шляхом. На новому історичному етапі боремось за той самий ідеал, за який боролись і вони – за Українську Самостійну Соборну Державу. Це нас об’єднувало і витворювало приязні відносини”¹¹⁹.

Штаб УПА діяв в умовах суворої конспірації. „Саме приміщення штабу УПА – це звичайна сільська хата, в якій місцеві господарі виділили одну кімнату для повстанців, – згадував Ю. Ступницький, що влітку 1943 р. був курсантом старшинської школи „Дружинники”. – У штабі знаходився мій батько та полковники Іван Литвиненко і Микола Омелюсик. З військової обстановки про штаб нагадували тільки військові карти на столі, все інше нічим штаб не розконспіровувало, навіть друкарської машинки для друкування документів не було... При потребі штаб УПА дуже швидко міняв місце постою”¹²⁰. За словами начальника оперативного відділу штабу УПА М. Омелюсику, канцелярія штабу УПА „складалася з однієї скриньки головним чином з мапами, що часто носив її на плечах один-єдиний писар, що був на цілій штаб. Потрібні ж секретні папери та шифр носили в своїх торбинах начальник оперативного відділу та начальник штабу”¹²¹. Ведення діловодства і планування військових операцій здійснювалося в умовах цілковитої секретності. М. Омелюсик відзначав,

що всі цінні документи відразу ж після використання знищувалися¹²². Охорону штабу несла старшинська школа „Дружинники” і невеличка кінна група під командою колишнього старшини армії УНР „Чайки”, що забезпечувала також зв’язок штабу із загонами УПА. Восени 1943 р. цей відділ, що налічував до 50 вояків, вже очолював командир „Гамалія”¹²³. Повстанцям, які охороняли штаб УПА, суворо заборонялося цікавитися діяльністю його співробітників.

Обіймаючи посаду начальника штабу армії, Л. Ступницький, юморіно, здійснював і загальне керівництво вишкільним відділом. Так, сотник В. Сколоздра згадував, що Л. Ступницький „мав стосунок до всіх вишкільних груп”¹²⁴. Згадану вже старшинську школу „Дружинники”, що стала першим повстанським військово-учбовим закладом такого типу, створено на базі підстаршинської школи „Вовки” саме з ініціативи Л. Ступницького¹²⁵. Він також викладав курсантам окремі військові дисципліни.

Оскільки Головний командир УПА Д. Клячківський не мав професійної військової освіти (він був економістом за фахом), значний обсяг праці з налагодження складного армійського механізму ліг на плечі Л. Ступницького. Перед ним стояло завдання створити військову силу, здатну успішно вести партизанську війну проти німецьких окупантів. Власне, на початку літа 1943 р. повстанська армія перебувала на стадії організаційного становлення, з усіма притаманними цьому процесу труднощами. У лавах УПА налічувалося близько 10 тис. повстанців, але відсутність вишколеного командного складу, нестача зброї й боєприпасів суттєво гальмували кількісне збільшення армії. Помічник військового референта Проводу ОУН(б) О. Луцький після здійсненої влітку 1943 р. інспекції констатував брак зброї в загонах УПА, відсутність належного військового вишколу і досвідчених командирів, непідготовленість наявного командного складу до умов партизанської війни¹²⁶. Потрібно було звести різнорідні повстанські частини і підрозділи в одну військову силу, здатну діяти за єдиними наказами, статутами і стандартами, виконувати не лише тактичні, але й оперативні завдання.

Саме Л. Ступницького слід вважати одним з головних авторів реорганізації УПА, яку було здійснено в другій половині літа 1943 р. Більшість збройних відділів було реорганізовано в сотні, курені, загони і групи. Увесь терен Північно-Західних Українських Земель склав генеральну округу (ГО), яку відповідно було поділено на 4 воєнні округи (ВО) – „Заграва”, „Богун”, „Турів”, „Тютюнник”¹²⁷. На теренах цих округ базувалися одноіменні групи УПА – військові з’єднання, еквівалентні дивізіям і полкам регулярної армії. Так, група „Заграва” налічувала до 1,5 тис. повстанців і діяла в північній частині Рівненщини та прилеглих районах Білорусі. Її командиром був І. Литвинчук („Дубовий”), начальником штабу – М. Левицький („Макаренко”). Група „Богун” (близько 2 тис.

вояків) оперувала на південній Рівненщині і Крем'янеччині під командою П. Олійника („Енея”) і начальника штабу Д. Казвана („Черника”). Група „Турів” (понад 3 тис. вояків) діяла у Волинській області і на прилеглих теренах Білорусі. Керівництво групою здійснював М. Колтонюк („Олег”), його начальником штабу був Б. Бедрик („Клим”). Група „Тютюнник”, що налічувала лише кілька сотень бійців, базувалася на Рівненщині, але діяла на теренах Житомирської та Київської областей. Командиром групи був Ф. Воробець („Верещака”), начальником штабу – П. Гудзотоватий („Очертенко”).

Зазвичай, командири груп – партійні оунівські функціонери – у переважній своїй більшості не мали належної військової освіти. Тому основна частина військово-організаційної праці лягала на плечі іхніх начальників штабів, що мали більший військовий досвід. Групи УПА складалися з загонів і куренів, які, в свою чергу, поділялися на сотні. За штатним розписом, кожна сотня мала налічувати 100 – 140, а курінь – 300 – 400 вояків. Однак за чисельністю повстанські сотні не завжди дотягували навіть до справжньої сотні бійців. Чисельність таких підрозділів, як загони сільської самооборони, відділи особливого призначення, теренові сотні і різноманітні бойки, часто змінювалася і взагалі не піддавалася облікові. Оскільки українське населення Волині й Полісся цілковито підтримувало загони УПА, мобілізаційний потенціал армії обраховувався десятками тисяч осіб. Загалом, враховуючи різноманітні теренові збройні формaciї, вже наприкінці 1943 р. чисельність УПА в цьому регіоні сягала близько 20 тис. повстанців.

У зв’язку із загостренням військово-політичної ситуації на Волині й Поліссі Л. Ступницький звернув увагу на потребу створення в цьому регіоні структур сільської самооборони. У підписаному ним наказі Головної команди УПА від 30 серпня 1943 р. визначалися структура, функції і завдання сільської самооборони. Цікаво, що в інструкції районним і надрайонним комендантам наполегливо рекомендувалося при створенні організацій сільської самооборони використовувати досвід партизанських дій, набутий воєнною наукою у радянсько-фінській війні 1939 – 1940 рр.¹²⁸ Регламентування й координації діяльності сільських самооборон стосувався також наказ Головної команди від 4 вересня 1943 р.¹²⁹ Враховуючи це, а також подальшу роботу Л. Ступницького з організації самооборони на Волині й Поліссі, можна припустити, що саме він зробив найбільший внесок у розроблення теорії і практики самооборони як форми збройної боротьби українського народу у роки Другої світової війни.

Відповідаючи за організаційну розбудову армії, Л. Ступницький також опікувався налагодженням матеріального постачання повстанських формувань, забезпеченням функціонування різноманітних армійських служб,

а також покращенням ідейно-морального виховання вояцтва. Зокрема, в наказі Головної команди УПА, виданому за його підписом 25 серпня 1943 р., йшлося про потребу посилення політично-пропагандистської роботи в лавах УПА¹³⁰. Про заходи з організації радіозв'язку, кінної служби, саперної справи, картографії, польової жандармерії, впорядкування структури армії тощо свідчать накази Головної команди УПА, видані на початку вересня 1943 р.¹³¹ Протягом вересня – жовтня цього року за підписом Л. Ступницького з'явилися накази, присвячені налагодженню розвідувальної й військово-адміністративної звітності тощо¹³². Про поліпшення підготовки, планування і здійснення бойових операцій, підвищення рівня взаємодії між повстанськими відділами йшлося у окремому наказі „полковника Гончаренка” від 18 жовтня 1943 р.¹³³

У другій половині літа 1943 р. загони УПА посилили боротьбу з німецькими окупантами. Крім постійних сутичок з німецькими поліційними підрозділами, частинам УПА довелося водночас вести бої з радянськими партизанами і польськими військовими формуваннями. Найвідомішими бойовими операціями УПА за цей період були кількамісячний рейд підрозділів групи „Тютюнник” Житомирчиною й Київчиною; здобуття загоном „Озеро” поліського містечка Камінь-Каширський, акція групи „Заграва” проти відділів польської Армії Крайової й радянських партизанів на Рівненщині; розгром групою „Енея” табору радянських партизанів у Шумському районі; рейд бойової групи „Бористена” проти радянських партизанів на Поліссі. Найбільшої гостроти бої УПА з німцями досягли в серпні 1943 р., під час збору врожаю. Проти повстанців було кинуто регулярні частини під командуванням генерала Е. фон дем Баха-Залевського. У запеклих боях обидві сторони зазнали неабияких втрат, а частині підрозділів УПА довелося навіть залишити регіони свого базування на півдні Волині. Однак завдяки бойовій активності повстанців німецьким окупантам не вдалося відібрати в селян врожай зернових. До того ж, німці не змогли локалізувати діяльність відділів УПА. Восени 1943 р. дев'ять сотень групи „Турів” провели переможний бій з гітлерівцями біля с. Радовичі у Волинській області, а відділи груп „Турів” і „Заграва” ліквідували бази радянських партизанів та Армії Крайової на Поліссі. Успішними були у цей час і повстанські рейди на Житомирщину (курені групи „Тютюнник”), Хмельниччину й Вінниччину (відділи групи „Кодак”).

Операції проти радянських партизанів набували дедалі більшого значення у стратегії командування УПА. На початку жовтня 1943 р. в районі м. Любешів на Поліссі відділи УПА зробили спробу ліквідувати Чернігівське з'єднання радянських партизанів А. Федорова, яке становило значну загрозу повстанському запіллю. План операції було вироблено на нараді командування УПА за участю Головного командира

Д. Клячківського, начальника штабу Л. Ступницького, начальника оперативного відділу В. Сидора, командирів груп О. Луцького („Рудого”) та І. Литвинчука („Дубового”)¹³⁴. Місце постою радянських партизанів атакували близько 3 тис. воїків груп УПА „Турів” і „Заграва”. Протягом кількох днів під Любешівом точилися жорстокі бої, але повстанцям не вдалося знищити партизанське з'єднання. Після повторного наступу упівці частково вибили радянських партизанів із зайнятих територій¹³⁵.

У грудні 1943 р. за рішенням Проводу ОУН(б) розпочалася чергова реорганізація структур УПА задля розширення району діяльності армії до всеукраїнських масштабів. На основі військового штабу військової референтури Проводу ОУН створено Головний військовий штаб УПА¹³⁶. Дюочі на Волині й Поліссі повстанські відділи отримали назву УПА-Північ (командир – Д. Клячківський). У Галичині на базі повстанських формувань Української Народної Самооборони створено УПА-Захід (командир – В. Сидор). Підрозділи, що рейдували на Поділля, реорганізовано в УПА-Південь (командир – В. Кук). УПА-Схід створено не було, хоча з пропагандистською метою на Вінниччині, Київщині й Житомирщині поширювалися листівки від імені цього краївого формування.

У ході реорганізації військовий штаб УПА, яким керував Л. Ступницький, втратив свої функції і був переформований на штаб УПА-Північ. Новим начальником штабу і першим заступником командира УПА-Північ з військових питань став сотник М. Медвідь („Карпович”), колишній військовий референт ОУН на Східноукраїнських Землях. Полковника Л. Ступницького призначено командиром самооборони на Північно-Західних Українських Землях. У його розпорядженні було шість кіннотників і охорона в складі одного рою УПА¹³⁷. Відділ Л. Ступницького перебував при штабі УПА-Північ.

Наприкінці 1943 р. стало очевидно, що Німеччина та її союзники не зможуть перемогти у війні. Переїшовши до контранаступу, радянські війська зламали опір німецької армії й зайняли Лівобережжя і значну частину Півдня України. В цих умовах командування угорської армії навіть розпочало переговори з керівництвом УПА про взаємний нейтралітет. Командування 2-ї угорської армії ще в жовтні 1943 р. налагодило зв’язок з УПА, а при штабі 1-ї угорської армії на початку 1944 р. навіть перебував представник УПА О. Даниленко („Данько”). 6 – 7 січня 1944 р. уповноважена делегація від угорського командування зустрілася з чільними представниками УПА-Північ для обговорення умов порozуміння¹³⁸. Л. Ступницький був одним з найактивніших учасників цих переговорів, він найдовше спілкувався з керівником угорської делегації, підполковником Ф. Мартоном. Зрештою, обидві сторони підписали угоду про нейтралітет між угорською армією та УПА. При цьому угорці зобов’язалися не чинити жодних реквізицій чи інших насильницьких дій щодо українського насе-

Підрозділ УПА

лення. З ініціативи Л. Ступницького угорська сторона також передала до УПА 12 військових радіостанцій¹³⁹.

З наближенням до Західної України радянсько-німецького фронту частина штабу УПА-Північ перебазувалася на захід, до Волинської області. Полковник Л. Ступницький вирушив разом з 2-ю старшинською школою УПА „Лісові чорти” на Володимир-Волинщину, де розміщувалася база загону ім. І. Богуна („Січ”). 12 січня 1944 р. відбулося урочисте прощання командування УПА-Північ з 2-ю старшинською школою, на якому з промовами виступили Д. Клячківський і Л. Ступницький. Ввечері того самого дня старшини й курсанти школи, а також Л. Ступницький зі своїм нечисельним супроводом і сином Юрієм верхи вишли в дорогу¹⁴⁰. У с. Осетрів на Володимир-Волинщині, куди колона прибула 19 січня, Л. Ступницький разом з охороною і сином окремо відправились на південний схід Волинської області. Зв’язавшись у районі м. Локачі з місцевим провідником ОУН „Ярославом”, Л. Ступницький на хуторах Сіножаті біля м. Берестечка створив невеличкий вишкіл для командирів сільських самооборон¹⁴¹. Відтак він ознайомився зі станом сільських самооборон у регіоні.

Стрімке просування радянських військ територією Волині означало, що невдовзі відділам УПА доведеться протистояти значно переважаючим силам сталінської воєнної машини і карального апарату. Радянські органи держбезпеки вже мали певні дані про керівний склад українського визвольного руху. Зокрема, ім’я Л. Ступницького згадувалося в списку „підобрілкованого антирадянського елементу” Вінницького червоного партизанського з’єднання Ф. Кота, що на початку 1944 р. діяло на Волині¹⁴². 23 березня 1944 р. нарком держбезпеки УРСР С. Савченко надіслав місцевим управлінням НКДБ директивного листа з вказівками активізу-

вати оперативну роботу з ліквідації ОУН і УПА. Додаткове „орієнтування” містило коротку біографію й опис антирадянської діяльності „емісара УПА” Л. Ступницького – „Гончаренка”¹⁴³. Невідомим для радянських органів залишалося лише місцеперебування Л. Ступницького та інших представників вищого командного складу УПА.

З квітня 1944 р. радянська 1-го Українського фронту зайняла Берестечко. Місцевість, де разом з кількома десятками повстанців знаходився Л. Ступницький, опинилася вже в радянському запиллі. Невдовзі стало відомо, що надрайонний провідник „Ярослав” потрапив до рук радянських карателів, яким він видав усіх відомих йому учасників визвольного руху. Щоб врятуватися, члени створеного Л. Ступницьким вишколу виходили з небезпечного району до кременецьких лісів невеличкими групами під виглядом місцевих жителів¹⁴⁴. У складі однієї такої групи разом з сином вирушив і Л. Ступницький. Утім, не обійшлося без пригод: 16 квітня 1944 р. групу Л. Ступницького під час „облави” схопили радянські вояки. І хоча затримані видавали себе за місцевих мешканців, мобілізованих німцями на копання окопів, їх усіх було відправлено до в'язниці у м. Демидівці. Щоправда, чекісти так і не здогадалися, хто потрапив їм до рук. Л. Ступницького, що після тривалих блукань лісом мав вигляд справжнього дідугана, було звільнено, а його сина відправлено до найближчого військкомату для мобілізації до лав Червоної армії¹⁴⁵.

Діставшись Крем'янецьчини, Л. Ступницький почав шукати зв'язків з повстанськими структурами в регіоні. Саме в цей час, 21 – 27 квітня 1944 р., радянська війська здійснили на півдні Рівненщини й півночі Тернопільщини великомасштабну військову операцію проти частин УПА, кульмінацією якої стала битва біля с. Гурби (24 квітня 1944 р.). Завдавши ворогові значних втрат, повстанці прорвалися з оточення і вирушили на Полісся. На місця свого попереднього базування відділи УПА повернулися лише в середині травня 1944 р.¹⁴⁶ Ймовірно, саме тоді Л. Ступницькому нарешті вдалося налагодити зв'язок з командуванням УПА-Південь. Під псевдонімом „Шиманський” полковник обійняв посаду „оперативного старшини – начальника штабу” УПА-Південь. Він змінив на цій посаді майора В. Процюка („Миколу”), що загинув у середині травня 1944 р. в сутичці з радянськими військами¹⁴⁷.

Загони УПА-Південь діяли на порубіжжі Рівненської й Тернопільської областей. Основою цього крайового формування стало з'єднання „Холодний Яр” під командою М. Свистуна („Ясена”). У складі загонів було чимало вихідців зі східних регіонів України; загальна чисельність відділів УПА-Південь становила понад тисячу вояків. Командиром УПА-Південь був провідник ОУН(б) Південно-Східних Українських Земель В. Кук („Леміш”).

Період весни – літа 1944 р., коли через західноукраїнські землі проходив радянсько-німецький фронт, виявився надзвичайно важким для УПА.

На терені Волині й прилеглих регіонів дислокувалася величезна кількість радянських військ. Проти УПА було скеровано внутрішні війська НКВС, а подекуди й регулярні частини 1-го Українського фронту Червоної армії. У цей час постійно проводилися операції з „прочісування” регіону, що деморалізувало місцеве населення і певною мірою паралізувало діяльність повстанських структур. У боях зі значно переважаючими силами ворога загони УПА зазнали великих втрат.

Командування УПА розуміло, що пряме зіткнення з радянськими військами не могло закінчитися перемогою. У лавах УПА здійснено часткову демобілізацію, а в запіллі створено мережу підпільних структур. Повстанські групи поділено на менш чисельні, але більш маневрені військові підрозділи. Дочекавшись переходу фронту, відділи УПА мали знищувати радянські адміністративні органи, силові структури, транспортне сполучення і комунікації. Змін зазнали й політичні засади українського національно-визвольного руху: у середині липня 1944 р. Установчий з'їзд Народно-визвольної революційної організації (НВРО), що фактично мала замінити ОУН, проголосив метою боротьби УПА здобуття Української Самостійної Соборної Держави, ліквідацію соціального гноблення, встановлення демократичного ладу тощо¹⁴⁸.

Однак, вести далі визвольну боротьбу Л. Ступницькому вже не судилося. Наприкінці липня 1944 р. внутрішні війська НКВС проводили посилене „прочісування” південної Рівненщини в пошуках повстанців. 30 липня у Верхівському лісі радянським воякам здався працівник політичного відділу краївого військового штабу УПА-Південь Д. Паламарчук („Лиман“)¹⁴⁹. Він передав чекістам документи нещодавно створеної НВРО і виказав усіх, кого знав. Зокрема, Д. Паламарчук сповістив про місце перебування членів командування УПА-Південь, що знаходилося під с. Дермань, неподалік Здолбунова. Того самого дня радянські карателі оточили повстанські криївки. На пропозицію здатися повстанці відповіли відмовою і почали відстрілюватися. За свідченням колишнього начальника штабу з'єднання „Холодний Яр“ Е. Басюка („Чорноморця“), після недовгої перестрілки полковник Л. Ступницький, не бажаючи потрапити живцем до рук ворога, підірвав себе і своїх соратників гранатою¹⁵⁰.

У цьому бою загинули також провідник Генеральної округи на Осередніх і Східних Українських Землях Ю. Федорук („Лемко“), політичний референт „Середа“ і окружний керівник розвідки „Прометей“. До радянського полону потрапив важко поранений начальник політичного відділу штабу УПА-Південь, член Центрального керівництва НВРО М. Степаняк („Сергій“). Трупи полеглих повстанців карателі привезли на центральну площа Дермані і скинули біля стіни гімназії. Після розпізнання загиблих, тіло Л. Ступницького вкинули у невеличкий басейн перед будинком гімназії

і там залишили¹⁵¹. Через деякий час місцеві жителі вночі поховали полковника на цвинтарі за гімназією.

Загибель Л. Ступницького стала відчутною втратою для українського визвольного руху. Командирів такого рівня на той час вже майже не залишилося в лавах повстанців. Щоб вшанувати пам'ять Л. Ступницького як одного з головних організаторів УПА, 22 квітня 1945 р. Українська Головна Визвольна Рада підвищила його посмертно до рангу генерал-хорунжого. 27 квітня 1945 р. Головний військовий штаб УПА присвоїв Л. Ступницькому звання генерал-хорунжого з датою старшинства з дня загибелі¹⁵². У 1945 р. в офіційному виданні Проводу ОУН „Ідея і чин” було вміщено невеличке повідомлення про загибель 30 липня 1944 р. „визначного військового і громадського діяча” генерала Ступницького – Гончаренка¹⁵³. Відзначимо, що протягом усього існування УПА генеральські звання в її лавах отримали вісім осіб, з яких лише двоє – за життя¹⁵⁴. Л. Ступницький став першим повстанським командиром, до того не членом ОУН(б), якому посмертно присвоєно звання генерал-хорунжого.

Незважаючи на воєнне лихоліття, мешканці Дермані не забували про місце поховання Л. Ступницького. Вони доглядали могилу й після поразки визвольної боротьби, в часи комуністичних репресій і суворих переслідувань усіх учасників ОУН і УПА. Лише в середині 1990-х рр. зусиллями представників патріотичних сил Рівненщини і мешканців Дермані на могилі генерала Л. Ступницького встановлено величний пам'ятник. Мармуровий хрест став символом пам'яті й пошани до визначного військового діяча, життя й доля якого втілювали спадковість традицій національно-визвольної боротьби.

*Пам'ятник на могилі генерала
Леоніда Ступницького у с. Дермані*

ПРИМІТКИ

- 1 Див. наприклад: Содоль П. Українська Повстанча Армія, 1943 – 49: Довідник. – Нью-Йорк, 1994. – С. 125.
- 2 Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 5235. – Оп. 1. – Спр. 1521. – Арк. 8 – 12.
- 3 Литвин М., Науменко К. Збройні сили України першої половини ХХ ст. Генерали і адмірали. – Львів; Харків, 2007. – С. 191; Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917 – 1921). – К., 2007. – С. 425 – 426.
- 4 Тут і далі усі дати подано за новим стилем.
- 5 Российский государственный военно-исторический архив (далі – РГВИА). – Ф. 409. – Оп. 1. – Посл. сп. 770-10. – Л. 1об.; Ступницький Ю. Спогади про пережите. – Львів; Торонто: „Літопис УПА”, 2004. – С. 15.
- 6 Ступницький Ю. Спогади про пережите. – С. 16.
- 7 РГВИА. – Ф. 409. – Оп. 1. – Посл. сп. 770-10. – Л. 1об.
- 8 Ступницький Ю. Спогади про пережите. – С. 16.
- 9 РГВИА. – Ф. 409. – Оп. 1. – Посл. сп. 770-10. – Л. 2.
- 10 Звегінцов В. Русская армия 1914 г. Подробная дислокация, формирования 1914 – 1917, регалии и отличия. – Париж, 1959. – С. 23, 97.
- 11 Марков О. Русская армия 1914 – 1917. – Санкт-Петербург, 2001. – С. 7.
- 12 РГВИА. – Ф. 409. – Оп. 1. – Посл. сп. 770-10. – Л. 2.
- 13 Там же.
- 14 Там же.
- 15 Див.: Белой А. Галицийская битва. – Москва, 1929. – С. 225 – 226; Щербачов Д. Львов – Рава Русская – Перемышль. 9-й корпус и 3-я армия в Галиции в 1914 г. – С. 117.
- 16 Щербачов Д. Львов – Рава Русская – Перемышль. 9-й корпус и 3-я армия в Галиции в 1914 г. – С. 117.
- 17 Белой А. Галицийская битва. – С. 51.
- 18 Щербачов Д. Львов – Рава Русская – Перемышль. 9-й корпус и 3-я армия в Галиции в 1914 г. – С. 118.
- 19 Керновский А. История русской армии. – Т. 3. – Москва, 1994. – С. 228, 230.
- 20 РГВИА. – Ф. 409. – Оп. 1. – Посл. сп. 770-10. – Л. 2.
- 21 Biblioteka Narodowa w Warszawie. – Archiwum im. Tarasa Szewczenki. – M/f. 68846. – Послужний реєстр Л. Ступницького, складений 21 квітня 1921 р. – Арк. 620.
- 22 РГВИА. – Ф. 409. – Оп. 1. – Посл. сп. 770-10. – Л. 2 – 2об.
- 23 Там же. – Л. 2об.
- 24 Там же.
- 25 Там же. – Л. 3.
- 26 Biblioteka Narodowa w Warszawie. – Archiwum im. Tarasa Szewczenki. – M/f. 68846. – Послужний реєстр Л. Ступницького, складений 21 квітня 1921 р. – Арк. 620; РГВИА. – Ф. 409. – Оп. 1. – Посл. сп. 770-10. – Л. 3.
- 27 Biblioteka Narodowa w Warszawie. – Archiwum im. Tarasa Szewczenki. – M/f. 68846. – Послужний реєстр Л. Ступницького, складений 21 квітня 1921 р. – Арк. 620.
- 28 Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ). – Ф. 5881. – Оп. 1. – Д. 583. – Л. 43.
- 29 ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 105; Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року: Документи і матеріали. – К., 2003. – С. 201.
- 30 Див.: Ковалчук М. Українізація на Південно-Західному фронті російської армії (травень – листопад 1917 р.) // Військово-історичний альманах. – 2007. – Ч. 2 (15). – С. 52 – 54, 62.

- 31 ЦДАВО України. – Ф. 1076. – Оп. 3. – Спр. 11. – Арк. 22 – 23.
- 32 Октябрь на фронте // Красный Архив. – 1927. – Т. 5 (24) – С. 84 – 85; Разложение армии в 1917 году. – Москва; Ленинград, 1925. – С. 162 – 163.
- 33 Дмитриев И. Октябрь в Орше // Пролетарская революция. – 1922. – № 10. – С. 416. Докладніше див.: Ковальчук М. Участь вояків-українців у спробах ліквідувати більшовицький переворот 1917 р. // Український історичний журнал. – 2009. – № 1. – С. 116 – 128.
- 34 Шляпников А. Октябрський переворот и ставка // Красный архив. – 1925. – Т. 1 (8). – С. 164 – 165.
- 35 Biblioteka Narodowa w Warszawie. – Archiwum im. Tarasa Szewczenki. – M/f. 68846. – Послужний реєстр Л. Ступницького, складений 21 квітня 1921 р. – Арк. 620.
- 36 Ibid.
- 37 Ibid.
- 38 Див.: Центральний державний історичний архів України у Києві. – Ф. 317. – Оп. 7. – Спр. 5133. – Арк. 1 – 4; Захарченко П. Селянська війна в Україні: рік 1918. – К., 1997. – С. 90 – 91.
- 39 Biblioteka Narodowa w Warszawie. – Archiwum im. Tarasa Szewczenki. – M/f. 68846. – Послужний реєстр Л. Ступницького, складений 21 квітня 1921 р. – Арк. 620; ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 1. – Спр. 60. – Арк. 8.
- 40 ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 1. – Спр. 60. – Арк. 30.
- 41 Там само. – Спр. 62. – Арк. 133 – 133 зв.; Антонов-Овсеенко В. Записки о гражданской войне. – Москва, 1932. – Т. 3. – С. 160, 162.
- 42 Biblioteka Narodowa w Warszawie. – Archiwum im. Tarasa Szewczenki. – M/f. 68846. – Послужний реєстр Л. Ступницького, складений 21 квітня 1921 р. – Арк. 620.
- 43 Антонов-Овсеенко В. Записки о гражданской войне. – Москва, 1932. – Т. 3. – С. 273, 277.
- 44 Ковальчук М. Роль Всеукраїнського ревкому та Головного Повстанського штабу в антибільшовицькому повстанському русі (березень – червень 1919 р.) // Пам'ять століть. – 2000. – № 5. – С. 96 – 99.
- 45 Biblioteka Narodowa w Warszawie. – Archiwum im. Tarasa Szewczenki. – M/f. 68846. – Послужний реєстр Л. Ступницького, складений 21 квітня 1921 р. – Арк. 620.
- 46 Ibid.
- 47 Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 54. – Арк. 175 – 175 зв.
- 48 Доценко О. Рейд отамана Ю. Тютюнника // Літопис Червоної Калини. – 1933. – Ч. 5. – С. 19.
- 49 ЦДАВО України. – Ф. 3172. – Оп. 3. – Спр. 43. – Арк. 63; Капустянський М. Похід Українських армій на Київ – Одесу в 1919 році. – Мюнхен, 1946. – Кн. 2 (Ч. III). – С. 54.
- 50 Biblioteka Narodowa w Warszawie. – Archiwum im. Tarasa Szewczenki. – M/f. 68846. – Послужний реєстр Л. Ступницького, складений 21 квітня 1921 р. – Арк. 620.
- 51 Ibid.
- 52 Ibid.
- 53 ЦДАВО України. – Ф. 3260. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 10 зв. – 11.
- 54 Там само. – Ф. 3172. – Оп. 3. – Спр. 43. – Арк. 162 зв.; Ковальчук М. Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське збройне протистояння. – К., 2006. – С. 162 – 200.
- 55 Biblioteka Narodowa w Warszawie. – Archiwum im. Tarasa Szewczenki. – M/f. 68846. – Послужний реєстр Л. Ступницького, складений 21 квітня 1921 р. – Арк. 620.
- 56 ЦДАВО України. – Ф. 3172. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 23.
- 57 Там само. – Арк. 83 зв.
- 58 Там само. – Арк. 71; Biblioteka Narodowa w Warszawie. – Archiwum im. Tarasa

- Szewczenki. – M/f. 68846. – Послужний реєстр Л. Ступницького, складений 21 квітня 1921 р. – Арк. 620.
- 59 Українсько-московська війна 1920 року в документах / Під ред. В. Сальського. – Ч. I: Оперативні документи штабу Армії Української Народної Республіки. – Варшава, 1933. – С. 237.
- 60 Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917 – 1920). – К., 2007. – С. 455.
- 61 ЦДАВО України. – Ф. 3172. – Оп. 3. – Спр. 13. – Арк. 2.
- 62 Срібняк І. Обеззброєна, але нескорена. Інтернована армія УНР у тaborах Польщі і Румунії (1921 – 1924 рр.). – К.; Філадельфія, 1997. – С. 83.
- 63 Сідак В. Національні спецслужби в період Української революції 1917 – 1921 рр. (невідомі сторінки історії). – К., 1998. – С. 222.
- 64 „На Вас покладається обов'язок... підняти та скерувати загальне повстання українського народу...” Невідомі листи С. Петлюри до Ю. Тютюнника (червень – жовтень 1921 р.) // Військово-історичний альманах. – 2006. – Ч. 2 (13). – С. 61.
- 65 Верига В. Листопадовий рейд. – К., 1995. – С. 46.
- 66 ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 204. – Арк. 1 – 2.
- 67 Не відповідає дійсності твердження про те, що Л. Ступницький під час Другого Зимового походу командував дивізією у складі Волинської групи (див.: Верига В. Листопадовий рейд. – С. 78).
- 68 Учасником Другого Зимового походу був також молодший брат Леоніда Ступницького, Олександр, якого на початку листопада 1921 р. переведено з 2-ї бригади Київської дивізії УПА до дивізійної технічної сотні (ЦДАВО України. – Ф. 2297. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 6).
- 69 Доповідь начальника Польового Повстанчого штабу УНР полковника Ю. Отмарштейна Головному отаманові про рейд Української повстанчої армії проти більшовиків у листопаді 1921 р. // Військово-історичний альманах. – 2006. – Ч. 2 (13). – С. 67.
- 70 Шпілінський О. Базар (1921 – 1931 рр.) // Другий Зимовий похід. Листопадовий рейд. Базар. – К., 1995. – С. 23.
- 71 Доповідь начальника Польового Повстанчого штабу УНР полковника Ю. Отмарштейна Головному отаманові про рейд Української повстанчої армії проти більшовиків у листопаді 1921 р. – С. 69.
- 72 Ремболович І. Рейд 1921 року // Другий Зимовий похід. Листопадовий рейд. Базар. – К., 1995. – С. 94; Шпілінський О. Базар (1921 – 1931 рр.). – С. 25.
- 73 Рогозний Г. Листопадовий рейд // Другий Зимовий похід. Листопадовий рейд. Базар. – К., 1995. – С. 47.
- 74 Шпілінський О. Базар (1921 – 1931 рр.). – С. 26.
- 75 Ремболович І. Рейд 1921 року. – С. 96 – 97.
- 76 Цит. за: Верига В. Листопадовий рейд. – С. 112 – 113.
- 77 Ремболович І. Рейд 1921 року. – С. 101.
- 78 Чижевський М. 15 діб в окупованій Москвою Україні (з 4 по 19 листопада 1921 року) // Другий Зимовий похід. Листопадовий рейд. Базар. – К., 1995. – С. 82.
- 79 Центральний державний історичний архів України у м. Львові. – Ф. 369. – Оп. 1. – Спр. 29. – Арк. 13.
- 80 Ступницький Ю. Спогади про пережите. – К.; Торонто, 2000. – С. 14, 16.
- 81 Там само. – С. 18.
- 82 Книш З. Дух, що тіло рве до бою... (Юліан Головінський, краївий командант УВО). – Вінніпег, 1951. – С. 28.
- 83 Ступницький Ю. Спогади про пережите. – С. 15, 16.
- 84 Там само. – С. 17 – 18.
- 85 Більше Л. Ступницькому не судилося побачити своїх рідних. У квітні 1940 р. його дружину, тещу і восьмирічного молодшого сина вивезено радянською владою на поселення до Казахстану, де

- всі, окрім сина, померли. Будинок і майно родини Ступницьких конфісковано (Ступницький Ю. Спогади про пережите. – С. 21).
- 86 Там само. – С. 20.
- 87 Там само. – С. 36.
- 88 ЦДАВО України. – Ф. 5235. – Оп. 1. – Спр. 1521. – Арк. 8 зв.
- 89 Ступницький Ю. Спогади про пережите. – С. 34 – 35.
- 90 Боляновський Л. Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939 – 1945 рр.). – Львів, 2003. – С. 100; Тис-Крохмалюк Ю. Про так званий 5-ий поліційний полк СС // Вісті комбатанта. – 1977. – Ч. 2. – С. 22.
- 91 Тис-Крохмалюк Ю. Про так званий 5-ий поліційний полк СС. – С. 22.
- 92 Марчук І. „Січі” 41-го на Волині // Визвольний шлях. – 2001. – Кн. 4 (637). – С. 31; Музичук С., Марчук І. Українська Повстанча Армія. – Рівне, 2006. – С. 5.
- 93 Державний архів Рівненської області. – Ф. Р-33. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 234, 253.
- 94 Боляновський А. Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939–1945 рр.). – С.100.
- 95 Степанюк С. Українські жінки в німецьких тюрмах Крем'янця і Рівного // Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто: Літопис УПА. – 1984. – Т. 5. – С. 237, 243.
- 96 Косик В. Україна в Другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів (1941 – 1942). – Львів: IV. – 1998. – С. 56 – 57.
- 97 Thomas N. Partisan Warfare 1941 – 1945. – London: Osprey publishers, 1983. – Р. 15.
- 98 Боляновський А. Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939–1945 рр.). – С. 100.
- 99 Тис-Крохмалюк Ю. Про так званий 5-ий поліційний полк СС. – С. 22.
- 100 Косик В. Україна в Другій світовій війні у документах. – С. 192.
- 101 Ступницький Ю. Спогади про пережите. – С. 38.
- 102 Боляновський Л. Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939 – 1945 рр.). – С. 100.
- 103 Степанюк С. Українські жінки в німецьких тюрмах Крем'янця і Рівного. – С. 237 – 238.
- 104 ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби. 1929 – 1955. – [Б. м.], 1955. –Ч. 1. – С. 97.
- 105 Ступницький Ю. Спогади про пережите. – С. 42 – 43; Степанюк С. Українські жінки в німецьких тюрмах Крем'янця і Рівного. – С. 243.
- 106 ЦДАГО України. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 351. – Арк. 26 – 27.
- 107 Літопис УПА. Нова серія. – К.; Торонто, 1999. – Т. 2. – С. XII.
- 108 Вовк О. Василь Івахів – перший Командир Української Повстанської Армії // Визвольний шлях. – 2003. – Кн. 2 (659). – С. 15 – 16.
- 109 ЦДАГО України. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 351. – Арк. 27.
- 110 Ступницький Ю. Спогади про пережите. – С. 43.
- 111 Літопис УПА. Нова серія. – К.; Торонто, 2007. – Т. 9. – С. 112 – 113.
- 112 Ступницький Ю. Спогади про пережите. – С. 45.
- 113 Грабенко В. В рядах УПА на Костопільщині // Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто, 1984. – Т. 5. – С. 71 – 72.
- 114 Ступницький Ю. Спогади про пережите. – С. 52.
- 115 Петренко Р. За Україну, за її волю // Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто; Львів, 1997. – Т. 27. – С. 117.
- 116 Грабенко В. В рядах УПА на Костопільщині // Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто, 1984. – Т. 5. – С. 71.
- 117 Літопис УПА. Нова серія. – Т. 9. – С. 334 – 336.
- 118 Петренко Р. За Україну, за її волю. – С. 145 – 146; Тинченко Я. Офіцерський

- корпус Армії Української Народної Республіки (1917 – 1921). – С. 380 – 381.
- 119 Петренко Р. За Україну, за її волю. – С. 120.
- 120 Ступницький Ю. Спогади про пережите. – С. 55.
- 121 Омелюсик М. УПА на Волині в 1943 році // Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто, 1989. – Т. 1. – С. 19.
- 122 Там само. – С. 19.
- 123 Грабенко В. В рядах УПА на Костопільщині. – С. 73, 79; Ступницький Ю. Спогади про пережите. – С. 55.
- 124 Грабенко В. В рядах УПА на Костопільщині. – С. 72.
- 125 Петренко Р. За Україну, за її волю. – С. 131; Грабенко В. В рядах УПА на Костопільщині. – С. 73.
- 126 Літопис УПА. Нова серія. – Т. 9. – С. 335.
- 127 Марчук І. Командир УПА-Північ Дмитро Клячківський – „Клим Савур”. – Рівне, 2009. – С. 65 – 66.
- 128 Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. – С. 11 – 16.
- 129 Там само. – С. 25 – 27.
- 130 Там само. – С. 8 – 9.
- 131 Там само. – С. 21 – 24; 27 – 30.
- 132 Там само. – С. 31 – 34, 38 – 39
- 133 Кентій А.В. Українська Повстанська Армія в 1942 – 1943 рр. – К. 1999. – С. 161.
- 134 Літопис УПА. Нова серія. – Т. 9. – С. 442 – 443.
- 135 Марчук І. Командир УПА-Північ Дмитро Клячківський – „Клим Савур”. – С. 81.
- 136 Літопис УПА. Нова серія. – Т. 9. – С. 384.
- 137 Ступницький Ю. Спогади про пережите. – С. 66.
- 138 Марчук І. Командир УПА-Північ Дмитро Клячківський – „Клим Савур”. – С. 92; Дольницький А. Договір про ненапад між УПА й угорською армією // Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто, 1984. – Т. 5. – С. 58 – 64.
- 139 Дольницький А. Договір про ненапад між УПА й угорською армією. – С. 58 – 64.
- 140 Ступницький Ю. Спогади про пережите. – С. 66.
- 141 Там само. – С. 67.
- 142 Сергійчук В. Український здиг: Волинь. 1939 – 1955. – Київ, 2005. – С. 348.
- 143 Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940 – 1950). – Київ, 2007. – С. 284.
- 144 Ступницький Ю. Спогади про пережите. – С. 68.
- 145 Там само. – С. 71; Літопис УПА. Нова серія. – Т. 9. – С. 120.
- 146 Тищенко О. Гурби: квітень 1944-го. – Рівне, 2005. – С. 64 – 65.
- 147 Літопис УПА. Нова серія. – Т. 9. – С. 214, 219.
- 148 Літопис УПА. Нова серія. – К.; Торонто, 2006. – Т. 8. – С. 24 – 25.
- 149 Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Спр. 398. – Т. 16. – Арк. 17. В середині 1990-х рр. Д. Паламарчук намагався зовсім по-іншому зобразити події липня 1944 р. Зокрема, в одному з інтерв'ю він стверджував, що потрапив до радянського полону і нікого з членів ОУН-УПА не виказав: „Мое щастя, что мене одного заарештували... Я брехав як попало” (Аудіозапис з фонотеки О. Вовка).
- 150 Літопис УПА. Нова серія. – Т. 9. – С. 120.
- 151 Ступницький Ю. Спогади про пережите. – С. 109.
- 152 ЦДАВО України. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 4а. – Арк. 30.
- 153 Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто, 1995. – Т. 24. – С. 405.
- 154 Вовк О. Останній генерал УПА: до біографії Василя Кука // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2003. – Ч. 1 (20). – С. 254.

Світлана СТЕЦЕНКО, Володимир КОВАЛЬЧУК

СТЕПАН КОВАЛЬ („РУБАШЕНКО”) – КОМАНДИР ЗАГОНУ УПА „КОТЛОВИНА” НА ВОЛИНІ

Останнім часом вивчення історії УПА на Волині значно інтенсифікувалося. З'явилися наукові праці, присвячені як різним структурам цієї організації, так і її керівному персональному складові.

Серед тих повстанців, біографії яких певною мірою актуалізовані у наукових публікаціях і спогадах, чимало керівників – Д. Клячківський – „Клим Савур” (головний командир УПА)¹, командири П. Олійник – „Еней”² (група „Богун”), Ю. Стельмащук – „Рудий” (група „Турів”)³, Ф. Воробець – „Верещака” (група „Тютюнник”)⁴ та інші.

Утім, настає час проаналізувати життя й діяльність упівців „середньої ланки”. Життєві історії багатьох командирів загонів та куренів (зокрема підпорядкованих військовому керівництву груп УПА „Турів”, „Заграва”, „Богун” у 1943 – 1944 роках) часто – густо також сповнені цікавих подробиць. До того ж, документи про таких людей розкривають маловідомі сторінки історії ОУН і УПА, за ними можна вивчати військово-політичну, економічну, культурну ситуацію в Західній Україні у буреві роки 1940-х років.

Нешодавно у фонді 6 Галузевого державного архіву Служби безпеки України вдалося виявити архівно-кrimінальну справу на реабілітованого Кovalя Степана Йосиповича⁵. Він залишив непересічний слід у історії як, насамперед, командир загону УПА „Котловина”.

У історіографії та наративах про Степана Кovalя відомостей не так вже й багато. Найдокладніше цю постать українського визвольного руху охарактеризував С. Мазурець⁶. Дослідники О. Дарованець, В. Мороз, В. Muравський лише фрагментарно відтворили біографію Кovalя. Вони встановили місце та час його народження і смерті, факт засудження до 10-ти років польської в'язниці, надбані в УПА псевдоніми, перебування на чолі загону „Котловина” у 1944 – 1945 рр., персонального, контррозвідувального відділу УПА ЗГ 33 „Завихост”, відділу „Азіати” у 1945 р.⁷. Приблизно таку саме інформацію подають історик О. Вовк⁸ і членкіня ОУН Г. Коханська (остання – у своїх спогадах)⁹. За спостереженням В. Дмитрука, Кovalь у 1943 р. створив курінь УПА „на основі відділу окремого призначення ім. Євгена Коновалця”, початки якого сягають 1941 р. Восени 1943 р., після наради керівництва УПА на Північно-Західних Українських Землях, Степан Кovalь очолив охорону командира групи УПА „Турів” Івана Литвинчука¹⁰.

Щоб зрозуміти мотиви участі Степана Кovalя в УПА, проаналізуємо його життя та діяльність у 1920–1930-х роках. Життєва стежка Степана

*Степан Коваль (“Рубашенко”).
ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 75175. –
Т. 2. – Апр. 7*

Коваля завилася на початку Першої світової війни. Він народився 1914 р. у с. Корчин Радехівського району на Львівщині у сім'ї селян-середняків. Тоді це була територія Австро-Угорщини. У 1930 р. здобув середню освіту в сільській школі. Через 3 роки став активним симпатиком ОУН. Оскільки мав хист до співу, записався у хоровий та драматичний гуртки „Просвіти”¹¹. 1936 р. Степан Коваль пішов до польської армії. Служив у артилерії. Звідти потрапив до в'язниці – за намовою „провокатора” був засуджений на 5 років. Цікаво, що польський суд інкримінував йому „читання української літератури” і демонстрацію „обурення пригнобленням українців”¹².

У вересні 1939 р., як пояснював Степан Коваль через 15 років на радянському військовому трибуналі,

його випустили з польської тюрми. Побоюючись арешту новою радянською владою, яка саме прийшла на Львівщину, він нелегально перейшов радянсько-німецький кордон („утік за Буг”). До червня 1941 р. Коваль перебував у Грубешівському районі Любачівського воєводства, тобто на німецькій території. Жив у с. Жужель і містечку Долматів. У Жужелі організував молодіжну організацію „Січ”, яка навчала молодь військової справі, й паралельно працював у млині¹³. Там пробув до 1940 р. Звільнившись з млина („за недостачу”), переїхав до Долматова, де знайшов роботу у продовольчому відділі. Став створювати осередок „Січі” й там¹⁴.

На початку радянсько-польської війни доля закинула Степана Коваля до Львова. Він хотів здобувати музичну освіту, але для цього потрібно було працювати в українській поліції міста¹⁵. Кар’єра поліцая не вабила Коваля, тому він поїхав до Луцька. Там записався до німецької сільськогосподарської школи „Ляндвіртшафт”. Згодом, з вересня 1941 р. (за іншими даними – з осені 1942 р.) до березня 1943 р., її очолює. У цьому парамілітарному закладі панувала військова дисципліна. Спудей поділялися на 3 сотні. Всі ходили у формі зеленого кольору, схожій на військову. В цій школі Коваль вступив до нелегальної ланки ОУН(б), якою керував Кузьма („Мороз“)¹⁶. „Як шеф школи я ... нелегально посилив військову підготовку своїх оунівських кадрів”, – згодом зазначав він¹⁷.

Улітку 1942 року свого часу молодий керівник даремно не витрачав, а підробляв з колегами у покинутому поміщицькому маєтку села Лаврів на Волині. Там і заприязнився з Ольгою Косюк. Молоді досить швидко

вирішили одружитися. Вінчання проходило у лаврівській церкві. За рік цю культову споруду спалиять німці. Вона згоріла „зі всіма документами”¹⁸.

„Кар’єра” Степана Коваля в УПА тривала з весни 1943 року до осені 1945. За завданням ОУН(б) у березні він усю свою школу (300 чол.) перевів до УПА. Заодно захопив зброю, яка була в навчальному закладі – 100 гвинтівок. Відтак, під псевдонімом „Рубашенко” очолив один з перших упівських відділів. Невдовзі після того до села Лаврів вдерлися німці. Арійська помста не обминула навіть родини, з якої походила дружина Коваля. У Косюків забрали все майно, спалили їхні будівлі. Відтак, повстанський ватажок взяв дружину з собою. Ще рік вона навідувалася до села, а потім пішла і не повернулася¹⁹.

Як згадує рідний брат Ольги Дмитро, влітку 1943 року Степан Коваль з автоматом з’явився у Лаврові й запропонував йому піти в УПА. Знаємо, що на той час відділу „Рубашенка” вже підпорядковувалася сотня „Богдана”²⁰.

Упівці саме потребували поповнення, бо планувалися бої з німцями у селах Гірка Полонка і Котів. Дмитро погодився. Відтак, у першому „бойовому хрещенні” у Гіркій Полонці був поранений. Довго лікувався у повстанському шпиталі за річкою Стир. Зрештою, повернувшись жити до знайомих у Лаврів²¹.

За даними Йосипа Кушніра – члена сотні „Богдана” із загону „Рубашенка” – прихильники останнього „наслідили” у польських колоніях Волині. На його думку, „рубашенківці” влітку 1943 року брали участь у погромах колонії Степанська Гута, Рафалівка, Пшебраже²². Обставини нападу на Пшебраже роз’яснив сам Степан Коваль. Атака здійснювалася за наказом зверхника „Олега”. Це була відплатна акція за масакру поляками українського села Красний Сад у Сенкевичівському районі. Безпосередньої участі в цій сутиці Коваль не брав, оскільки перебував у запасній сотні, яка наглядала за обозом²³. Тоді його підлеглий „Галайда” сам себе поранив у груди – в мінометі розірвалася міна, яка потрапила туди вниз детонатором²⁴.

У середині 1943 року доводилося боротися не лише проти німців чи поляків, але і воювати з радянськими чинниками. Так, відбулися бої відділу Коваля з радянськими партизанами у Крижинському лісі, між селом Берестяни і містечком Ігумень, у районі сіл Черніж і Журавичі²⁵.

З 1943 р. до літа–осені 1944 р. Степан Коваль („Рубашенко”) очолював загін „Котловина”. Про точну дату призначення Коваля на цю посаду існують суперечливі дані. Відомо, що уповноважив його на це представник командування групи УПА „Турів” „Олег”. Одна із версій – це сталося у листопаді, за результатами наради керівництва УПА на чолі з головним командиром Дмитром Клячківським на Стидинських хуторах (Рівненщина). Учасники збору вирішили посилити збройну боротьбу проти СРСР після просування радянсько-німецького фронту на Захід, щоб покращити політичне виховання бійців УПА. За іншими даними, „Рубашенко” керував „Котловиною” з літа 1943 р. Як згадував член заго-

ну І. Кушнір, на урочистому огляді сотень загону на лісовій поляні біля с. Бугаї Колківського району Степана Коваля вже вітали як курінного²⁶.

„Рубашенко” був вимогливим командиром. Носив англійську військову форму, одягався у зелену шинель, френч, галіфе, пілотку, чоботи, при собі завжди мав „пістолет і німецький автомат”²⁷. Виглядав на 30 років, „лице продовгувате, поголене, волосся русяве, довге, зачісував його назад ... середнього зросту, кремезний”²⁸. Часто їздив на сірому коні.

Командир загону активно „ходив у народ”. На мітингах у селі Гараймівка і містечку Колки він закликав людей приєднуватися до боротьби „... проти німців, поляків і радянської влади за самостійну Україну”²⁹.

На початку осені загін „Котловина” налічував близько 300 чол., але активно поповнювався новобранцями. Так, організаційно-мобілізаційний референт Луцького надрайону Д. Квятковський („Лев”) за короткий час передав туди 600 новозмобілізованих, а також 100 коней і 30 сідел³⁰. За даними НКВС, якщо до переходу фронту (початок весни 1944 року) відділ „Рубашенка” складався з 5 сотень і налічував загалом 600 чол.³¹, то у квітні того самого року – з однієї сотні (120 чол.)³².

Загін „Котловина” підготувався до наближення радянсько-німецького фронту на рубежі 1943 – 1944 років. За вказівкою начальника штабу групи УПА „Заграва” Д. Корінця, він розділився на невеличкі групи, щоб у такий спосіб з найменшими втратами перейти фронт й опинитися у радянському тилу. Свою зброю відділ закопав на Літенських хуторах³³.

Відтак, у січні чи лютому 1944 р. упівці перетнули лінію радянсько-німецького розмежування і у радянському тилу (Колківський район Волинської області) знову об’єдналися у загін. Відновити його у первісному складі не вдалося – багато стрільців дорогою дезертирувало чи десь поділося³⁴. Фактично, відтворилася тільки одна повноцінна сотня загону „Котловина”. Її очолив „Чорнота”. З цього моменту „Рубашенко” постійно перебував при ній³⁵. Згадані залишки „Котловини” підпорядковано групі УПА „Заграва”. За те, що „Мороз” – командир загону УПА „Погром” – не виконав розпорядження свого командування щодо передислокації на Полісся, його арештовано, а відділ влито у „Котловину”³⁶. Загін дуже швидко розрісся до двох куренів (у тому числі „Мороза” і „Рибака”), усього налічував п’ять – шість сотень (під керівництвом „Лева”, „Босоти” та інших)³⁷.

Щоб поліпшити військову дисципліну, в загоні „Котловина” влаштовано низку показових страт стрільців, звинувачених у дезертирстві. Весною на огляді відділу в Тельчинському лісі Колківського району одного такого козака побито палками, а іншому – Пугачу Трохиму – привселюдно відрубав голову „Абрам” з села Гараймівки³⁸.

1944 рік пройшов у безперервних сутичках з радянськими військово-політичними чинниками. Так, навесні у лісах між селами Тельчи і Велика Осниця Колківського району „рубашенківці” потрапили у облаву радянської Червоної армії. Оскільки сили були нерівні, українські повстанці після короткого бою відступили у район „Чортового болота”. Рейдуючи у Колківському,

Цуманському районах Волинської області і Стидинському та Степанському районах Рівненщини, у травні загін „Рубашенка” провів невдалий для себе бій з військами Червоної армії між колоніями Литвиця і Ромашкове на Степанщині³⁹. Знаємо, що однією з сотень цього загону тоді командував „Чорнота”. Його і „Тихого” було поранено, а „Дубок”, „Шпак”, „Зелений” та деякі інші повстанські командири загинули⁴⁰.

Далі загін „Рубашенка” передислокувався до Цуманського лісу, бував у Ковельському, Торчинському, Володимир-Волинському, Луцькому, Городівському районах Волинської області. На Луччині він дав гідну відсіч радянській винищувальній групі. Після чотиригодинного бою та відступила⁴¹.

Таких боїв загалом у 1944 р. .... було багато, а іноді навіть декілька за один день”⁴².

На жаль, до кінця року ситуація почала складатися не на користь „рубашенківців”. Восени на зборах загону в Тельчинському лісі на Колківщині Степан Коваль обізвав своїх підлеглих „боягузами” і закликав вести далі безкомпромісну боротьбу проти радянської влади за побудову самостійної України. А на переломі 1944 і 1945 років, щоб врятуватися від постійних переслідувань радянських військових підрозділів, Коваль створив при загоні спецгрупу, яка відвертала на себе увагу ворогів, тоді як кістяк відділу відходив у безпечне місце⁴³. До іншої тактики діяльності загін вдався з квітня 1945 року. Це стало наслідком наради, яку в Котівському лісі провів Крайовий провідник ОУН(б) „Дубовий” з командирами місцевого підпілля, структур УПА і СБ з усієї Волині. На ній було вирішено не вступати у відкриті бої з Червоною армією, не робити засідки на дорогах й не заміновувати доріг та мостів, а „зберігати свої сили до окремого розпорядження”⁴⁴.

Цікаво, що з червня 1944 р. до осені 1945 р. Степан Коваль під псевдонімами „Бурлака” і „Юрко” служив ад'ютантом провідника Північно-Західного Краю ОУН(б), чільного командира ЗГ „Завихост” і члена Центрального проводу ОУН(б) І. Литвинчука („Дубовий”, „Максим”). Він тісно співпрацював з охороною Литвинчука (две сотні під командуванням „Сосни”): забезпечував її топографічними картами, продовольством, канцелярським приладдям, контролював пости стеження⁴⁵.

Зрештою, наприкінці 1944 р. Кovalя призначено заступником І. Литвинчука. Роботи для нього одразу побільшали. У грудні Коваль з „Горіхом” навідалися до Сенкевичівського району за щойно змобілізованими „Горіх” тоді саме створював диверсійну групу УПА з 200 осіб. Те, що йому це вдалося зробити, переконують радянські джерела: у січні 1945 р. „бандгруппа Горіха” біля станції Дубова Корчма на Волині пошкодила один кілометр лінії телефонно-телеграфного зв’язку, зрізала 35 стовпів і підірвала ділянку місцевої залізниці⁴⁶. На початку 1945 р. Степан Коваль брав участь у рейді по Голобському, Маневичському, Камінь-Каширському, Цуманському, Колківському районах Волинської області для відновлення тамтешньої оунівської мережі.

Приблизно тоді саме на нього стали полювати працівники Служби безпеки ОУН. У них з'явилася інформація, що Коваль працює на радянське МДБ. Хтозна, може винний у цьому наближений до загону „Рубашенка” В. Гуменюк, якого СБ підозрювало у перлюстрації кореспонденції „Рубашенка” і „Дубового” для радянського партизанського загону Д. Медведева⁴⁷?

Влітку І. Литвичук попросив Степана Коваля допомогти йому і СБісту „Неситому” споруджувати крійку в с. Боголюби. Це стало першим етапом у операції зі „звенішковдання” Коваля. Під якимось приводом перший сковорок так і не добудували. Литвичук, „Неситий” і Коваль переїхали у вже готову крійку неподалік, у селі Гірка Полонка. Там Ковалеві зв'язали руки і заарештували за звинуваченням у зв'язках з МДБ і розкладницькій роботі серед охорони Литвиччука. Власний досвід ад'ютанта став у нагоді і Коваль скоро утік з-під варти⁴⁸.

Відтак, восени 1945 р. він добрався на свою „малу батьківщину” – в Корчин Радехівського району Львівської області, де переховувався як від СБ ОУН (за вказівкою „Дубового” СБіст „Підкова” знищував усіх підозрілих стрільців УПА), так і від радянської влади.

Наступного року у Зубкові на Радехівщині придбав собі посвідчення переселенця (у 1944 – 1946 рр. саме йшло переселення українців з польських на українські терени) на ім’я Литвина Дмитра Петровича і влаштувався регентом церковного хору в селі Долматів. З 1949 до 1954 року екс-командир загону УПА „Котловина”, вже як повноправний громадянин СРСР, працював художнім керівником Станіславівського районного будинку культури, „неодноразово одержував подяки і нагороджувався грамотами”⁴⁹.

Якимось чином радянська влада довідалася про діяльність Степана Коваля у роки Другої світової війни. 1954 року його засудив військовий трибунал Прикарпатського військового округу на 10 років виправно-трудових таборів за статтями 54–4 і 54–11 Кримінального кодексу УРСР. З особистого майна підсудного вилучили навіть годинник „Молния”. А його матір – Коваль Софію Миронівну – і сестру – Коваль Ольгу Йосипівну – виселили у віддалені області СРСР ще у 1951 р.

Колишній командир загону „Котловина” відбував покарання два роки і вісім місяців. За зразкову поведінку його досліково звільнили. 1956 року з нього зняли судимість. У зв'язку з процесом реабілітації жертв політичних репресій, які були засуджені радянською владою, за висновком Волинської обласної прокуратури від 15 вересня 1992 року Степана Коваля реабілітовано⁵⁰.

Життєва дорога „Рубашенка” нещодавно завершилася. Вона досить типова для молоді із Західної України середини ХХ ст. Зарекомендувавши себе як успішний командир загону УПА „Котловина”, Степан Коваль волею обставин усередині 1940-х рр. став об’єктом переслідування спершу Служби безпеки ОУН, а трохи згодом – радянської влади. На молоді роки цієї людини припало багато випробувань і негараздів, але він не зрадив свого вибору: служіння музиці і українському визвольному рухові.

ПРИМІТКИ

- Марчук І. Командир УПА – „Північ”
Дмитро Клячківський – „Клім Савур”
// Визвольний шлях. – 2005. – Ки. 2. –
С. 88–105; Савчин М. Тисяча доріг.
– Львів; Торонто, 1995. – С. 703;
Со щитом и мечем. Очерки и статьи. –
Львов, 1988. – С. 291–292.
- 1 Літопис УПА. Нова серія. – Київ;
Торонто, 2006. – Т. 8. – С. 128, 137,
142; Коханська Г. З Україною в серці. –
Торонто; Львів, 2008. – С. 319.
- 2 Козак М. „Сенсація” сумнівної проби //
Народна трибуна. – 1992. – 6 червня. –
№ 44. – С. 1; Мазурець С. Повстанськи-
ми стежками. – Луцьк, 2002. – С. 19, 63,
119, 141, 162, 170, 203–206; Коханська Г.
Зазнач. праця. – С. 135.
- 3 Мазурець С. Зазнач. праця. – С. 151, 163,
167, 171, 180, 210; Літопис УПА. Нова
серія. – Т. 8. – С. 115, 128.
- 4 Галузевий державний архів Служби
безпеки України (далі – ГДА СБУ). –
Ф. 6. – Спр. 75175-фп. – Т. 1; Т. 2.; Т. 3.
- 5 Мазурець С. Зазнач. праця. – С. 62–64,
73–74, 92, 96, 120, 153, 165, 170–171,
218–220.
- 6 Савчин М. Зазнач. праця. – С. 706.
- 7 Літопис УПА. Нова серія. – Т. 8. –
С. 589.
- 8 Коханська Г. Зазнач. праця. – С. 196.
- 9 Дмитрук В. Вони боролися за волю
України. – Луцьк, 2007. – Т. 3. – С. 149.
- 10 ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 75175-фп. –
Т. 2. – Арк. 139, 338.
- 11 Там само. – Арк. 339.
- 12 Там само. – Т. 3. – Арк. 310, 340.
- 13 Там само. – Арк. 340.
- 14 Там само. – Арк. 341.
- 15 Там само. – Арк. 311, 341–342.
- 16 Там само. – Т. 1. – Арк. 26.
- 17 Там само. – Т. 2. – Арк. 39, 45, 276.
- 18 Там само. – Т. 3. – Арк. 46.
- 19 Там само. – Арк. 53.
- 20 Там само. – Арк. 31, 32, 50 зв.
- 21 Там само. – Т. 1. – Арк. 176.
- 22 Там само. – Т. 3. – Арк. 96–97, 343.
- 23 Там само. – Т. 2. – Арк. 121.
- 24 Там само. – Т. 3. – Арк. 99, 140.
- 25 Там само. – Т. 2. – Арк. 4, 219; Т. 3. –
Арк. 356.
- 26 Там само. – Т. 2. – Арк. 55.
- 27 Там само. – Арк. 119, 192; Т. 3. – Арк. 59,
93, 176, 358, 367.
- 28 Там само. – Т. 2. – Арк. 219.
- 29 Там само. – Арк. 61, 190.
- 30 Там само. – Ф. 2. – Оп. 55 (1953 р.). –
Спр. 7. – Т. 1. – Арк. 53.
- 31 Там само. – Арк. 70.
- 32 Там само. – Ф. 6. – Спр. 75175-фп. –
Т. 3. – С. 344.
- 33 Там само. – Арк. 64, 312.
- 34 Там само. – Арк. 112.
- 35 Там само. – Т. 2. – Арк. 9, 212; Т. 3. –
Арк. 179.
- 36 Там само. – Т. 1. – Арк. 1.
- 37 Там само. – Т. 3. – Арк. 114, 366.
- 38 Там само. – Арк. 51, 82, 345.
- 39 Там само. – Т. 2. – Арк. 14, 15; Т. 3. –
Арк. 82, 107.
- 40 Там само. – Т. 2. – Арк. 31; Т. 3. –
Арк. 51.
- 41 Там само. – Т. 2. – Арк. 23.
- 42 Там само. – Т. 3. – Арк. 108.
- 43 Там само. – Арк. 55.
- 44 Там само. – Т. 2. – Арк. 139, 312, 345,
373.
- 45 Там само. – Т. 3. – Арк. 216, 229.
- 46 Там само. – Арк. 353.
- 47 Там само. – Арк. 347, 369.
- 48 Там само. – Арк. 313, 348, 330.
- 49 Там само. – Арк. 412, 418, 422.

Олександр ІЦЬУК, Наталія НІКОЛАЄВА

РЕАКЦІЯ ЛЬВІВСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ НА РОЗГРОМ ІСТОРИЧНОЇ ШКОЛИ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО У 1946 РОЦІ

На основі документів МДБ УРСР автори простежують реакцію львівської інтелігенції на знищенння радянською владою історичної школи М.Грушевського у Львові.

Ключові слова: історична школа, М.Грушевський, спецповідомлення, ідеологічна боротьба.

On the basis of the Ukrainian SSR Ministry of State Security documents, the authors trace Ukrainian intelligentsia's response to the destruction of Grushevskyi's historical school in Lviv by the Soviet authorities.

Key words: historical school, M. Grushevskyi, special notice, ideological struggle.

Після закінчення Другої світової війни радянська влада розгорнула в Західній Україні широку кампанію критики української, як її тоді називали, „буржуазно-націоналістичної”, історичної школи М. Грушевського. Найбільшого удару у 1946 р. зазнали учні та знайомі вченого – професор Іван Кріп'якевич, академік Михайло Возняк, доктор філософії Мирон Кордуба та інші.

Про погром історичної школи М. Грушевського в останні роки вийшла низка публікацій, ця тема не раз обговорювалася на наукових конференціях. На нашу думку, найповнішими є праці Я. Дацкевича¹, в яких грунтово проаналізовано передумови, причини і наслідки тогочасних подій.

Для паплюження та розгрому історичної школи М. Грушевського у повоєнні роки застосовувалися всі можливі пропагандистські засоби. Її обливали брудом на сторінках радянських газет, засуджували на партійних зборах наукових та освітніх установ, критикували на зібрannях громадськості, а учнів М. Грушевського тягали по кабінетах високих партійних чиновників у Львові та Києві.

Серед розгромних газетних публікацій варто назвати „Нарис української літератури” („Вільна Україна”, 1946, 30 черв.); статті „Викорінimo буржуазний націоналізм Грушевського та його школи” („Вільна Україна”, 1946, 4 серп.); „Про націоналізм М. Грушевського та його школи” Володимира Горбатюка („Вільна Україна”); „Професор Кріп'якевич перекручує

історичні факти” Івана Богодиста („Вільна Україна”, 1946, 24 серп.). Врешті, І. Крип’якевич змушений був оприлюднити своє покаяння у статті „Непорушне братерство російського та українського народів” („Вільна Україна”, „Львівська правда”, „Правда України”, 1946, листоп.)

На зборах інтелігенції та громадськості М. Грушевського і його учнів у 1946р. громили І. Стебун (справжнє прізвище – Ілля Кацнельсон), І. Богодист, С. Ковальов, В. Горбатюк. Серед найбільших заходів – збори у квітні-червні 1946 р. на історичному факультеті Львівського державного університету ім. І. Франка, зібрання науковців та інтелігенції у Львівському будинку пропаганди 18 червня 1946 р., збори інтелігенції Червоноармійського району м. Львова у актовій залі Львівського політехнічного інституту 9 серпня 1946 р., збори партійного бюро Львівського державного університету ім. І. Франка 13 серпня 1946 р. тощо.

Під час цієї кампанії І. Крип’якевичу, М. Кордубі, М. Возняку та іншим довелося кілька разів побувати на співбесідах у кабінетах секретаря Львівського обкому КП(б)У І. Грушецького та секретаря ЦК КП(б)У К. Литвина, які вмовляли їх порвати з історичною школою М. Грушевського й відмовитись од своїх колишніх наукових поглядів. По суті, остаточною метою комуністів було припинити розвиток української історичної науки у Львові.

Результатом кампанії проти історичної школи М. Грушевського стало закриття у Львові трьох структурних підрозділів Львівської філії Академії Наук УРСР: Інституту історії, Інституту історії літератури та Інституту економіки. Ймовірно, вони не влаштовували радянську владу через те, що їхні співробітники ніяк не хотіли дотримуватися у науковій роботі сумнозвісних марксистсько-ленінських псевдонаукових постулатів. Після погрому у науку на довгі роки було запроваджено радянську історичну концепцію, яка спиралася на марксистсько-ленінську ідеологію і не допускала вільного розвитку наукових досліджень. Таким чином, історичну школу М. Грушевського було розгромлено, частину вчених заарештовано та засуджено, а ті, які відібрали, не могли писати об’єктивних наукових праць.

Безумовно, на події довкола історичної школи М. Грушевського вплинула нестабільна тоді ситуація в Україні. Радянська влада не дуже впевнено почувалася після виснажливої війни і намагалася закріпити своє панування. У багатьох Східних та Південних областях був голод, а в інших – діяла карткова система, причому продуктів населенню явно не вистачало. Все це призводило до масового невдоволення людей. До того ж в країні фактично йшла громадянська війна: органи МДБ та МВС у Західних областях України вели активну боротьбу з підпіллям ОУН і УПА, яке прагнуло створення самостійної Української держави.

Не дуже оптимістично позиції СРСР виглядали і у світі. Радянська дипломатія пересварилася майже з усіма демократичними європейськими

країнами, і невдовзі опинилася в міжнародній ізоляції. Експансія комуністичних ідей за кордон, пов'язана передусім з поширенням радянського устрою в країнах Східної та Південної Європи, дратувала Англію і США, де вже було розроблено ядерну зброю. Значна частина населення вважала, що справа може дійти до нової війни між СРСР та західними державами.

Ідеологічну боротьбу радянської влади проти історичної школи М. Грушевського слід вважати одним із заходів, спрямованих на зміщення панування комуністів в Україні і придушення самостійницьких прагнень українців.

У Галузевому державному архіві Служби безпеки України (ГДА СБ України) збереглися спеціальні повідомлення управління НКДБ-МДБ (УНКДБ-УМДБ) по Львівській області за 1946 р., які відбивають політичні настрої львівської інтелігенції, пов'язані із потужним ідеологічним тиском на історичну школу М. Грушевського у Львові.

Чимало зібраних чекістами реагувань виглядають справді критичними і відвертими. Можливо, це пояснюється тим, що документи призначалися для внутрішнього використання в апараті органів держбезпеки. Саме тому чекістів просили записувати висловлення представників української інтелігенції, не „пригладжуючи” їх.

Тож маємо змогу ознайомитись з думками таких відомих представників львівської інтелігенції, як Олена Степанів, Михайло Рудницький, Філарет Колесса, Ярослава Музика, Омелян Терлецький, Дмитро Бандрівський та інших, та реагуваннями на критику самих переслідуваних – І. Крип'якевича, М. Кордуби та М. Возняка.

Вони стосувалися русифікації в СРСР, наступу Москви на українську культуру, недостатньої кількості фахівців та спеціалізованих наукових видань у Львові, поганої підготовки радянських фахівців тощо.

Навіть нині, спостерігаючи за розвитком сучасної історичної науки, ми бачимо, який негативний вплив справив радянський підхід до вивчення історії України на цілі покоління дослідників і читачів, і як важко й повільно долаються наслідки фальсифікації вітчизняної історії.

Документи з реагуваннями населення, що їх зібрали співробітники органів держбезпеки, є цінним джерелом з вивчення повоєнних подій в Україні. Оскільки нині перевірити їх достовірність досить важко, доводиться покладатися на те, що чекісти записували висловлювання більш-менш точно (цього вимагали внутрішні розпорядчі документи), хоча повної упевненості в цьому немає.

Спецповідомлення № 12/802, датоване 8 серпня 1946 р., підписав начальник УМДБ по Львівській області генерал-лейтенант Олександр Воронін. Документ надіслано міністру держбезпеки УРСР Сергію Савченку, секретарю Львівського обкому КП(б)У Івану Грушецькому та начальнику Другого управління МДБ УРСР Дмитру Медведеву².

У ньому зазначається, що 1946 року у Львові широко розгорнулася ідеологічна боротьба проти „буржуазно-націоналістичних” поглядів, зокрема – проти історичної школи М. Грушевського. Радянські пропагандисти доводили, що розвиток Радянської України має відбуватися на основі вчення Маркса-Енгельса-Леніна-Сталіна про закони розвитку суспільства. У зв’язку з цим частина інтелігенції брала активну участь у проведенні наукових конференцій і зборів, де найбільше критикувала „буржуазно-націоналістичну ідеологію” за те, що вона заперечувала культурне й історичне братерство українського і російського народів, яке так вихвалювали радянські історики.

На наукових конференціях активно обговорювалися питання боротьби з націоналістичною ідеологією та ворожими радянській владі теоріями в галузі історичної науки. Доповідачі нещадно критикували історичні концепції М. Грушевського та його послідовників – професорів І. Крип’якевича і М. Кордуби. Під час обговорення органі МДБ відзначили різкі антирадянські настрої у середовищі галицької інтелігенції.

Старший науковий співробітник Інституту економіки Львівської філії Академії наук УРСР, доктор філософських наук Степанів Олена Іванівна, українка, серед працівників інституту висловила свою думку про вміщені в пресі публікації проти історичної школи М. Грушевського: „...Грушевський ніколи не був германофілом, навпаки, тут, в Галичині його завжди звинувачували у федералізмі та симпатіях до російської демократії. Я вважаю, що виступ критика І. Стебуна і інших є початком якогось нового походу проти українців. Сам Стебун – єврей, направлений сюди Москвою. Доцент Пархоменко Михайло Микитович – є провокатором, який видає себе за українця, а насправді є нашим ворогом. Грушевського звинувачують у тому, що Центральна Рада заключила мир з німцями, але хіба більшовики не заключали з ними також мир у Бресті. І хіба ті ж самі більшовики не заключили з ними договір на початку останньої світової війни. Чого ж тоді вони вважають зрадником Грушевського...”

Голова Спілки письменників – Козланюк Петро Степанович, 1904 р.н., ур. Станіславської області, українець, обговорюючи виступ члена-кореспондента Академії наук УРСР М. Петровського проти „буржуазно-націоналістичної” історичної школи М. Грушевського з обуренням заявив: „...Нас – письменників, закликають не робити помилок, але де ж критерій безпомилковості, коли до останнього часу немає ні історії, ні історії літератури, ні історії радянської літератури, які могли б нас направити на вірний шлях і попередити від помилок...”

Старший науковий співробітник Інституту літератури Львівської філії Академії наук УРСР, доктор філософії Лук’янович Денис Якович, 70 років, українець, у бесіді щодо критики поглядів М. Грушевського заявив: „...Немає чого заперечувати, все одно з цього нічого хорошого

не буде. Треба робити те, що нам пропонують. Адже всіх нас хочуть зробити москалями..."

Після доповіді І. Стебуна директор Художньо-промислового музею Паньків Володимир Михайлович, 1896 р.н., українець, серед своїх знайомих висловився так: „...Неправий Стебун, коли висміює нашу любов до української хати. Що поганого в тому, що ми любимо те, до чого звикли з дитинства. Ми любимо і великі будинки в містах і нашу білу українську хату. Стебуну – єрею – цього не зрозуміти, оскільки в нього немає Батьківщини і він буде вважати батьківщиною ту державу, в якій на даний момент проживає. Дуже невдало, що з такою доповіддю, яка зачепила багато питань національної політики і національних почуттів, виступив еврей. Це було тактичною помилкою тих, хто його сюди направив..."

У зв'язку з доповіддю Стебуна на зборах висловився декан філологічного факультету Львівського державного університету ім. І. Франка, професор Рудницький Михайло Іванович, 65 років, українець, безпартійний. Торкнувшись статті у газеті „Правда України” від 30 червня 1946 р. „Нарис історії української літератури”, він різко критикував авторів: „...В «нарисі» і взагалі в статтях українських критиків саме велике зло – провінціоналізм. Вони не знають західної літератури і тому не мають правильних критеріїв та масштабів для аналізу української літератури. Крім того, на одному марксизмі-ленінізмі та „питаннях ленінізму” далеко не поїдеш, треба читати і вчитися у Заходу..."

Після закінчення зборів М. Рудницький у бесіді з окремими учасниками продовжив: „...Йде дурнуватий похід проти українців. Цей похід явно проводиться російськими шовіністами разом з так званими „малоросами”, тобто продажним денационалізованим елементом і жидами. Цей російський шовінізм, по суті, нічим не відрізняється від сумно відомої гітлерівської расової теорії. У Гітлера німці повинні були знати про перевагу над іншими народами та націями, а у нас зараз російська нація краще всіх, їй належить першість у всьому і їй дозволено задавити та знищити всі решту націй, як вже знишили кабардино-балкарців та кримських татар.

Тепер можна сміливо вважати пісеньку „Хороша страна Болгария, а Россия лучше всех,” – російським національним гімном. І якщо на Нюрнберзькому процесі уряд Гітлера звинуватять в расовому садизмі, то це ще більший садизм та нахабність. Виходить – німцям не можна так думати, а росіянам – можна. Прийде час і ми будемо свідками ще більших злочинів, чим зараз чуємо про гітлерівців, коли на суді весь народ почусь про теорію російської переваги над всім світом..."

Водночас М. Рудницький мусив приховувати свої погляди і вміщувати у газетах статті іншого змісту. Про ці публікації він сам сказав: „...Я давно знов, що нам ходу давати не будуть, тому навіть допомагаю вихвалювати російську культуру..."

На зауваження одного із співрозмовників, що його статті мають протилежну дію і не викликають любові до російської культури, Рудницький відповів: „Чудово! Чудово! Це найкраща похвала моїм статтям. Хто знає, чи не є це моєю ідеєю викликати протилежну дію...”

Завідувач відділу історичного музею, викладач кафедри філософії при Львівському університеті Федчишин Степан Васильович, 1899 р.н., ур. Тернопільської області, українець, в бесіді з науковими співробітниками музею сказав: „...Розпочався похід проти українців. Преса піднімає шум, а влада збирає матеріал, щоб організувати масове переселення українців у Сибір. Я впевнений, що з Галичиною вчинять так само, як з кримськими татарами. В цій бійці віділюють лише перевертні. Політика радянської влади йде зараз на те, щоб всі українці стали за своєю національною ознакою гоголями...”

Директор Інституту історії Львівської філії Академії наук УРСР, професор Кріп'якевич Іван Петрович, 1886 р.н., українець, ознайомившись зі статтею М. Петровського та Ковальова, надрукованою у газетах, серед професорів інституту заявив: „...До якого часу будуть мене травити. Коли вже наступить кінець всім цим обробкам. Так все це набридло, і головне – вбиває всі творчі пориви, що і жити не хочеться. Якби не діти та родина, то краще смерть, чим таке знущання і моральне вбивство. Як більшовики не розуміють, що такою обробкою вони не тільки не виведуть страх, але створюють собі ворогів. Я, якби був молодим, не обтяженим родиною, то пішов би до бандерівців...”

Старший науковий співробітник Інституту літератури Львівської філії Академії наук УРСР, кандидат філософських наук, доцент Пархоменко Михайло Микитович, 1910 р.н., українець, член ВКП(б), поділився з іншими професорами враженнями від своєї подорожі до Києва та від дводенного засідання Київської парторганізації письменників: „...В Києві чітко визначилася боротьба двох письменницьких груп: письменників та критиків євреїв і українців. Це чітко впадає у вічі...”

Присутній при цій розмові старший науковий співробітник того самого інституту, доктор філософії Ярема Яким Якимович, 1894 р.н., українець, відповів: „Значить знову євреї вилазять на наші шиї. Війна закінчилася, вони повіляли з нір і тепер поза небезпекою, знову хочуть командувати нами...”

Літературний критик, професор Рудницький, іронізуючи над словами М. Пархоменка, сказав: „Пощастило деяким нашим українцям, які хоча б перед смертю дізналися, що вони буржуазні націоналісти, а то ходили дурні, носили партійні квитки, проливали кров за Батьківщину і не знали, що вони вороги радянської влади...”

Після зборів у Будинку пропаганди 18 червня 1946 р. з питання „Про ідеологічний фронт” директор Інституту літератури Львівської філії

Академії наук УРСР, дійсний член Академії наук УРСР академік Возняк Михайло Степанович, 1881 р.н., українець, кандидат в члени ВКП(б), у бесіді зі співробітниками зауважив: „....Тільки-но закінчилася конференція більшовицьких дворян з приводу посилення боротьби на ідеологічному фронті. Тупі і безграмотні бездарі, але від них залежить доля багатьох і багато чого. Шукають націоналізм, а самі російські шовіністи...”

Наприкінці травня 1946 р. у Львові відбулася сесія Академії наук УРСР, на якій М. Возняк виступив з доповіддю на тему „Наукове товариство імені Шевченка у Львові та участь в ньому Івана Франка”. На думку співробітників МДБ, у своїй доповіді М. Возняк возвеличив українського „буржуазно-націоналістичного” історика М. Грушевського та назвав його „єдиним вченим свого слов'янського народу”.

Закінчивши доповідь, М. Возняк у тісному колі колег з Львівської філії Академії наук УРСР мовив: „....Або я на Соловки поїду, або докажу, що на чолі уряду Радянської України стоять україножери, москалі, душителі української культури. Я тільки тому в партію і вступив, щоб боротися з російським націоналізмом. Галичани повинні використати момент, не впустити цього випадку, що більшовики тягнуть галичан в партію на відповідні пости. Треба всіма силами пробиватися до влади та змінити політику, впливати на керівництво партії....”

Виступаючи і далі на захист М. Грушевського, М. Возняк намагався довести співробітникам філії Академії наук у Львові перевагу праць М. Грушевського над дослідженнями радянських учених: „....Грушевського критикують різні неуки та недоучки, а самі цілі сторінки у нього попереписували. Грушевський перш за все був вченим і для того, щоб його критикувати, треба самому піднятися на ту висоту, на якій був Грушевський. Він зробив для України більше користі, чим всі його критики разом взяті...”

З думкою М. Возняка погодився старший науковий співробітник Інституту історії Львівської філії Академії наук УРСР доктор філософії Кордуба Мирон Михайлович, 1876 р.н., українець, який під час однієї з дискусій з питань історії України відзначив: „....Грушевський великий вчений, таким його вважають і за кордоном, а наші вітчизняні історики хочуть від нього відмовитися. Грушевський – це прапор української історичної науки і гордість українців, як нації....”

У червні 1946 р. на зборах письменників Львова критик М. Пархоменко проаналізував зміст чотирьох номерів журналу „Радянський Львів”. Після доповіді відбулася дискусія, в якій взяла участь письменниця Ірина Вільде, 1916 р.н., ур. Дрогобицької області, українка. Вона заявила: „....В Радянському Союзі немає свободи слова і тому письменникам дуже важко писати. Можна писати тільки про колективізацію та індустріалізацію, а про все інше писати не можна, наприклад, не можна писати про кохання. Даремно від письменників вимагають, щоб вони писали про бандерівців

та обвинувачували їх. Про бандерівців писати не варто, бо це тільки підвіщить їх престиж..."

Старший науковий співробітник Інституту літератури та завідувач відділу бібліотеки філії Академії наук УРСР у Львові, кандидат філологічних наук Деркач Марія Дем'янівна, 1896 р.н., українка, безпартійна, в розмові зі співробітниками філії з приводу виступу М. Пархоменка зауважила: „...Я пішла одразу ж після закінчення доповіді, бо зрозуміла, що про твори західноукраїнських письменників говорять, не прочитавши їх. А головне, мене дратує те, що західноукраїнську інтелігенцію тільки сварять. Особливо обурює різка критика з боку доповідача повісті „Софія”, написаної кіївським письменником Леонідом Смілянським та віршів поета Стельмаха за те, що Стельмах сумував у Відні за українською хатою, а Смілянський в своїй повісті зробив її символом України, символом вічним та не замінним.

Значить, не можна любити Україну, значить це заборонено. Нам нав'язують російську мову тільки тому, що це мова партійної аристократії. Було б добре, якби росіян примусили б розмовляти на німецькій мові і забути свою рідну тільки тому, що на німецькій мові розмовляли Маркс, Енгельс і вся марксистська партійна аристократія, а нас примушують забувати рідну мову.

На всіх зібраннях говорять українською мовою, хор Вірьовки теж співав українською мовою, а як тільки вийшли артисти з театру, а партійці розійшлися з засідання, одразу ж заговорили російською мовою. Значить вони вважають, що російська мова набагато краще та благородніше української мови, що українська мова – це мова хамів, мужиків. Таке ставлення до української мови ображає справжніх українців і разом з тим примушує задуматися: чи не слід спокійно забути свою рідну мову та вивчити російську..."

Щодо низки нових творів про великий російський народ, М. Деркач відзначила: „...Російський націоналізм вже фактично реабілітували, навіть білогвардійців реабілітували, коли ж реабілітують український націоналізм?"

Присутній при цьому поет Володимир Сосюра, 50 років, киянин, переглядаючи нову книжку про Івана Грозного, з образою вигукнув: „...Спочатку реабілітували Петра Першого, тепер вже і Івана Грозного, скоро і Миколу Другого реабілітують..."

Старший науковий співробітник Інституту літератури Львівської філії Академії наук УРСР, кандидат філософських наук Романченко Іван Савович, 1894 р.н., українець, обурюючись лояльним ставленням з боку радянської влади до окремих старих російських громадсько-політичних діячів, так виклав свою думку: „...Чому в російській літературі в останній час почала з'являтися концепція єдиного демократичного потоку, навіть

стосунки Державіна та Катерини Другої виправдовуються, будь-якого російського царя, поміщика чи капіталіста величають не інакше, як великим російським патріотом, а в українській літературі навіть на послідовних демократів наклеюють ярлики націоналістів, буржуа і т.п..."

Львівський державний університет ім. І. Франка у квітні-червні 1946 р. проводив пленарні засідання кафедр історичного факультету, присвячені критиці історичної концепції школи М. Грушевського. На одному із засідань професор М. Кордуба зачитав низку позитивних відгуків про Грушевського закордонних вчених, в тому числі й німецьких. Розвиваючи свій виступ, він заявив: „...Мені тим більше образливо слухати нападки на Грушевського з боку своїх, українців. У нас слово націоналіст стало схожим на слово єретик в умовах середньовіччя. Грушевський вчений і даремно заперечують науковий характер його діяльності..."

До дня перемоги над Німеччиною у травні 1945 р. у Львові було відкрито виставку робіт львівських художників. Чекісти зауважили, що на ній не було показано жодної картини, яка б стосувалася теми і ніхто з присутніх не вказав художникам на таку аполітичність.

Під час відкриття голова Спілки художників Турин Роман Миколайович, 45 років, українець сказав, що на цій виставці зустрілись два світогляди. Аби убездпечити Туріна від неприємностей директор Музею українського мистецтва професор Свенціцький Іларіон Семенович, 1874 р.н., українець, який сидів у перших рядах, зробив з місця поправку: „художніх світогляди”. Однак згодом у власному виступі Свенціцький закликав українських художників не брати приклад з російських художників: „...Не малойте наші гори за московським зразками...” На думку співробітників МДБ, він договорився до своєрідного хвилювізму.

О. Воронін констатував, що у 1946 р. галицька інтелігенція виявляла лібералізм у ставленні до „ідеологічних помилок” та небажання їх виправляти. Більшість наукових співробітників Львова відмовилися виступати проти історичної школи М. Грушевського, а в кулуарах намагалися науково обґрунтувати правильність світогляду М. Грушевського.

Про подальші події О. Воронін обіцяв інформувати у наступних спеціальних повідомленнях.

Спецповідомлення № 12/2/4495-д, датоване 14 (можливо – 19, напис нерозбірливий) серпня 1946 р., підписав начальник УМДБ по Львівській області генерал-лейтенант О. Воронін. Документ було надіслано міністру держбезпеки УРСР С. Савченку, секретарю Львівського обкому КП(б)У І. Грушецькому та начальнику Другого управління МДБ УРСР Д. Медведеву³.

Автори документа констатували, що боротьба на ідеологічному фронті проти „буржуазних націоналістів” охопила широкі кола інтелігенції м. Львова, у зв’язку з чим УМДБ по Львівській області зафіксувало актив-

не реагування з цього питання. Найбільш характерними висловлюваннями були такі.

Директор музею імені І. Франка Карманський Петро Сильвестрович, 1877 р.н., українець, у приватній бесіді зі співробітниками музею щодо розгорнутої радянською владою ідеологічної роботи відзначив: „...Ведеться стара царська національна політика – вихвалювати лише все російське. Входить, що навіть царизм робив добре для української нації. Адже львівську письменницю Житецьку зараз критикують за те, що вона у своєму новому творі описує, як в роки Першої світової війни в 1914–1918 рр. галичани втікали від царської армії в Австрію. А хіба не втікали? Я особисто втікав аж у Віден. Входить, не можна говорити про те, що втікали від царської армії, бо вона хоча і царська, але російська, а нічого російського засуджувати не можна...”

Після опублікування у газеті „Вільна Україна” статті декана історичного факультету Львівського державного університету ім. І. Франка доцента Володимира Тимофійовича Горбатюка „Про націоналізм Грушевського та його школи”, П. Карманський сказав: „...Горбатюк – скотина, він чіпляється до такої ввічливої, чуйної людини, як Іван Петрович Крип'якевич, а до цього перед ним підлизувався та видавав себе за його друга. Поки ще тільки одного Свенціцького Іларіона Семеновича не б'ють, та його і бити не будуть, бо він кацап. У нього Україна – лише на вивісці...”

9 серпня 1946 р. у приміщенні Львівського політехнічного інституту відбулися збори партійно-радянського активу інтелігенції Червоноармійського району м. Львова, на яких обговорювалося питання „Про завдання інтелігенції в роботі на ідеологічному фронті”.

За кілька днів до зборів з Червоноармійським райкомом КП(б)У було узгоджено, що П. Карманський виступить з критикою націоналістичних поглядів М. Грушевського. Однак, незважаючи на попередження та оголошення виступу, П. Карманський під час перерви пішов додому, начебто для того, щоб краще підготуватися до виступу, і сам більше до зали не повернувся. Наступного дня у бесіді зі знайомими він пояснював: „...Я з цього зібрання пішов. Що я дурень лізти зі своїм словом. Що мені залишалося говорити, якщо доповідач говорив дурниці, що Грушевський орієнтувався на німців. Це ж абсурд, з цього всі наші люди сміються. Хай би він хоч одну цитату привів з творів Грушевського, де останній орієнтував українців на дружбу з німцями. Ще Павлик – друг Івана Франка по роботі говорив, що Грушевському варто зробити на спині подряпину, так з нього в той же момент вилізе москаль.

Ось тому-то галичани і не зацікавлені подібними зібраннями, бо на них говорять багато дурниць, або через незнання, або навмисно. Треба сказати, що Грушевський завжди був прихильником федерації з Росією, за це його у Галичині і не любили...”

Директор Інституту історії Львівської філії Академії наук УРСР, професор Крип'якевич Іван Петрович так відреагував на виступ Горбатюка в пресі: „....Виступ Горбатюка не солідний, не науковий, продиктований. Горбатюк маленький чоловічок, до того ж кар'єрист. Я особисто готовий визнати, що в моїх працях були помилки, але я не можу погодитися з усім тим, що пишуть з приводу історичної школи М. Грушевського. Зовсім неправильно говорити про те, що Грушевський був германофілом, адже особисто мені він в останні роки свого життя говорив, що німці всадили нам в спину ніж. Сам він завжди був федералістом і довго боровся проти оголошення самостійності України. Не випадково в перших університетах Центральної Ради про неї не говорилось. Він всіляко чинив спротив натиску з боку всякого роду самостійників типу Атамановських та інших. Але, звичайно, я не візьму на себе захист Грушевського, достатньо і того, що мені потрібно подумати про власний захист. Від мене хочуть публічних виступів, але для того, щоб для них підготуватися – потрібен час...”

Директор Художньо-промислового музею Паньків Володимир Михайлович, 1896 р.н., ур. Кам'янка-Буського району Львівської області, українець, у зв'язку з виступом Стебуна і Горбатюка перед співробітниками музею заявив: „...Я вважаю розпочату виступами Стебуна, Горбатюка і інших кампанію проти Грушевського, Крип'якевича, Кордуби та інших непотрібною і зовсім не своєчасною. Її використовують проти радянської дипломатії за кордоном. Тон Горбатюка дуже грубий. Крип'якевич дуже вдало і з великом успіхом виступив на зібранні в Червоноармійському районі Львова.

Виступ Стебуна – це зовсім неправильна критика Довженка, який своїм сюжетом кінофільму хотів підняти патріотизм українців для захисту своєї Батьківщини від німців, а Стебунугледів в цьому риси націоналізму. Стебун – це ніщо в порівнянні із Довженком, він не вартий його підошви, а береться його критикувати...”

Старший науковий співробітник Інституту літератури, завідувач відділу бібліотеки Львівської філії Академії наук УРСР, кандидат філологічних наук Деркач Марія Дем'янівна, обурюючись активізацією боротьби проти історичної концепції М. Грушевського та його послідовників І. Крип'якевича, М. Возняка, І. Терлецького та інших, у розмові з колегами наголошувала: „...Це не боротьба з фашизмом і навіть не боротьба з націоналістичними поглядами Грушевського, це просто наклеп на українських вчених. Адже ні Крип'якевич, ні Терлецький не втікали до Німеччини під час віdstупу німців, а залишились, щоб працювати на благо Радянського Союзу. М. Возняк зовсім близький до комуністичних ідей і тому випади проти нього – це похід проти українських вчених, а не проти ворогів комунізму чи Росії. Возняк хоче протестувати проти тих обвинувачень, які були виражені на його адресу. Він стверджує, що ніколи

не належав до школи М. Грушевського та не розділяв його політичних поглядів, але, разом з тим, вважає, що не можна заперечувати великих заслуг Грушевського як вченого та організатора наукового товариства імені Тараса Шевченка.

На думку М. Возняка, Грушевського ніяк не можна віднести до числа зрадників, оскільки він ніякої зради не здійснив, а велику культурну роботу, яку він здійснив, з історії не викреслити..."

Директор Інституту літератури Львівської філії Академії наук УРСР, дійсний член Академії наук УРСР, академік Возняк Михайло Степанович, висловлюючи своє невдоволення малочисельністю журналів і газет у Львові, серед знайомих говорив: "...У Львові не видається справжня наукова література. Львів перетворився в наукову пустелю. Тут при Австрії і Польщі видавалося 80 журналів та газет, в яких писали щось оригінальне, а тепер видається всього кілька газет і один журнал, та й в тих пишуть одне і теж саме. Зокрема, не друкують мої праці з історії української літератури..."

На академіка сильне враження справила стаття „Викорінимо буржуазний націоналізм Грушевського та його школи”, опублікована в газеті „Вільна Україна” за 4 серпня 1946 р., в якій критикувалися його „помилки”. У бесіді з кандидатом філологічних наук Деркач Марією Дем’янівною Михайло Степанович сказав: „...Прийшов мені кінець. Як я не лавірував, але доведеться страждати. Ну і чорт з ними! Шкода, що мало створив, але не шкода страждати. В цій країні навіть не чесно буде, якщо не постраждати. Коли-небудь історія скаже, що я був я, а не більшовик...”

І знову на цьому наголосив у розмові з прибулим у відрядження до Львова завідувачем кафедри російської літератури Кзил-Ординського інституту професором А. Музичкою: „...Ну ось і прийшла моя черга, доведеться їхати туди, звідки Ви приїхали...”

Згадану статтю активно обговорювали науковці Львова.

Декан філологічного факультету Львівського державного університету ім. І. Франка професор Рудницький Михайло Іванович у розмові зі співробітниками університету заявив: „...Так Возняку і треба. Мало його покрили, треба було більше наказати цього „комуніста”, який тільки тому пішов у партію, щоб уникнути репресій. Возняк самий справжній націоналіст і ніколи своїх поглядів не змінить, а лише пристосується до ситуації. Мене дуже дивує, як це Возняка прийняли до партії? Невже для того, щоб потім з тріском вигнати та відправити до Казахстану чи Сибіру. Мені Возняк говорив в деканаті університету, що він особисто віднесе партійний квиток секретарю обкому КП(б)У Грушецькому і скаже, що з такою партією він не працює...”

Старший науковий співробітник бібліотеки Львівської філії Академії наук УРСР доктор філософії Яцьків Михайло Юрійович, 1873 р.н.,

українець, у бесіді зі своїми знайомими відзначив: „...Зараз українські вчені знаходяться у дуже важкій ситуації у зв'язку з новою акцією проти українських історичних надбань. Ось, наприклад, такі радянофіли, як академіки М. Возняк та М. Рудницький, сьогодні розчарувалися та тримають, не знають що робити – чи дотримуватися історичних даних і захищати українське минуле, чи слухати вказівки Кремля і забути себе, так як цей темний і безграмотний письменник Волощак Андрій.

На днях у приміщенні Академії наук відбулася зустріч між М. Возняком, М. Рудницьким, І. Свенціцьким, О. Степанів та представниками двох східних областей. На цьому зібрannі обговорювалося питання про захист українських історичних надбань, які десятиліттями здобувалися М. Грушевським та були популярні у Європі як вчення.

На нараді М. Возняк рознерувався і, звертаючись до присутніх, сказав, що у них – вчених – є вибір: або стояти на платформі українських наукових працівників, бути борцями за історичну науку та історичний багаж, або прийняти все те, що диктує Кремль і стати поступово яничарами. „Я вибираю перше”, – сказав М. Возняк...

За даними УМДБ по Львівській області, серед інтелігенції м. Львова в той час ходили різні чутки про М. Возняка. Дехто виказував невдовolenня його поведінкою, будучи переконаним, що М. Возняк після критичних виступів на свою адресу їздив до Києва до спадкоємців М. Грушевського. У них він начебто за 15 000 карбованців купив усі архіви вченого і навіть деякі особисті речі, які згодом передав до рукописного відділу Львівської філії Академії наук УРСР, і в серпні 1946 р. упорядкував його. Співробітники МДБ підозрювали, що М. Возняк міг придбати особисті матеріали М. Грушевського, аби не дати змоги ознайомитися з ними радянським історикам. Однак, напевне ніхто нічого не знати.

Завідувач відділу Інституту економіки Львівської філії Академії наук УРСР, професор Огановський Володимир Петрович, 1896 р.н., ур. Бродівського району Львівської області, висловлюючи своє незадоволення тим, що зараз влада зачіпає питання про М. Грушевського, сказав: „...Я дивуюсь, нащо було витягувати все це старе, якщо більшістю із нас воно вже давно забуте. Ніхто серед галичан не говорив про історію Грушевського, а всі робили б і в подальшому те, що нам пропонувала робити радянська влада. Даремно нас всіх розворушили...”

Консультант Львівського українського національного музею Музика Ярослава Львівна, 1895 р.н., ур. Бродівського району Львівської області, в розмові з колегами заявила: „...Що означають ці виступи проти школи Грушевського та його учнів – Крип'якевича, Кордуби і інших? До чого вони можуть привести? Всі ці виступи дуже дратують нашу інтелігенцію і вони нерозумні. На мій погляд, нашим вченим слід було б вчинити опір

і заперечувати те, з чим вони не погоджуються. Невже ми не маємо права на власну думку? Де ж в такому випадку демократія?..."

Старший науковий співробітник Інституту економіки Львівської філії Академії наук УРСР, доктор філософії Степанів Олена Іванівна щодо боротьби на ідеологічному фронті так висловилася: "...Мене вражає те, що радянська влада розпочала зараз кампанію проти Грушевського та його школи. Адже це є з явним доказом відсутності свободи слова та демократії в СРСР... Грушевський – це вчений з світовим ім'ям, добре відомий за кордоном і такі грубі нападки на нього та переслідування його думок через кілька років після його смерті не можуть призвести до позитивних відгуків за кордоном. Подібна критика аніскільки не зменшить авторитету його ученого імені..."

В московській пресі недарма появилася стаття про те, що не треба змішувати радянського патріотизму з царським. Я впевнена, що вся ця кампанія проти українства – це справа рук агентів московофілів, і зокрема, професора Ваврика і інших. Ці люди продавалися російському царизму та полякам. Сам Ваврик був капітаном в денікінській армії. Коли він тут редактував московофільську газету, то під час приїзду сюди папського кардинала помістив в ній статтю з обвинуваченнями на адресу Шептицького в тому, що він не веде активної роботи з приєднання до унії України, і навіть Росії...

На зібранні інтелігенції у Червоноармійському районі Львова з великим успіхом виступав професор Кріп'якевич, який заявив, що Грушевський дійсно не застосовував марксистського метода, дав невірну уяву про походження українського народу, але поки ще немає загальновизнаної науково розробленої історії України і тому учням Грушевського дуже важко самим розібратися в усіх питаннях, давати правильний аналіз історичних фактів.

В кінці Кріп'якевич заявив, що він буде працювати в напрямі правильного застосування марксистського методу у вивчені історії України...

Кріп'якевич, Возняк та Кордуба 10 серпня 1946 р. були запрошенні на бесіду до секретаря Львівського обкому КП(б)У тов. Грушецького, але чим закінчилася їх бесіда, я поки що не знаю..."

В кінці документа начальник УМДБ по Львівській області О. Воронін зобов'язувався інформувати про подальше реагування інтелігенції м. Львова у наступних спеціальних повідомленнях.

Спецповідомлення № 12/2/4687-9, датоване 27 серпня 1946 р., підписав начальник УМДБ по Львівській області генерал-лейтенант О. Воронін. Документ було надіслано міністру держбезпеки УРСР С. Савченку, секретарю Львівського обкому КП(б)У І. Грушецькому та начальнику Другого управління МДБ УРСР Д. Медведеву⁴.

У цьому документі знову наводилися реагування львівської інтелігенції на події, пов'язані із боротьбою на ідеологічному фронті проти історичної

школи М. Грушевського, що їх зафіксували співробітники УМДБ по Львівській області.

24 серпня 1946 р. у газеті „Вільна Україна” з’явилася стаття І. Богодиста „Професор Крип’якевич перекручує історичні факти”. Після цього директор Інституту історії Львівської філії Академії наук УРСР І. Крип’якевич сказав своїм підлеглим: „...Я думаю, що мене заарештують. До цього акту я готовий і завжди ношу при собі смертельний порошок. Набридло вже мучитися, жити стало нецікаво. Я розумію, що у мене інша ідеологія, але змінитися протягом 24 годин не можна. Більшовики все це прекрасно розуміють, але все одно убивають мене безневинно”.

10 серпня 1946 р. І. Крип’якевича разом з іншими вченими викликали до Львівського обкуму КП(б)У. Про бесіду з його секретарем І. Крип’якевич розповідав: „...Нам тов. Грушецький повідомив, що в університеті з’явилися листівки ОУН, які закликають не вступати на історичний та філософський факультети. У зв’язку з цим тов. Грушецький запропонував нам – історикам – виступити з цього питання у газетах. Я вже підготував колективну статтю, в якій закликав молодь не піддаватися всяким провокаційним чуткам з боку українських націоналістів. Однак почуваю себе погано, тому що від мене вимагають виступати з приводу помилок історичної школи Грушевського і моїх, але для цього потрібен час. Крім того, у Львові немає з ким проконсультуватися з ряду питань, бо такі люди, як Горбатюк і інші є недоучками та кар’еристами, з якими серйозно говорити не можна...”

А щодо пропозиції вийхати до Києва для участі у роботі з підготовки нового курсу української історії І. Крип’якевич сказав: „...Я дуже не хотів би залишати м. Львів і вважаю, що пропозиція про переїзд до Києва, судячи з усього, означає, що тепер для Львова я небажана людина...”

Старший науковий співробітник Інституту літератури Львівської філії Академії наук УРСР кандидат філологічних наук Деркач Марія Дем’янівна, коментуючи виступ проти українських „націоналістичних” істориків, в бесіді зі співробітниками бібліотеки сказала: „...Помилки цих істориків та літературознавців треба критикувати не в статтях, написаних такими недоучками, як Горбатюк, а в солідних наукових працях. Легковажна та груба критика на нас, місцевих мешканців, не звиклих до таких методів критики, призводить дуже неприємне враження. Зокрема, дуже ображений академік М. Возняк, який болісно сприймає всяку підозру в тому, що він веде неправильну політичну лінію. Я особисто тепер кладу ручку в стіл і нічого не пишу. Наука впаде після цього погрому. Мою думку в цьому розділяють всі. І як згори цього не розуміють...”

Старший науковий співробітник того самого інституту магістр філософських наук Щурат Степан Васильович в бесіді з колегами заявив:

„...Як нецікаво стає жити. Руки опускаються. Тільки політичні авантюристи можуть радіти такому безтолковому фронту знищення української культури...”

Щодо статей про історичну школу М. Грушевського висловився і старший науковий співробітник Львівської філії Академії наук УРСР Бандрівський Дмитро Григорович, 1897 р.н., українець: „...Наших істориків занадто нажимають, не можна вимагати від них, щоб вони протягом кількох днів змінили свої погляди та виступили проти своїх попередніх поглядів та творів. На це їм потрібно дати деякий час, оскільки в іншому випадку їх виступи будуть скоростиглими, необґрутованими, не науковими і будуть носити відбиток примусу, а не виявлення власних переконань...”

А старший науковий співробітник Інституту історії Львівської філії Академії наук УРСР Терлецький Омелян Антонович, 1872 р.н., відкрито заявив: „...Партія і радянський уряд продовжують похід проти школи професора Грушевського та галичан – істориків України. Більше всіх нападів витримують професори Крип'якевич, Кордуба і навіть київські історики Петровський та Кирилюк. Цей похід ми пояснюємо тим, що, судячи з усього, українські емігранти в Америці та Європі активізували свою антирадянську діяльність, а у якості антирадянського лозунга висунули історичну постать професора Михайла Грушевського та його школу. Похід цей – зовсім нерозумний, оскільки він вносить розлад у наукову роботу, нервозність та невпевненість у завтрашньому дні.

Не виключена можливість, що всіх галичан-істориків хочуть вивезти у Сибір і взагалі розгромити наукові українські кадри істориків України, послідовників професора М. Грушевського...”

13 серпня 1946 р. відбулося партійне бюро парторганізації Львівського державного університету ім. І. Франка, де розглядалося питання викладання в університеті історії України та української літератури. З доповіддю виступив декан історичного факультету В. Горбатюк, який вказав на ворожість концепції М. Грушевського та його історичної школи, що знайшло вияв у роботах професорів-істориків І. Крип'якевича, М. Кордуби, І. Терлецького.

Після цієї доповіді виступив старший науковий співробітник Інституту історії Львівської філії Академії наук УРСР, доктор філософії Кордуба Мирон Михайлович, який захищав історичні погляди школи М. Грушевського, а на свій захист сказав: „...Ніяких статей в газетах та журналах я друкувати не буду, хай мене критикують та сварять. Я стою однією ногою в могилі та ставлюсь до всіх нападів на мене у питаннях історії по-наплюватильськи. Я ніяких висновків з цього не роблю і робити не буду... Я не вважаю доповідача таким авторитетним, щоб до нього можна було прислухатися і з ним можна було рахуватися...”

Професор Інституту радянської торгівлі Кучер, українець, після зборів інтелігенції Львова, на яких виступав заступник Голови Ради Міністрів УРСР Микола Бажан, заявив: „...На другий день після зібрання інтелігенції вивезли на літаку в Київ професорів Кріп'якевича, Кордубу, Терлецького, академіка Возняка і наукового співробітника – доцента Олену Степанів. Ми всі вважаємо, що це може бути арештом....”

Художниця Музика Ярослава Львівна щодо переведення групи наукових працівників до Києва зауважила: „...Академіка Возняка, Кріп'якевича і інших проти їх бажання переводять до Києва. Це жахливо... Їх перевозять для того, щоб нас тут залишилось менше...”

Учасниця поїздки до Києва, науковий співробітник Львівської філії Академії наук УРСР Олена Степанів так інформувала своє оточення про цю поїздку: „...Основні розмови з нами вів тов. Литвин, який заявив, що ЦК КП(б)У вважає, що нам потрібно переїхати для наукової роботи в Київ, щоб посилити наукові кадри Академії наук, а також тому, що ми під час німецької окупації залишалися у Львові, мали гріхи перед радянською владою, оточені людьми, яких самі не знаємо, і які, можливо, ведуть про нас різні розмови...”

Ми вважаємо, що це є ніщо інше, як „почесне заслання”... Можливо, це для нас кращий вихід з ситуації, яка склалася...”

Бурхливо зреагувала львівська інтелігенція на повідомлення прибулих з Києва наукових співробітників Степанів, Кордуби і Терлецького про постанову Президії Академії наук УРСР щодо ліквідації у Львівській філії Академії наук трьох інститутів – історії, літератури та економіки.

Старший науковий співробітник Інституту літератури Львівської філії Академії наук УРСР кандидат філологічних наук Деркач Марія Дем'янівна у цьому зв’язку заявила: „...Ще один черговий наступ жидів та москалів на українців. Старовинне місто Львів з давнини має свої літературні традиції: існував «Львівський літературний вісник», «Записки наукового товариства імені Тараса Шевченка», нарешті, ім’я Івана Франка. Все це повинно було вплинути на Хрушцова, але він, карап, нічого цього не знає, а тому і розпорядився про ліквідацію Інституту літератури...”

Її думку продовжив старший науковий співробітник цього самого інституту, доктор філософії Ярема Яким Якимович: „...Львів за 25 років більше видав літературних пам’ятників, аніж Москва, не говорячи вже про Київ. І раптом Львів розчерком пера робиться якимось Конотопом, провінційним містом, в якому повинні вимерти всі літературні традиції...”

Дійсний член Академії наук УРСР, академік Василь Щурат так висловився про ці події: „...Під виглядом концентрації наукових українських діячів у Києві відбувається знищення міста Львова як культурного українського міста. Ймовірно, на радянській мові це називається ліквіда-

цією „українського буржуазного націоналізму”. Я впевнений, що якби про цей дикий та дурний захід знав Сталін, то він би ніколи б не дозволив цього. А що зараз скажуть вороги Радянського Союзу? Звичайно вони скажуть, і цілком вірно, що ліквідація гуманітарних наукових закладів у Львові – це не тільки русифікація міста, знищення його українського обличчя, всього того, за що боровся Іван Франко і інші...”

Артист Львівського театру мініатюр Шуль Антон Петрович, 32 роки, українець, щодо історичної школи М. Грушевського говорив колегам: „...Кожен народ свою історію розглядає і розуміє так, як цього вимагають його національні інтереси, а кожна нація старається стати пануючою, і тому заперечувати вчення М. Грушевського взагалі буде неправильно. Нещастя України полягає в тому, що вона дуже тривалий час знаходилася під владою Росії, дуже багато натерпілася від царської Росії і взагалі від російської нації. Вплив росіян на Україну настільки великий, що за виключенням мешканців Західних областей України важко відрізнити українців від росіян, а тому багатьом здається дивним, що Україна може бути біжче до Польщі, аніж до Росії.”

Грушевський своїм вченням стверджував, що український народ особливий, нічого спільного з російським не має і настільки віддалений від російського, як і від польського чи німецького. Безумовно, що для Росії в сучасній ситуації вчення Грушевського невигідне і тому воно заперечується...”

Наприкінці документа О. Воронін обіцяв інформувати про настрої населення у наступних спеціальних повідомленнях.

Спецповідомлення № 12/2/5251-9, датоване 18 вересня 1946 р., підписав начальник УМДБ по Львівській області генерал-лейтенант О. Воронін. Його було надіслано міністрові держбезпеки УРСР С. Савченку, секретарю Львівського обкуму КП(б)У І. Грушецькому та Першому секретарю КП(б)У М. Хрущову⁵.

У документі зазначалося, що співробітники УМДБ по Львівській області у першій половині вересня 1946 р. відзначили активне реагування галицької інтелігенції м. Львова на події, пов’язані із розгорнутою боротьбою радянської влади на ідеологічному фронті проти „буржуазно-націоналістичних” поглядів історичної школи М. Грушевського у питаннях історії України, історії української літератури, мистецтва і т.ін.

Частина інтелігенції, яка сприйняла радянську ідеологію, виступаючи на зборах та засіданнях наукових працівників, а також на сторінках преси піддавала всебічній критиці історичну школу М. Грушевського та його послідовників.

З боку іншої частини української інтелігенції, що її співробітники МДБ називали „націоналістично налаштованою”, спостерігалися різкі антирадянські прояви.

Завідувач відділу історичного музею, викладач кафедри філософії Львівського державного університету ім. І. Франка Федчишин Степан Васильович, серед своїх колег висловився так: „...Боротьба партії за чистоту ідеологічного фронту – це є загальний наступ на українство... Створені комісії і починається те, що було у нас на Україні після самогубства Скрипника. Полетять десятки тисяч людей у місця віддалені, на багато років припиниться культурний рух, ніхто нічого не буде писати...”

Академік Возняк Михайло Степанович, у розмові зі співробітниками Львівського університету заявив: „...Історію української літератури під редакцією Маслова та Кирилюка писали більше двох років, кілька разів переглядали, обговорювали, нарешті видали, а тепер забракували. Хіба так можна робити? Треба було спочатку ретельно відредагувати, поправити, а потім вже друкувати. Все робиться не так, як у людей”.

А під час поїздки до Києва серед свого оточення він розповідав про те, що йому у Львівському обкомі партії запропонували прилюдно визнати свої помилки. „...Я себе не маю наміру бруднити, – говорив він. – Я таких помилок ніколи не робив. Якщо я писав у 1918–1930 рр., то я так і думав. То були не мої помилки. То був такий рівень моого наукового світорозуміння. Вимагати від мене визнання моїх помилок – рівнозначно вимагати від Сталіна, щоб він засудив своє перебування в духовній семінарії, щоб він засудив своє юнацьке цілком зрозуміле та закономірне захоплення анархізмом...

Я прекрасно розумію, що кожна людина росте, розвивається, збагачується досвідом та знаннями і доволі часто змінює свої переконання. Не змінює своїх поглядів тільки ідіот. Тому вимагати не від ідіота, але по-ідіотськи, це не політичний ляпсус, а інтелектуальне недомислення...

Чому ми (Терлецький, Кордуба і я) повинні каятися? Це були наші переконання, коли ми писали. Сприймайте нас такими, як ми є. Тепер ми стараємося інакше писати, але все ж пишемо, а ви не друкуйте нас, якщо ми погано пишемо...

Я переконався, що серед комуністів немає розумних людей, а всі тільки рупори абстрактних доктрин, які виготовляються на кухні у Кремлі... Китайські стіни Кремля відгородили кремлівських кухарів від всього живого світу..."

Старший науковий співробітник Інституту історії Львівської філії Академії наук УРСР Терлецький Омелян Антонович щодо М. Возняка сказав: „...Возняк зовсім не дурний, як про нього думають. Він розумний, далекоглядний чоловік. Він пішов у партію, щоб зсередини її виправляти, направляти, вчити. Адже і там є гарні українці, але тільки мізки в них направлені на московський устрій. А якщо б у нас більше Возняків, то ми не були б так побиті, як зараз..."

Ярослава Музика з цього приводу заявила: „...Треба дати відсіч всім виступам проти українців. Я раніше не дуже поважала Возняка, але зараз бачу, що він веде себе з достоїнством, коли так вперто відмовляється виступити та бичувати себе, як це роблять інші...”

Старший науковий співробітник Львівської філії Академії наук УРСР доктор філософії Барвінський Богдан Олександрович серед співробітників мовив: „...Мені вся ця боротьба нагадує епоху римського імператора Августина, коли партії билися за знищенння культури. Візьмемо в газеті „Культура і життя”, виступив якийсь С. Ковалев. Хто його знає? Мені розповідали, що це студент, який взагалі нічого не розуміє, а виступив зі статтею проти М. Грушевського.

Візьмемо в Києві: виступає Копиця – неграмотна людина, але з партійним квитком. Стебун – жид та падлюка, академік Білецький – україножер, церковний дяк та паскуда.

А у Львові виступають Горбатюк та Богодист, які не мають нічого спільного з наукою, авантюристи та паскуди...

Дуже характерно, що ніхто із порядних вчених та діячів не витуває з цього приводу, а лише одна шантрапа...

Дійсний член Академії наук УРСР, академік Колесса Філарет, говорячи про захисників М. Грушевського, відзначив: „...Я ніколи не був прихильником Возняка, але з того моменту, коли він виступив в захист М. Грушевського, а тепер вперто відбивається від своїх ворогів і не хоче самокритикуватися, то я вважаю його героєм, не лише героєм дня, а взагалі героєм...

Він все-таки розумна людина і мислить глибше, бачить далі. Адже якщо, скажімо, завтра розпочнеться нова війна і сюди прийдуть англійці та американці, то Возняк знову буде герой та вождь, а ми всі будемо страждати через те, що зв'язали себе з більшовиками..."

Професор Львівського державного університету ім. І. Франка Дмитрусь, українець, серед колег про М. Возняка висловився так: „...Не можна дорікати Возняку за те, що в його попередніх роботах у нього не було марксистського підходу, оскільки 20 років назад він і не був марксистом. Возняк кращий в СРСР текстолог і зовсім не займається та не займається історією сучасної літератури, окрім вивчення Івана Франка та Лесі Українки. Від Возняка треба вимагати перш за все широкої постановки роботи з тектологією..."

Продовжив його думку старший науковий співробітник Львівської філії Академії наук УРСР Генсерський Антон Іванович, українець: „...Отже, українці з Західної України почали пересуватися ближче до Сибіру. Ліквідація трьох інститутів у Львові та переведення галичан в Київ – це лише перший етап. За ним будуть і наступні і відбудеться те, що відбулося з кабардинцями та кримськими татарами. Розпочався наступ на українську культуру... Тепер фронт став ширшим – наступ іде на весь український рух..."

Директор музею ім. Івана Франка, поет Карманський Петро Сильвестрович, 1877 р.н., українець, у бесіді щодо критики радянською владою історичної школи М. Грушевського заявив: „...Я не вірю, щоб хоч одна з пануючих націй не була шовіністичною. Кожна нація намагається поставити себе у привілейоване становище. Взяти хоча б Росію. Не дивлячись на те, що вона Радянська держава, а все ж на кожному кроці в ній проявляється шовінізм. Наприклад, мені і взагалі українцям не можна бути такими ж патріотами, як росіяни, які вихвалюють все своє. Якби я все це спробував, то мені б зараз же приписали націоналізм...”

Наприкінці документа О. Воронін відзначив, що на всіх зібраннях інтелігенції м. Львова, на яких виступав з доповіддю заступник Голови Ради Міністрів УРСР Микола Бажан, напружену атмосферу вдалося дещо розрядити. Адже більшість людей вважала, що після критики історичної школи М. Грушевського її представників – М. Возняка, І. Кріп'якевича, М. Кордуби та інших – будуть вжиті репресії. За даними співробітників МДБ, доповідь М. Бажана отримала позитивні відгуки.

Спецповідомлення № 12/2/5803-9, датоване 9 жовтня 1946 р., підписав начальник УМДБ по Львівській області генерал-лейтенант О. Воронін. Документ було надіслано міністру держбезпеки УРСР С. Савченку та секретарю Львівського обкуму КП(б)У І. Грушецькому⁶. У ньому зібрані реагування львівської інтелігенції на рішення вченої ради Академії наук УРСР про ліквідацію інститутів економіки, історії та літератури.

На думку співробітників МДБ, ліквідацію соціально-економічних наукових інститутів у Львові і переведення окремих наукових співробітників на роботу до Києва націоналістично налаштована частина інтелігенції розглядала як похід радянської влади проти української культури та спробу русифікації галичан.

Декан філософського факультету Львівського державного університету ім. І. Франка професор Рудницький Михайло Іванович з цього приводу сказав: „...Українська культура нікому не потрібна і вона виганяється з вжитку різноманітними заходами. Йде русифікація українського населення за всіма напрямками. Ми вже зараз є свідками того, як Львів змінив своє обличчя.

Якщо при Польщі Львів розмовляв мовою панів (польською), а села – мужицькою мовою, то зараз Львів також розмовляє панською (російською) мовою, а села все тією ж мужицькою. Змінилися лише пани, а зміст майже не змінився, хіба що різниця в тому, що раніше у Львові концентрувалась українська інтелігенція, а зараз і що можливість у нас забрали. Нашу інтелігенцію розсилають, поки що під благовидним прикриттям, але не виключена можливість щодо гіршого закінчення подій...”

У цьому зв’язку академік Возняк Михайло Степанович заявив: „...Повна ліквідація цих інститутів соціально-економічної вертикалі

означає для місцевої інтелігенції перетворення м. Львів в рядовий обласний центр, на кшталт Рівного чи Тернополя і інших. Це останній удар по науковим традиціям наукового товариства імені Тараса Шевченка у Львові..."

Його підтримала Деркач Марія Дем'янівна: „...Я досі не вірю, що буде допущена така помилка. Серед місцевого населення ліквідація цих інститутів, які були для всіх нас осередком науки, викликas нерозуміння та вкрай сильне розчарування. Крім того, це спровітить погане враження за кордоном і буде використано для антирадянської агітації.

Такий проект міг запропонувати тільки ворог української культури і радянської держави з метою викликати роздратування та озлоблення серед галичан.

Настрій у нас пригнічений, у всіх опустилися руки, відпало бажання працювати науково, оскільки ніхто не знає, що з цим буде далі. В Київ працювати я виїхати не можу у зв'язку з хворобою чоловіка..."

Професор Крип'якевич Іван Петрович щодо рішення вченої ради Академії наук УРСР про своє переведення на роботу до Києва, заявив: „...У Київ я переїжджаю під тиском і боюсь, що він буде проміжною станцією на Соловки. У Києві я маю намір писати лише дрібні праці, публікувати історичні документи, поки цей „балаган” не розпадеться..."

Доктор філологічних наук Ярема Яким Якимович з приводу ліквідації львівських інститутів Академії наук УРСР відзначив: „...Це все робиться безпосередньо за директивою з Москви..."

Слід також виокремити **спеціальні повідомлення № 12/2/7181-9** від 30 листопада 1946 р.⁷ та **№ 12/1293** від 29 грудня 1946 р.⁸ начальника УМДБ по Львівській області генерал-лейтенанта О. Вороніна, в яких йшлося про вкрай негативне реагування львівської інтелігенції на статтю професора Івана Крип'якевича „Непорушне братерство російського та українського народів”, опубліковану у газетах „Правда України”, „Львівська правда” та „Вільна Україна”. Більшість вважала, що вона написана під тиском радянської влади і не відповідає справжнім переконанням вченого. Ці повідомлення були надіслані Міністрові держбезпеки УРСР, генерал-лейтенанту С. Савченку та секретарю Львівського обкуму КП(б)У І. Грушецькому.

Асистент кафедри архітектурного проектування Львівського політехнічного інституту інженер-архітектор Старосольський Ігор Володимирович, 1908 р.н., українець, беспартійний, в колі своїх знайомих з приводу статті І. Крип'якевича висловив такі міркування: „...Крип'якевич рятує своє життя і йому можна лише поспівчувати, бо доводиться займатися самобичуванням..."

Олена Степанів у бесіді з колегами зауважила: „...Стаття ця вимушена і мені її було боляче та неприємно читати. Хіба можна повірити, що

людина, яка 35 років своєї наукової праці присвятила обґрунтуванню певних історичних поглядів, протягом одного-півтора місяця могла прийти до переконання, що вони помилкові і корінним чином змінити свої погляди.

Він чудово знає всі першоджерела та документи, а ці матеріали ні в якій мірі не підтверджують його нових, змінених поглядів на Київську Русь та інші історичні факти. Безсумнівно, що Крип'якевич не щирій у своїх висловлюваннях, але він вимушений був виступити з такою статтею..."

Ці думки під час розмови підтримали співробітники Інституту економіки І. Грабар та Д. Бандрівського.

Сам автор статті, занепокоєний критикою на свою адресу, у листопаді 1946 р. з великим бажанням готувався переїхати до Києва, сподіваючись, що це забезпечить йому продовження спокійної наукової діяльності. „...У Львові мені уже немає чого робити... Львів мене зганьбив..., – говорив він серед співробітників Львівської філії Академії наук. – В Києві мені буде легше. Там не буде цих дрібних людей, різних Горбатюків і інших... У Києві буде легше вціліти в наш час, там близче до влади, а значить – близче до захисту... У Києві морально спокійніше працювати. В ЦК КП(б)У мене краще розуміють, більш терплячі і не різкі..."

Підбиваючи підсумки слід відзначити, що документи ГДА СБ України дають доволі повну картину реакції львівської інтелігенції на розгром історичної школи М. Грушевського.

1946 року та згодом наукова громадськість Львова, яка зазнала серйозних втрат, засуджувала дії радянських чинників, спрямовані на ліквідацію історичної школи М. Грушевського, а також львівської літературознавчої школи.

Репресії щодо українських вчених мали негативні наслідки. Псевдонаукові праці офіційних істориків, які друкувалися величезними тиражами, призвели до спотворення справжньої історії України. Цих фальсифікацій і перекручувань фактів ми не можемо позбутися і досі.

ПРИМІТКИ

- 1 Дащкевич Я. Постаті. – Львів, 2007. – С. 417–449. Він же: Боротьба з М. Грушевським та його школою у Львівському університеті за радянських часів // Михайло Грушевський і львівська історична школа: Матеріали конференції. Львів, 24–25 жовтня 1994 р. – Нью-Йорк; Львів, 1995. – С. 32–98.
- 2 Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Ф. 71. – Акт. 9. – Спр. 101. – Арк. 57–62.
- 3 Там само. – Арк. 66–69.
- 4 Там само. – Арк. 73–75.
- 5 Там само. – Арк. 87–90.
- 6 Там само. – Арк. 99–100.
- 7 Там само. – Арк. 113–114.
- 8 Там само. – Спр. 99. – Т. 3. – Арк. 193–194.

АРХЕОЛОГІЯ

Ігор ПРОХНЕНКО, Омелян ГОМОЛЯК

ДО ІСТОРІЇ ЗАМКІВ ЗАКАРПАТТЯ

Доба Середньовіччя сьогодні – „темний” період закарпатської історії. Така ситуація склалася через некритичний підхід дослідників до письмових джерел і недостатній ступінь вивчення ключових археологічних старожитностей, у першу чергу городищ і замків. З останніми пов’язаний солідний масив легенд і значний комплекс грамот. Їх аналіз з урахуванням речових матеріалів дозволяє встановити основні реперні дати, що з систематизацією даних міст і рядових селищ уможливлює відтворення канви культурно-політичного та соціально-економічного розвитку населення краю в другій-третій чвертях II тисячоліття нашої ери.

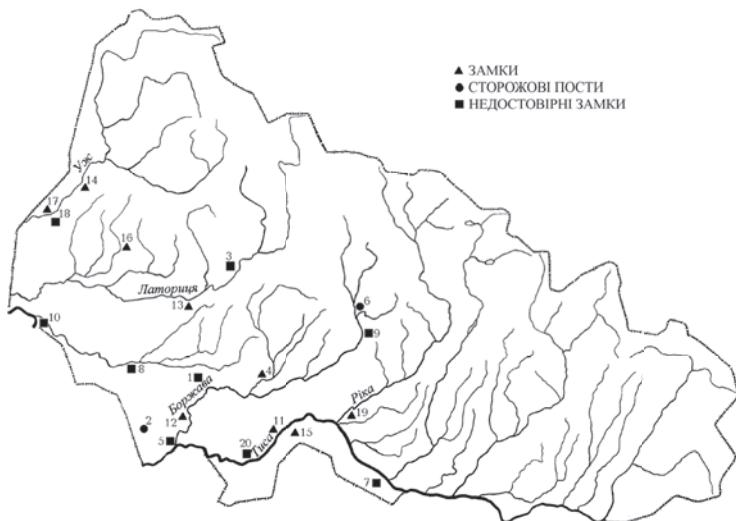
Залученню замків до історичних реконструкцій перешкоджають певні складності. Насамперед це стосується самого терміна „замок”, під яким зазвичай розуміють городища („земляні фортеці”), палаці і сторожові пости. Як наслідок, у науковий обіг введено низку недостовірних замків – зокрема палаці в Чинадієві, Довгому, Єсені та Горянах (Унгуйвар), точно не локалізованих місцезнаходжень Берегвар, Гутівар, Шашвар, а також пунктів без кам’яних фортифікаційних споруд (Берег-Дийдо-Туввар, Боршавар, Вишкове)¹.

Вірогідними замками є десять закарпатських пам’яток кам’яного військового зодчества, де стінами

з вежами, валами та ровами оточені комплекси житлових приміщень – Сільце (Бодулів), Бронька, Виноградове (Канків), Квасове, Мукачеве, Невицьке, Королеве (Нялаб), Середнє, Ужгород, Хуст. Їхне картографування показує розміщення вздовж майже однієї лінії – по передгір’ях Карпат, на головних водних артеріях краю (іл.1). Замки різняться часом побудови та функційним призначенням, – резиденції феодалів, монастирі, оборонні пункти тощо.

Ключове і найскладніше питання історії замків Закарпаття – встановлення часу і причин їх зведення. Додаткову інформацію дає аналіз даних про перебудови, штурми і загибель пам’яток. У цьому аспекті зазначимо, що довгострокове безперервне функціонування і постійні реконструкції Мукачівського, Ужгородського та Хустського замків спричинилися до руйнації їх середньовічних горизонтів, а це ускладнило з’ясування більшості невідомих фактів шляхом археологічних досліджень. Достатньо ознайомитися з пошуками К. Берняковича в місті Ужгороді².

Із закарпатських замків, де можна отримати стратиграфічно підтверджену інформацію, стаціонарно досліджується тільки Невицький, – там з 1991 року працює експе-

Іл. 1. Карта розміщення замків на території Закарпаття: 1. Берегвар; 2. Берег-Дийдо-Тувар; 3. Берег-Сем-Міклóшвар (Чинадієве); 4. Бодоловвар; 5. Боршовавар; 6. Бронька; 7. Вишкове; 8. Гутівар; 9. Долгойвар; 10. Есен; 11. Канків (Виноградове); 12. Квасове; 13. Мункач; 14. Невицьке; 15. Нялаб (Королеве); 16. Середнє; 17. Унгвар; 19. Хуст; 20. Шашвар

диція на чолі з О. Дзембасом³. Але навіть у Невицькому замку питання про період і приводи виникнення кам'яних укріплень остаточно не вирішенні. Як найвірогідніша дата цієї події подається XII століття⁴, хоча ранній середньовічний керамічний матеріал належить до кінця XIII століття, а хроноіндикатор – монета Карла I Роберта Анжуйського (1301/1310–1342 рр.).

Історія інших пам'яток кам'яного військового зодчества краю взагалі залишається у царині легенд або більш чи менш імовірних гіпотез. Це й викликало увагу до замків Закарпаття археологічної експедиції Ужгородського національного університету. Перші кроки з вивчення Виноградівського, Королівського, Броньківського й Середнянського

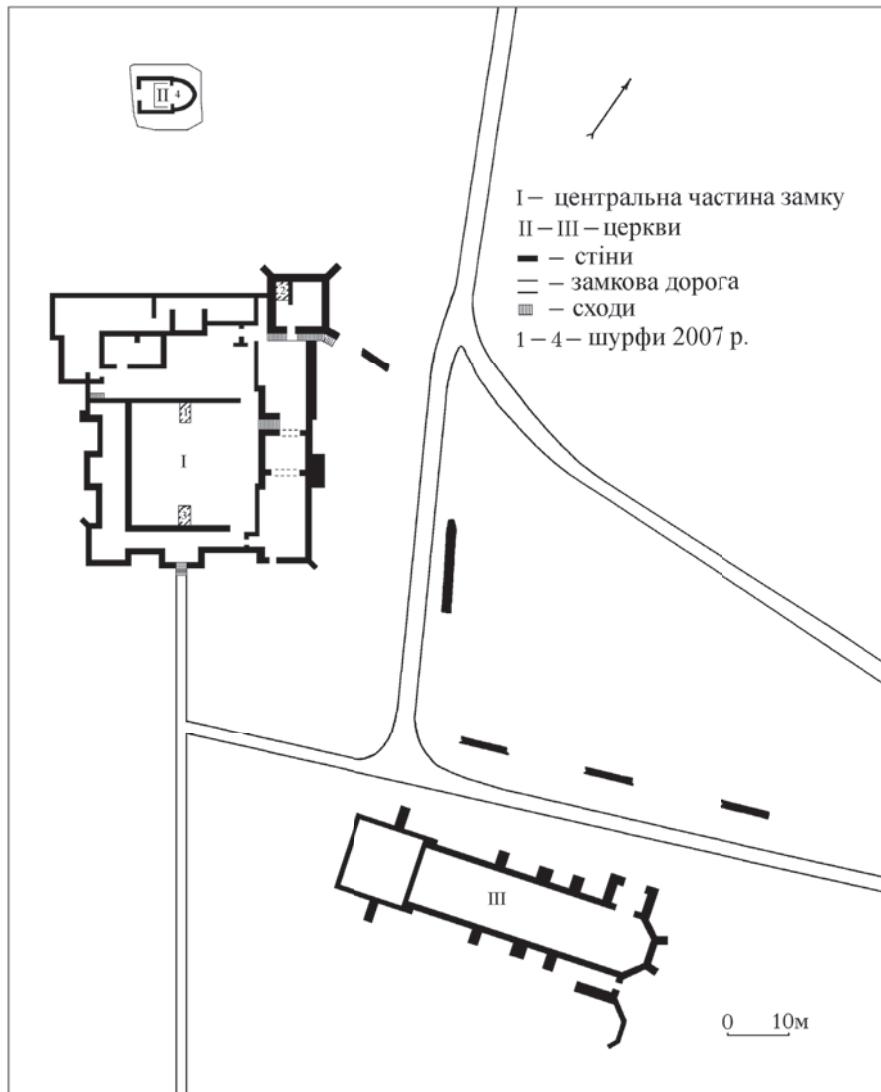
укріплених пунктів зроблені у польових сезонах 2007–2008 років з основною метою – дослідити стратиграфію замків і встановити хронологію їх існування⁵.

Для робіт 2007 року були обрані Виноградівський і Королівський замки (Виноградівський р-н Закарпатської обл.), які знаходяться за 10 км один від одного. Виноградівський замок міститься в урочищі Канків на східній околиці міста Виноградова (до 1946 р. – м. Севлюша) біля підніжжя Чорної гори, протилежний схил якої омивається річкою Тисою. Укріплення зведені у формі чотирикутника (розміром 44,5x35 м), наріжні бастіони виступають, найміцнішим із них був північний. Okрім власне замкової споруди до архітектурного ансамблю входили

капличка й церква з прибудовою, яка складалася з підсобних і житлових приміщень. Комплекс будівель оточений муром (іл. 2–4). Між церквою і замком був колодязь.

Історія замку становить безперервний ланцюг важливих подій

від IX до XVI століття. Його зведення як резиденції місцевого слов'янського феодала датується IX століттям⁶, хоча в пізнішій літературі уточнюється, що то було земляне городище⁷. З кінця X століття місцевість навколо Севлюша потра-

Іл. 2. Виноградове (ур. Канків). План розташування замку

Іл. 3. Виноградівський замок. Центральна частина

пила під владу угорських вождів, а саме поселення разом з укріпленням пізніше стало одним із центрів прикордонної зони Угорського королівства⁸. В XI столітті, у процесі включення території Закарпаття до складу Угорської держави, Канків став лицарським замком⁹, а до середини XII століття він разом з поселенням Севлюшувийшов до складу королівської домінії Нялаб з центром у Кіральхазі (Королеве – до 1946 р. Кіральхаза).

У другій половині XII століття угорський король Гейза II (1141–1162 рр.) організував тут окрему адміністративну одиницю – комітат (жупу) Угочу з центром у замку Канків, який належав йому разом із Севлюшем¹⁰. Уже до середини XIII

століття поселення навколо Канкова поступово набуло рис міста¹¹. Замок також перебудовувався, особливо активно в період правління короля Ендре II (1205–1235 рр.)¹².

1241 року, під час татаро-монгольського нашестя, загарбники замок не взяли, але місто Севлюш було зруйновано. З метою його відбудови угорські королі запросили для поселення німецьких колоністів¹³. Сюди прибули фланандські й саксонські ремісники і селяни. За грамотою 1262 року угорського короля Бейли IV (1235–1270 рр.) і документами Іштвана V (1270–1272 рр.) деякі категорії населення Севлюша отримали широкий комплекс привілейів і прав „вільного королівського міста“ („севлюське право“), підтверджених

Іл. 4. Виноградівський замок. Північно-західна частина

угорськими королями в 1294, 1319 і 1329 роках¹⁴. Даний факт відображенний і в угорській грамоті першої половини XIV століття, за якою трансильванське місто Кронштадт отримало такі самі права, якими користувалося населення Севлюша¹⁵. Про це свідчить і нагородження п'яти маромороських коронних міст подібними привileями в 1329 році¹⁶. Замок Канків, як і інші фортеці регіону, в той період перебудовується. Татари під час чергового нашестя 1285 року не наважилися брати жодну з них¹⁷.

У 1307 році король Карл I Роберт Анжуйський передав севлюоський замок біхарському магнатові Бенедеку Боршо, який з 1308 року розмістив тут постійний гарнізон і повністю реконструював захисні

споруди Канкова¹⁸. Дослідники відзначають часте використання у документах того часу назви „севлюоський замок”¹⁹. Через кілька років власник Канкова Беке Боршо разом зі своїм братом, палатином Копасом, вступив до коаліції магнатів, яка перебувала в конфронтації з центральною владою²⁰. Це спричинило штурм і руйнування замку королівськими військами в 1317 році²¹. Пізніше король наказав відновити Канків і подарував його королеві Марії, а Севлюш 1329 року оголосив коронним містом²². Захищene замком, останнє стало важливим торговельним центром на „соляному шляху”. Саме XIV століттям дослідники датують зведення біля замку маленької одноярусної каплички²³.

Барон Пейтер Перені у 1399 році отримав Севлюш разом із замком як винагороду від угорського короля Жігмонда (Сигізмунда) Люксембурзького (1387–1437 рр.) за участь у битві з турками під Нікополем (1396 р.). Одночасно барона було призначено королівським управителем марамороських соляних шахт²⁴. Окрім адміністративно-правових функцій король Угорщини покладав на магнатів обов’язки по захисту кордонів держави²⁵, заохочуючи реконструкцію зруйнованих замків і побудову нових. Тому на початку XV століття Перені на місці старого замку вимурував нові стіни. Після завершення будівництва родового палацу в Севлюші наприкінці XV століття барон передав замок монахам-францисканцям, які перетворили його на монастир²⁶. Тут, на території замкового комплексу на початку XVI століття францисканці звели великий костел, у якому згодом проводився з’їзд усього духівництва ордену²⁷. Існує припущення, що саме від назви елементу одягу ченців (капюшон-накидка „канко“) замок отримав сучасну назву Канків²⁸.

Через кілька десятиріч, у період Реформації, Ференц Перені став протестантом і вирішив вигнати католиків зі своїх володінь. У 1556 році він організував напад на замок-монастир, його люди вбили більшість мешканців і скинули їхні тіла разом із мощами святого Яна Капістрана, що зберігалися у Канкові з часів трагедії 1526 року під Мохачем, у замковий колодязь.

Проти Ференца Перені був посланий загін імператорських військ на чолі з Телекеші, який у 1557–1558 роках штурмом узяв і зруйнував укріплення²⁹. У подальшому замок не відбудовувався.

Навіши коротку інформацію про зафіковану в літературі канву історичного розвитку Виноградівського замку впродовж семи століть, розглянемо моменти, які нам видаються маловірогідними або значною мірою дискусійними. Так, дату заснування замку, або земляних укріплень дослідники вивели зі згадки анонімного нотарія короля Бейли III (1172–1196 рр.), який на зламі XII–XIII століть писав: „У 903 році після народження Господа військо Арпада захопило землі разом із населеннями між Тисою і Бодрогом до самої Угочі”³⁰. На нашу думку, неприйнятно вважати це свідчення першою згадкою про Виноградівський замок. По-перше, назvu Угоча нотарій не конкретизує й застосовує її не до замку, а для означення певної території. З цього випливає, що Аноніму наприкінці XII століття замок у даній місцевості був невідомий. По-друге, з двох замків Закарпаття – Унга і Боршова, що їх згадав нотарій Бейли III при описі подій початку X століття, існування в той час першого навіть як городища – під питанням, друге ж городище було зведене не раніше кінця XI століття³¹. Отже, посилання дослідників на Аноніма є помилкою.

Зазначимо, що таке вільне трактування джерела призводить до

спотворення історичної дійсності. Це стосується і реконструкції життєдіяльності Виноградівського замку в наступні кілька сторіч (до XIII ст.), базованої на начебто чітко визначеній початковій даті.

Перші конкретні дані про Севлюш містяться в грамотах XIII–XIV століття (зуважимо, що існувало кілька пунктів з цим топонімом). Однак у них також згадується не замок, а лише місто і привілеї певної категорії його мешканців. Цей факт не дозволяє використовувати згадані документи під час вирішення питань, пов’язаних із замком.

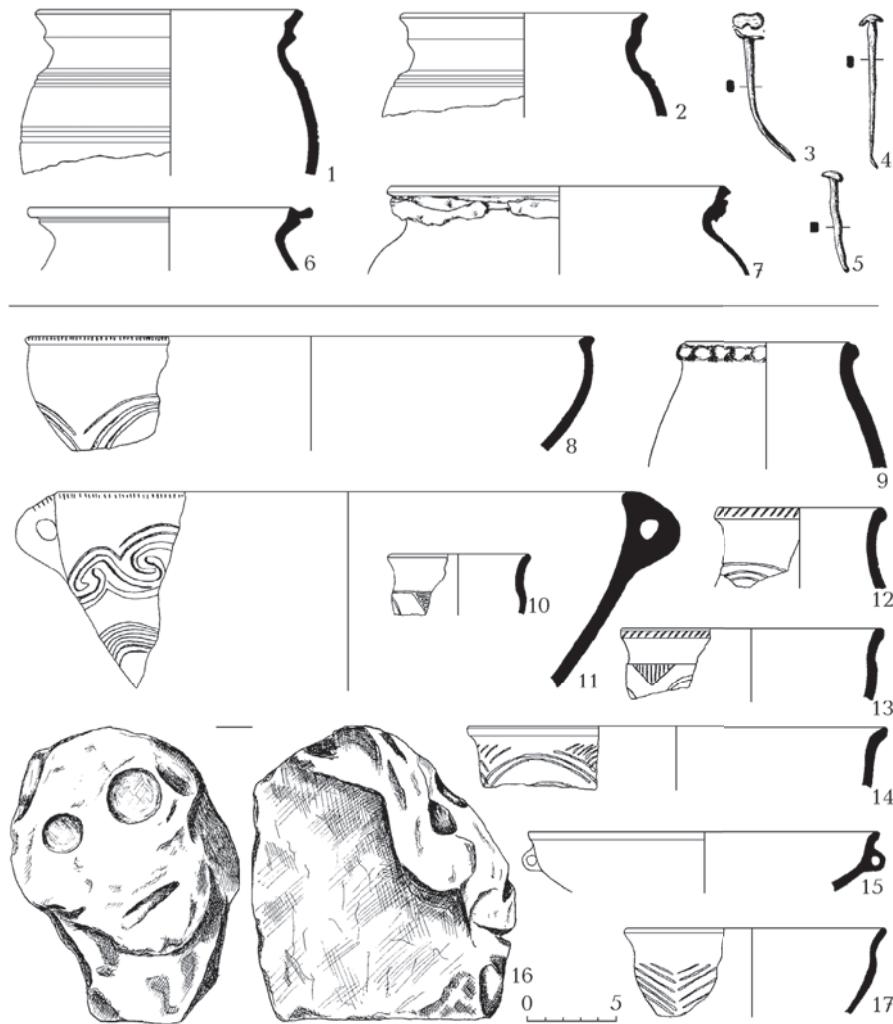
При викладенні подальшої історії Виноградівського замку дослідники, як правило, взагалі забувають про наукову достовірність і не під-

твірджують свої висновки фактами, що справляє враження не точної історичної реконструкції, а комплексу інтуїтивних припущень. У цій ситуації найпростіший шлях – залучення археологічних даних, які відображають конкретні хронологічні реалії. З такою метою було закладено п’ять шурфів у різних частинах замку загальною площею 29 кв. м (іл. 2, 5). Аналіз отриманих матеріалів (іл. 6) дозволив відтворити вірогідну стратиграфічну картину. Первісне заселення урочища датується XIV–XII століттями до нашої ери і пов’язане з носіями культури Станова.

Місце розташування пам’ятки на підвищенні обумовлює її дефініцію як пункту, природно укріп-

Іл. 5. Виноградівський замок. Шурф 1

Іл. 6. Виноградове (ур. Канків). Матеріал з шурфів 1–7 – середньовічний горизонт; 8–17 – горизонт епохи пізньої бронзи (культура Станова)

леного схилами гори. Встановити наявність тут фортифікаційних споруд епохи пізньої бронзи на сьогодні неможливо через руйнації під час будівельних робіт доби Середньовіччя.

Система кам'яних укріплень, тобто замок, постала у середині XIV століття. Визначена на основі археологічних розвідок дата будівництва замку, що не збігається з прийнятою в історіографії більш ранньою, узго-

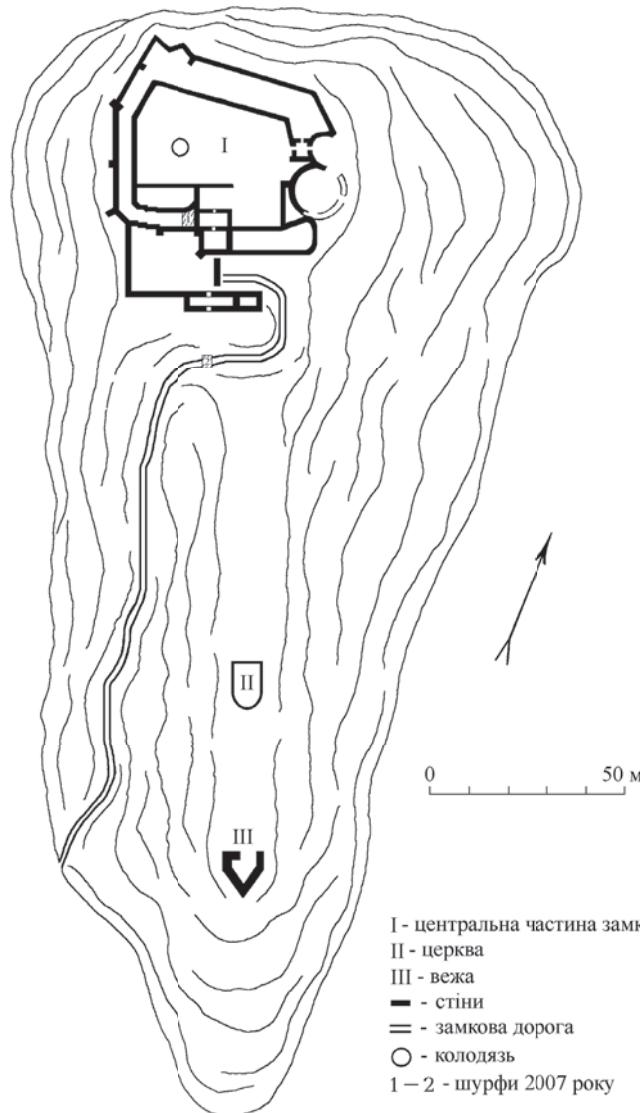
джується з історичною ситуацією в Європі, де масове зведення фортець відбувалося не раніше середини XIII століття³². Цей процес закономірно розпочався у період після тотальної хвили татаро-монгольського нашестя. Зауважимо, що закладання сітки замків було би реальним тільки за умови існування міцного державного інституту і вкладання значних коштів. А на периферії Угорського королівства, де панувала розруха, спричинена татаро-монгольською навалою, таке відродження імовірне щонайраніше з кінця XIII століття.

Реконструкція фортифікаційних споруд здійснена в XVI столітті. Слід відзначити, що середньовічні горизонти на пам'ятці слабоначислені, а це свідчить про малоінтенсивну життєдіяльність у той час. Можливо, пояснення криється у функціонуванні замку не як класичної резиденції феодала, а як монастиря. Також поки не знаходить підтвердження в археологічних матеріалах припущення про часті облоги і загибель замку внаслідок штурму.

Другий з досліджених нами замків – Королівський – розміщений в урочищі Нялаб на західній околиці селища Королева. Він займає верхівку круглої гори (заввишки 52 м). У плані – трапецієподібної форми, площа 52x47 м. Посередині внутрішнього дворика був колодязь. За 30 м від основної замкової площині проходила ще одна захисна лінія зі спорудою прямокутної форми. У північно-східній частині верхівки гори зведений бастіон клиноподібної форми розміром 10,15x9,65 м (іл. 7–9).

Уперше місцевість під назвою Нялаб згадується в грамоті XII століття: угорський король у своїх угіддях на замковій горі наказав збудувати дерев'яний мисливський будинок³³. Відтоді розташоване поруч поселення звалося Кіральхаза – дім короля. На думку вчених, споруда слугувала місцем перебування вищої угорської знаті в мисливський сезон³⁴.

Після татаро-монгольського нашестя угорський король Бейла IV доручив охорону прикордонних областей окремим магнатам і запросив до Кіральхази колоністів. Королівська грамота 1242 року свідчить про належність території до коронних землеволодінь³⁵. Письмові джерела 1262 року вказують на поселення Кіральхазу як королівську власність – угіддя, де полювали на зубрів³⁶, а з 1272 року король Ласло IV („Кун”, 1272–1290 рр.) дозволив грамотою полювати на цій території й німецьким колоністам³⁷. З часом тут було організоване королівське лісове управління Угочанського комітату (жупи)³⁸. З середини XIII століття, при Ласло IV, будинок короля на горі Нялаб поступово укріплювався і став замком³⁹. У 1279 році в угорських грамотах з'явилася перша згадка про Нялабський замок. Наприкінці XIII століття замок змінив функціональне призначення і з фортеці на „соляному шляху” перетворився на резиденцію місцевого магната⁴⁰. У другій половині XIII – першій половині XIV століття Нялаб часто змінював господарів⁴¹.

Іл. 7. Королеве (ур. Нялаб). План розташування замку

На початку XIV століття власник замку взяв активну участь у фронді проти короля Карла Роберта, надавши притулок опальному магнату Боршо з Севлюша. Військо короля

обложило замок і захопило його в 1312 році⁴². Згодом Карл Роберт наказав відбудувати зруйновані фортифікаційні споруди і запросив для цього групу італійських архі-

Іл. 8. Королеве. Стіна центральної частини замку

Іл. 9. Королеве. Південна замкова вежа

Іл. 10. Королеве. Шурф 1

текторів на чолі з А. Фіоравенті⁴³. З часом замок став центром домінії Нялаб, яку в 1378 році угорський король Лайош I Великий (1342–1382 рр.) передав на правах ленного володіння волоському воєводі Дразі⁴⁴. Той реконструював фортифікаційну систему замку⁴⁵.

Внаслідок двірцевих інтриг у 1405 році Нялабський замок перейшов до магната Перені. Попередні господарі замку і його околиць, волоські магнати, не змирилися з втратою власності, організовували постійні напади на маєтності Перені в сусідньому Севлюші. З допомогою королівських військ Перені змогли закріпити за собою право на володіння Нялабом. Перманентні сутички з сусідніми феодалами змусили їх у XV столітті реконструювати замок і посилити

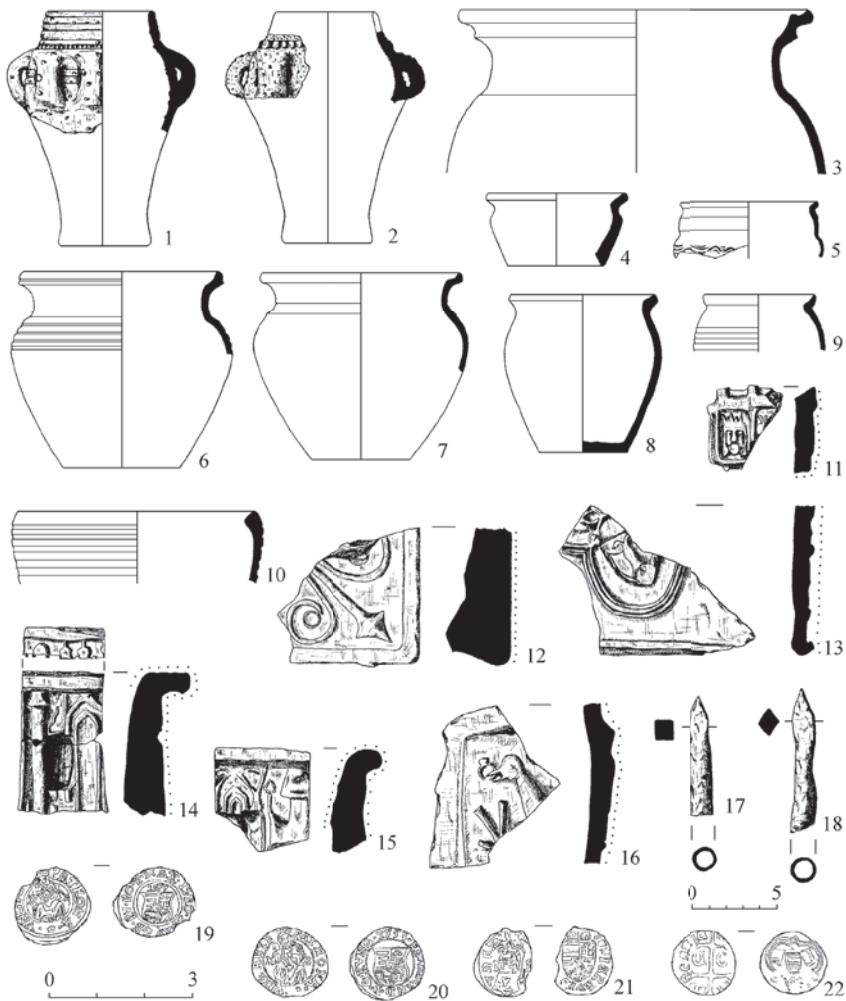
його додатковими захисними спорудами. Тоді ж було перебудовано дозорну вежу в південній частині верхівки замкової гори⁴⁶ й зведено замкову капличку, в якій заповідав поховати себе після смерті угорський король Уласло II Ягеллон⁴⁷.

Нащадки волоських магнатів Драги, бажаючи повернути замок, розпочали майже сторічну судову тяганину з баронами Перені⁴⁸. Рішення суду на користь останніх було підтверджено королівською грамотою, що остаточно залишила замок Нялаб за ними⁴⁹.

На особливу роль замку в Карпатському ареалі наприкінці XV – на початку XVI століть вказує факт, що тоді у фортеці Нялаб періодично проводилися зібрання немешів⁵⁰.

У 1511 році магнат Перені приєднав до своїх земель у Нялабі та Севлюші замок Хуст з мармароськими соляними копальнями, отриманими як застава від короля Уласло II Ягеллона⁵¹. Під час повстання куруці 1514 року на чолі з Дьюрдем Дожею натовп невдоволених мешканців навколоїшніх поселень намагався захопити Нялаб⁵². Після виступу Гabora Перені на чолі гарнізону Хустського замку на допомогу оточеному Нялабському, повстанці знищили господарські будівлі навколо фортеці й відступили⁵³.

У 1526 році в битві під Мохачем Гabor Перені – права рука угорського короля Лайоша II Ягеллона (1516–1526 рр.) – загинув і замок перейшов до його вдови Катерини Франгепан. Певний час у фор-

Іл. 11. Королеве (ур. Нялаб). Матеріал з шурфів

теці зберігалася корона „короля” – князя Трансільванії Яноша Запольяї (1526/1528–1541 рр.), що свідчить про значний потенціал фортифікаційної системи замку Нялаб⁵⁴. Давши притулок магнатській родині, фортеця виконувала і функції культурного

центр. Так, послідовник Еразма Роттердамського, родинний канонік власниці замку Бенедикт Ком'яті зробив тут перший переклад „Нового Завіту” з латини на угорську мову. Виданий у 1533 році в Кракові, він став першою друкованою угорською книжкою⁵⁵.

У XVII столітті, після чергового виступу магнатів Франгепанів – близьких родичів володарів замку проти Габсбургів, імператорське військо захопило укріплення. 1661 року кримська орда грабувала Кіральхазу, але замок не штурмувала⁵⁶. Пізніше, внаслідок до кінця не з'ясованого факту участі Перені в змові Ілони Зріні, у 1672 році за наказом імператора Леопольда I (1655–1687 рр.) замок був зруйнований⁵⁷ і вже не відбудовувався.

Незважаючи на доволі насичену подіями історію замку, археологічно він не досліджувався. Для отримання конкретних даних про стратиграфію пам'ятки нами закладені два шурфи, розміром 3x2 м кожний (іл. 7, 10, 11). Виявлені матеріали представлена, насамперед, значною кількістю кераміки, в тому числі фрагментами унікальних для регіону графітової посудини й двох стаканів лоштицького типу, які виготовлялись у Моравії, а також поодинокими знахідками: цвяхами, оббивками взуття, наконечниками арбалетних стріл, монетами.

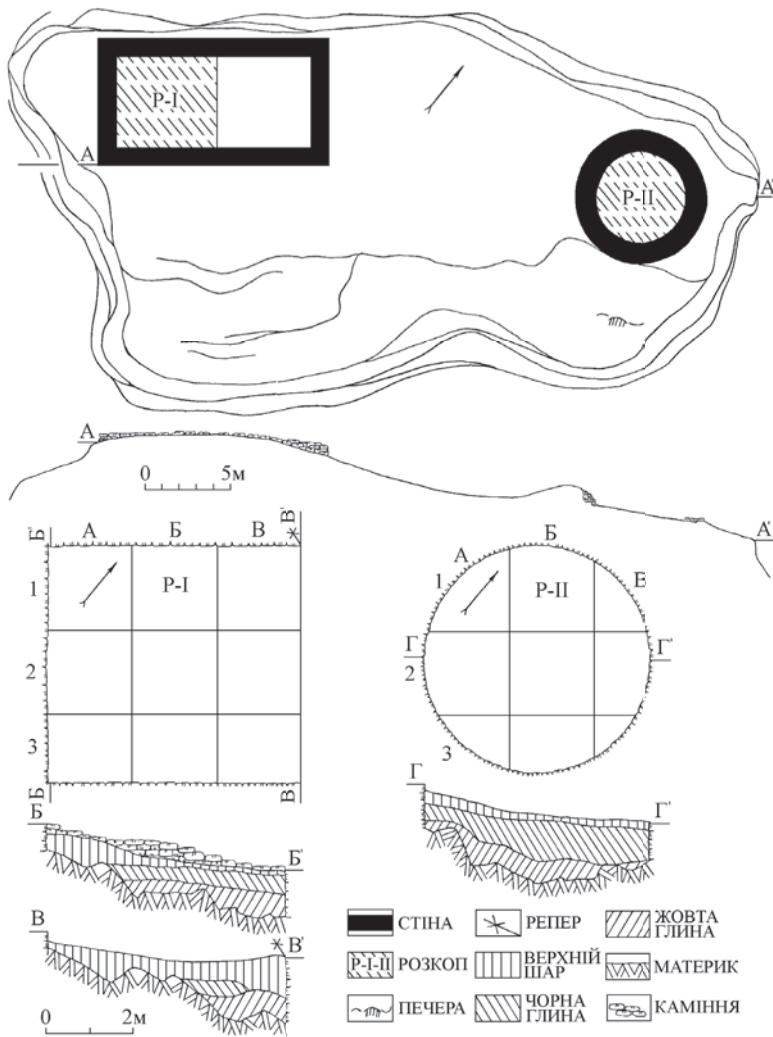
Оцінювання нумізматичної колекції замку проводила доктор Є. Колникова (Інститут археології Словацької академії наук, м. Нітра). Перший екземпляр – угорська монета Альберта (1437–1439 рр.)⁵⁸, другий – номінал Фердинанда I (1526–1564 рр.), монетний двір Кремниця, денар 1553 року⁵⁹, третій – Максиміліана II (1564–1577 рр.), монетний двір Кремниця, денар 1577 року⁶⁰. Серед підйомного матеріалу з урочища Нялаб виділяється фрагмент

угорської монети Матяша Корвіна (1458–1490 рр.), монетний двір Нодь Баня – Бая Маре, денар 1482–1490 років⁶¹. Можливо, з Королівського замку походить і угорський меч XIV століття, що знаходиться в експозиції Центрального музею Збройних Сил України (м. Київ)⁶².

Отже, аналіз археологічних розвідок Королівського замку дозволяє стверджувати: кам'яні фортифікації були зведені у другій половині XIV століття, але слід відзначити слабку інтенсивність процесу життєдіяльності й ненасичений культурний горизонт того часу. Замок перебудований у середині XV століття. Після реконструкції укріплень сформувався міцний культурний шар, який свідчить про активізацію функціонування. На початку XVI століття відбувся штурм замку, однак питання щодо його успішності залишається відкритим. Жваве існування Нялабу тривало, як мінімум, до початку XVII століття.

Інший, Броньківський замок, розташований в Іршавському районі, досліджувався весною 2008 року. Пам'ятка знаходиться на верхівці скельстої гори, яку місцеве населення зве Царською. Вона прикриває вхід у бічну ущелину гірського масиву, що оточує зручну для поселення долину річки Броньки. Річка, залишаючи вузький прохід для дороги, огибає гору з трьох боків.

Замок стоїть на майданчику майже овальної форми, більшою віссю з незначним відхиленням

Іл. 12. Бронька (ур. Царська гора). План розміщення замку, плани та перекрої

орієнтованому по лінії захід–схід (іл. 12). Розміри плато (35×14 м) обмежили і замкову площею. Вона, як і особливості розміщення – відмінний огляд місцевості та, головне, відсутність нормального підйому, дозволяє говорити про основне

функціональне призначення замку, – скоріше за все як дозорного пункту, а не класичної резиденції феодала. Через це залічення пам'ятки до категорії замків доволі умовне. Дослідники, спираючись на місцеві легенди, припускають, що укріп-

лення могли належати лицареві – розбійнику⁶³.

О. Комаромі згадує про військові дії біля замку в ході протистояння Бейли IV і його сина Іштвана у 1265 році⁶⁴. Д. Поп та І. Поп першою письмовою згадкою про замок називають грамоту 1273 року угорського короля Ласло IV, де сказано, що укріплення взяті у ворогів батька його, короля Іштвана V. Також вказуються повідомлення про замок у грамоті останнього з роду Арпадовичів – короля Ендре III (1290–1301 pp.)⁶⁵. Після однієї з його військових кампаній у 1291 році була підписана мирна угода з австрійським Альбертом Габсбурзьким, де фігурувало зобов'язання зруйнувати Броньківську фортецю⁶⁶. Ш. Ковач, провівши аналіз межевих описів місцевості за 1336 рік, вважає, що наслідком реалізації цієї угоди стали значні пошкодження укріплень⁶⁷, вони згадувалися вже як „...зруйнована фортеця Баранка...”⁶⁸. Також припускається використання замку в подальшому як притулку для групи грабіжників, розгромленого в 1471 році⁶⁹.

Замкові будівлі нині представлені двома кам'яними спорудами, які місцями ледве виділяються над сучасною поверхнею гори. Перша – колоподібна в плані башта (зовнішній діаметр – 7,8 м, товщина стіни – 1 м) зведена у східній частині майданчика. Вона прикривала складну, але найбільш доступну ділянку підйому на верхівку. Південна частина стіни межує зі скелястим висту-

пом заввишки 3 м, в основі якого – печера штучного походження. Друга будівля, прямокутної в плані форми, знаходиться в західній частині плато. Її розміри – 13,6x7,6 м, товщина стін – 1 м (іл. 12, 13). Біля підніжжя північної стіни починається стрімкий схил (45°), між південною стіною і подібним за параметрами схилом – порівняно горизонтальна триметрова площа (можливо, для входу в споруду). Західна стіна межує з прямовисними скельними виступами.

Свідчення місцевого населення та огляд пам'ятки дають підстави констатувати знищення значної площини замку скарбошукачами. У багатьох місцях їхні „роботи“ привели до переміщення культурного шару, навіть оголення скельної породи. З огляду на це нами були закладені два розкопи у порівняно збережених зонах пам'ятки. Характер культурного шару дозволив визначити східну вежу, спостережну прямокутну будівлю, – як житлове приміщення. Можна також констатувати поетапність заселення. Початковий горизонт вказує на залюднення краю у мідно-бронзову епоху, коли верхівка гори використовувалася як сховище. Зведення укріплень з підручного будівельного матеріалу, причому поспішне, датується другою половиною XIII століття. Основний горизонт проживання, що фіксується на пам'ятці, нетривалий – до середини XIV століття. Серед знахідок домінують ножі, у тому числі бойові, бруски для їх гостріння, є також тігель для

Іл. 13. Бронька. Західна частина пам'ятки

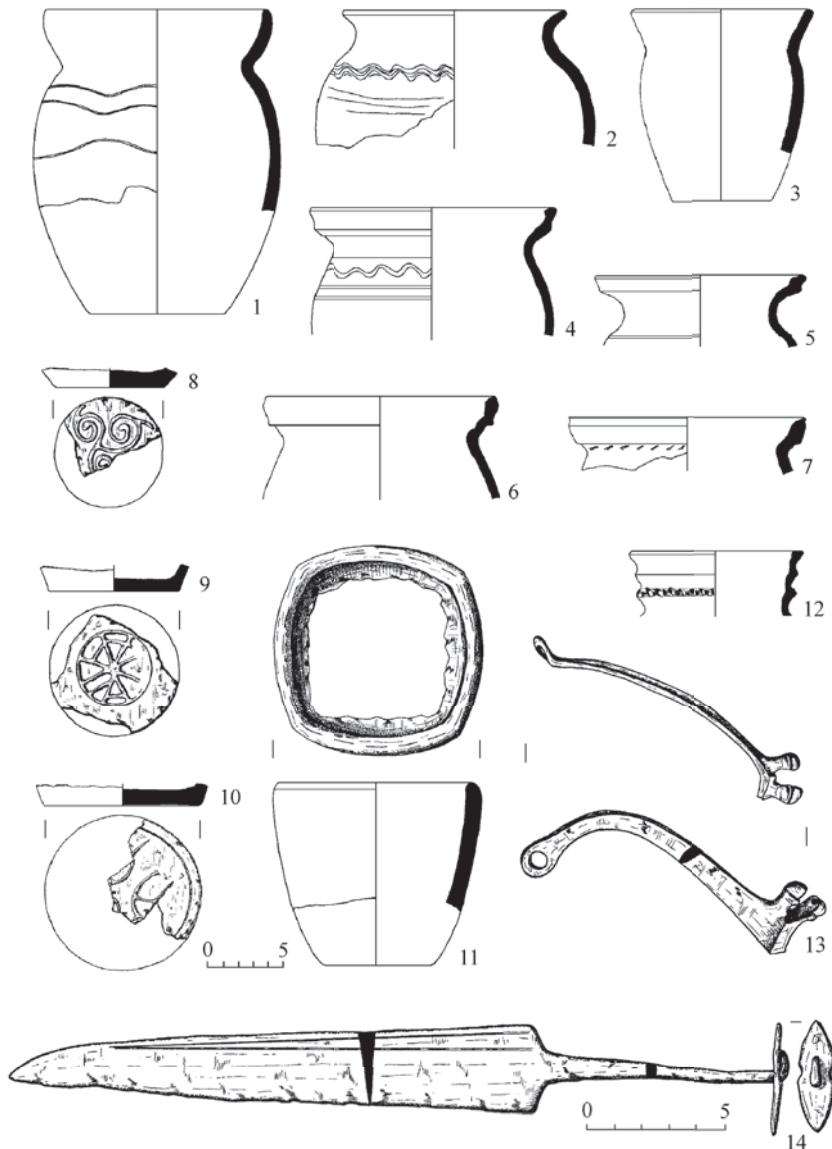
витопу кольорових металів, фрагмент шпори, гачок і цвяхи. Незначна кількість керамічного матеріалу пов'язана з XV століттям (іл. 14). Скоріше за все, головна функція замку в той період – сковище.

Дослідження сприяли уточненню усталеної у науковій вітчизняній літературі дати зведення замку – друга половина XIII століття, що пов'язано з післятатарською добою історії Європи. Отримані дані є базовими для характеристики життєдіяльності населенників пам'ятки, тому що подальшому археологічному вивченню вона не підлягає.

Весною 2008 року експедиція Ужгородського національного університету досліджувала замок, розміщений на рівнині біля річечки Велі

в селі Середньому Ужгородського району. Його центральну частину займає триповерхова житлова будівля (розміри – 18,6x16,5 м) (іл. 15, 16), що найкраще збереглася із замкових споруд. Навколо неї – обмежений кам'яними стінами замковий дворик. Фортифікаційна система замку представлена двома лініями помітно знівелюваних валів і позсіваних ровів підквадратової форми у плані (іл. 15).

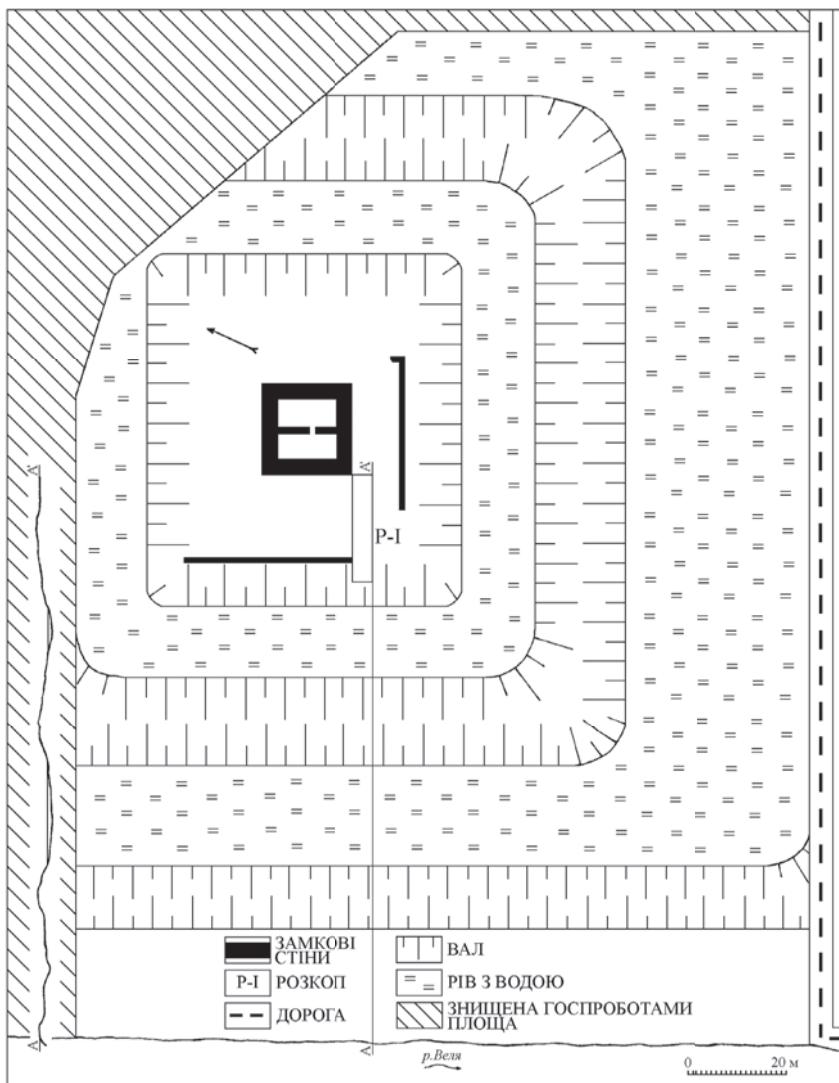
Площа пам'ятки (200x200 м) значно понівечена будівельними й сільськогосподарськими роботами місцевих мешканців. Відчутного удару по замку завдали і реставратори, які здебільшого знищили історично складений центр території, змінили зовнішній вигляд валів

Іл. 14. Броніцька (ур. Царська гора). Кераміка та індивідуальний матеріал

ї ровів, що не дозволяє нині говорити про їх первісну висоту й глибину. На окремих ділянках сучасна висота валів сягає 3,5 м. У ході робіт,

як кажуть старожили, зруйнована і штучна система циркуляції (труби забору та зливу) води, що поступала з річки у рови. Зараз через засто-

Іл. 15. Середнє. План розташування замку

ювання дощової вологи вони стали заболочуватись.

Середнянському замку присвячено ряд легенд, які, щоправда, виникли не так давно. За ними будівництво укріплень пов'язується

з орденом тамплієрів. У науковій літературі періодом зведення замку вважається XII століття⁷⁰. Як аргумент на користь такої порівняно ранньої дати будівництва наводяться дані архітектури, насамперед

Іл. 16. Середнє. Центральна частина замку

планування. Але це хронологічне визначення аж ніяк не пояснює потрапляння у внутрішнє бутування корінних стін замку уламків цегли, чий вік значно молодший від запропонованого. Крім того, зауважимо, що час побудови замку не підтверджений даними писемних джерел. Не вдаючися до аналізу особливостей пам'ятки, відзначених архітекторами-медієвістами, констатуємо, що замки аналогічного планування на території Угорщини належать до пізнішого часу⁷¹.

Відсутність в історіографії єдиної думки щодо дати спорудження замку і періоду його існування змусила нас провести археологічне обстеження пам'ятки. Фіксація стратиграфії стала першочерговим завданням

археологічної експедиції університету. Встановлено, що нашим дослідженням передували „роботи” реставраторів, які знищили культурний шар всередині центральної будівлі, а отримані нестратифіковані матеріали обмежувалися монетами часів Марії Терезії й даними, опублікованими в районній пресі.

Виходячи з можливої для проведення розкопок площа, було прийняте рішення про вивчення території замкового подвір'я. Перший розкоп (22x4 м) перерізав його від південного кута центральної будівлі до рову (іл. 15, 17). Аналіз отриманих даних (іл. 19) дозволив встановити стратиграфію пам'ятки на цій ділянці. Найбільш ранній горизонт заселення складався з фрагментів

Іл. 17. Середнянський замок. Розкоп I

Іл. 18. Середнянський замок. Профіль розкопу I

Іл. 19. Середнє. Кераміка та індивідуальний матеріал із розкопу I

бокових частин ліпних посудин, хронологію яких точно визначити неможливо. За морфологічними особливостями вони можуть бути віднесені до III–II тисячоліть до нашої ери.

Мурування стін у першій половині XVI століття стратиграфічно підтверджено керамікою і угорською монетою 1543 року Фердінанда I (1526–1564 рр.) (іл. 18, 19). Наступний період (XVII – поч.

XVIII ст.) вирізняється кількісним збільшенням колекції – керамічний посуд, кахлі, вироби з металу, кісток тварин тощо (іл. 19). Серед інвентаря відзначимо кахлю з представлена датою – 1632 рік. Повна аналогія відома поміж матеріалів Кішвардського замку⁷².

Підкреслимо, що оголошена тут дата зведення замку є попередньою. У зв'язку з цим виникає потреба подальшого дослідження для її обґрунтuvання, у першу чергу на основі писемних джерел і архітектурних особливостей споруди. Вважаємо, що при вирішенні питання слід врахувати і процес облаштування неподалік винних погребів. Каміння, видобуте при їх опорядженні, найреальніше слугувало матеріалом для будівництва

замку. Встановлений на підставі напису на стіні (іл. 20) період закладення підвальів – початок XVI століття – збігається з отриманими нами даними про час виникнення фортифікаційних споруд. Однак відповісти на запитання можна буде лише після проведення аналізів породи з обох пунктів.

Археологічні розвідки учасників експедиції Ужгородського національного університету на чотирьох замках Закарпатської області України дозволили уточнити, а в окремих випадках і спростувати усталену в науковій літературі інформацію. Пропонуємо нову хронологічну схему історичного розвитку опорних пам'яток регіонального середньовіччя, базовану на конкретному матеріалі (див. табл.).

Іл. 20. Середнє. Напис на стіні у винних погребах

Таблиця. Хронологія замків Закарпаття за археологічними матеріалами

Пункт	Дозамкове заселення	Зведення	Перебудови	Штурми	Припинення функціонування
Бронька	III–II тис. до н.е.	кін. XIII ст.	–	–	XIV ст.
Невицьке	XIV–XII, X–VIII, VI–IV, I ст. до н.е.	кін. XIII ст.	сер. XIV і сер. XV ст.	кін. XVI і сер. XVII ст.	сер. XVII ст.
Королеве	–	сер. XIV ст.	сер. XV ст.	поч. XVI ст.	поч. XVII ст.
Виноградове	XIV–XII ст. до н.е.	сер. XIV ст.	кін. XV – поч. XVI ст.	–	XVII ст.
Середнє	III–II тис. до н.е.	кін. XV – поч. XVI ст.	кін. XVII ст.	поч. XVIII ст.	поч. XVIII ст.

Для всіх досліджених пунктів, за винятком Королівського замку, характерні дозамкові горизонти, що свідчить про невипадковість вибору саме цих місць для поселення. У Виноградовому зафіксовано міцний шар епохи пізньої бронзи (культура Станова, XIV–XII ст.), у Середньому і Броньці – незначні, важкі для ідентифікації матеріали III–II тисячоліть до нашої ери. Топографія ж Королівського замку, масштаби проведених робіт, наближеність до ключової пам'ятки даків регіону – Малокопанського городища, – все це вказує на велику ймовірність виявлення і тут в ході подальшого археологічного вивчення дозамкового шару.

Нереальними визнані твердження про наявність на Виноградівському замку давньоруського горизонту X–XI століть. У Середньому не виявлені відзначенні в науковій літературі горизонти XII–XV століття, у Королевому – XIII століття.

Найбільш ранній приклад зведення кам'яних фортифікацій (кінець

XIII ст.) зафіксований у Броньці. Початок будівництва Виноградівського і Королівського замків сьогодні датуємо серединою XIV століття, при цьому підкреслимо, що на обох культурний горизонт XIV століття представлений незначною кількістю кераміки. Перебудови замків відбувались: у Королевому – в середині XV століття, у Виноградовому – наприкінці XV – на початку XVI століття. Після реконструкції укріплень Королева сформувався міцний культурний шар, який свідчить про інтенсивний процес життєдіяльності, а на Виноградівському замку середньовічний культурний пласт презентуваний мізерним фрагментарним матеріалом, єдиним поясненням чому може бути функціонування пам'ятки як монастиря. У той самий період (кін. XV – поч. XVI ст.) постав Середнянський замок. Відзначимо також, що XV століття сягає горизонту заселення Броньківського замку, але, найвірогідніше, пункт цей тоді використовувався як складище.

Археологічні дані не підтвердили припущення науковців про постійні облоги і штурми Виноградівського замку. В Королевому ж замок штурмували на початку XVI століття, однак питання успішності цієї акції залишається відкритим. Активна життєдіяльність замку на Нялабі тривала, як мінімум, до початку XVII століття. Середнянський замок, на нашу думку, припинив функціонування на початку XVIII століття.

Сьогодні можемо достовірно виділити три основні хвилі діяльності середньовічних замкових фортифікаторів. Перша, кінця XIII століття (Бронька, Невицьке), і друга, середини XIV століття (Королеве, Виноградове, Невицьке), пов'язані зі зведенням сітки замків в Угорському королівстві, обумовленим стабілізацією економіки після нашестя татаро-монголів і посиленням, найімовірніше, південної загрози. В плані архітектури першу хвилю характеризує будівництво круглих донжонів, другу – готичних чотирикутних веж. Спільна їх риса – мала площа укріплень, а також слабкий культурний горизонт, а це дозволяє припустити, що дані об'єкти виконували роль спостережних пунктів. Ситуація карди-

нально змінилася в другій половині XV – на початку XVI століття, коли у відповідь на широке розповсюдження вогнепальної зброї здійснювалася кардинальна масштабна перебудова існуючих (Королеве, Виноградове, Невицьке) і зведення нових потужних комплексів (Середнє). Як дозорний тоді використовувався Броньківський замок. Згадані укріплення, за винятком Ужгородського, Мукачівського і Хустського замків, припинили життєдіяльність у XVII–XVIII століттях.

Поряд із вирішенням основних питань стратиграфії і хронології пам'яток, в результаті експедиції Ужгородського національного університету здійснені перші кроки на шляху аналізу матеріальної культури населення замків. Відчутну допомогу в цьому надали словацькі колеги: доктори Е. Кольникова, П. П'янчак, професор Л. Мігок. На завершення відзначимо, що отримані матеріали з історії замків Закарпаття значно уточнюють і доповнюють дані про регіональне середньовіччя, однак для відтворення його цілісної картини необхідне широкомасштабне цілеспрямоване вивчення синхронних пам'яток усього Верхнього Потисся.

ПРИМІТКИ

- 1 Гомоляк Е.М. Замки Закарпаття: Бібліографія // Саграта-Карпатика. Давня та середньовічна історія Карпато-Дунайського ареалу. – Ужгород, 2006. – Вип. 34. – С. 230.
- 2 Бернякович К.В. Древнеславянские памятники Закарпатской области (СССР) // Slovenská archeológia. – Bratislava, 1957. – V. 2. – С. 435–455.
- 3 Дзембас О.В. Хронологічні горизонти та етапи забудови Невицького замку // Саграта-Карпатика. Давня історія України і суміжних регіонів. – Ужгород, 2001. – Вип. 13. – С. 249–257; Дзембас О.,

- Кобаль Й. Невицький замок. – Ужгород, 2005; Rappoport P.A. Kárpátaljai középkori várak // Archaeologai Értesítő. – Budapest, 1965. – Köt. 92. – 1. – Old. 61–66.
- 4 Дзембас О., Кобаль Й. Зазнач. праця. – С. 22–24.
- 5 Прохненко И.А., Гомоляк Е.М., Мойжес В.В. Результаты исследования Виноградовского и Королёвского замков в 2007 году // Carpatica-Карпатика. – Ужгород, 2007. – Вип. 36. – С. 219–255; Результаты исследования Броньковского замка // Carpatica-Карпатика. – Ужгород, 2008. – Вип. 38. – С. 139–148; Прохненко И.А., Гомоляк Е.М., Зомбор И.Т. Середнянский замок // Там само. – С. 189–192.
- 6 Поп И.И., Поп Д.И. В горах и долинах Закарпатья. – Москва, 1971. – С. 76, 77.
- 7 Поп И.И. Энциклопедия Подкарпатской Руси. – Ужгород, 2001. – С. 116.
- 8 Поп И.И. Энциклопедия Подкарпатской Руси. – Ужгород, 2006. – С. 136.
- 9 Поп И.И., Поп Д.И. Зазнач. праця. – С. 76, 77.
- 10 Поп И.И. Зазнач. праця. – 2006. – С. 136.
- 11 Нариси історії Закарпаття. – Ужгород, 1993. – Т. 1. – С. 67; Поп Д., Поп И. Історія Подкарпатської Руси. – Ужгород, 2005. – С. 52, 53.
- 12 Поп И.И. Зазнач. праця. – 2006. – С. 137; Kovács S. Kárpataljai utravaló. – Budapest, 1999. – Old. 151.
- 13 Нариси історії Закарпаття. – С. 55, 56, 58–60; Поп И.И. Зазнач. праця. – 2006. – С. 137.
- 14 История городов и сёл Украинской ССР. Закарпатская область. – Киев, 1982. – С. 187; Поп И.И. Зазнач. праця. – 2006. – С. 327; Risko M. Ferencesek Nagyszoloson. – Ungvar, 2006. – Old. 39.
- 15 Поп И.И., Поп Д.И. Зазнач. праця. – С. 72.
- 16 Risko M. Op. cit. – Old. 39.
- 17 Поп Д., Поп И. Зазнач. праця. – С. 52.
- 18 Keresztyen B. A Perényiek es baro Perényi Zsigmond elete, emleke Ugocsaban. – Ungvar, 2000. – Old. 120.
- 19 Kovács S. Bus dulededeiden. Kárpatalja közepkori varepiteszeti emlekei. – Budapest, 2004. – Old. 11, 12.
- 20 История городов и сел... – С. 187.
- 21 Поп И.И., Поп Д.И. Зазнач. праця. – С. 76; Поп Д., Поп И. Замки Подкарпатской Руси. – Ужгород, 2004. – С. 86; Risko M. Op. cit. – Old. 39, 40.
- 22 Поп И.И., Поп Д.И. Зазнач. праця. – С. 71; Risko M. Op. cit. – Old. 40.
- 23 Nemeth A. Kárpatalja. – Gyor, 2002. – Old. 121.
- 24 История городов и сел... – С. 187; Поп Д., Поп И. Зазнач. праця. – С. 86; Поп И.И. Зазнач. праця. – 2006. – С. 136.
- 25 Нариси історії Закарпаття. – С. 55; Поп Д., Поп И. Зазнач. праця. – С. 87.
- 26 Поп И.И. Зазнач. праця. – 2006. – С. 137.
- 27 Risko M. Op. cit. – Old. 36, 41–49.
- 28 Nemeth A. Op. cit. – Old. 120; Kovács S. Bus dulededeiden... – Old. 12.
- 29 Поп И.И., Поп Д.И. Зазнач. праця. – С. 77; Kovács S. Bus dulededeiden... – Old. 12, 13.
- 30 Gesta Hungarorum. Літопис Анонімуса про діяння угорців під час пошуків і віднайдення Батьківщини. – Ужгород, 2005. – С. 28.
- 31 Прохненко И.А. Боржавське городище // Carpatica-Карпатика. Давня та середньовічна історія Карпато-Дунайського ареалу. – Ужгород, 2006. – Вип. 34. – С. 186–200.

- 32 Slivka M., Vallašek A. Hrady a hrádky na Východnom Slovensku. – Košice, 1991.
- 33 Поп И.И., Поп Д.И. Зазнач. праця. – С. 78, 79.
- 34 Сова П. Архитектурные памятники Закарпатья. – Ужгород, 1961. – С. 16.
- 35 Хланта І. Свідки минулих століть // Закарпатські замки у легендах, переказах та літературних творах. – Ужгород, 1995. – С. 16.
- 36 Поп И.И. – Зазнач. праця. – 2006. – С. 223.
- 37 История городов и сел... – С. 208.
- 38 Nemeth A. Op. cit. – Old. 132.
- 39 Kovács S. Karpatáljai utravaló. – Old. 147.
- 40 Поп И.И., Поп Д.И. Зазнач. праця. – С. 78.
- 41 Ozsvath L. Kiralyhaza korok valtoin. – Ungvar-Budapest, 1995. – Old. 8, 9.
- 42 Kovács S. Karpatáljai utravaló. – Old. 147.
- 43 Поп Д., Поп И. Зазнач. праця. – С. 94.
- 44 История городов и сел... – С. 208; Поп И.И. Зазнач. праця. – 2006. – С. 223.
- 45 Nemeth A. Op. cit. – Old. 132.
- 46 Поп И.И., Поп Д.И. Зазнач. праця. – С. 78.
- 47 Ozsvath L. Op. cit. – Old. 12, 13.
- 48 Kovács S. Bus duledékeiden... – Old. 8, 9.
- 49 Поп И.И., Поп Д.И. Зазнач. праця. – С. 78.
- 50 Ozsvath L. Op. cit. – Old. 9.
- 51 Ibid. – Old. 11.
- 52 Fakasz M. Sasfeszek a Latorca volgyeben. – Ungvar, 2006. – Old. 37.
- 53 Поп И.И., Поп Д.И. Зазнач. праця. – С. 78.
- 54 Ozsvath L. Op. cit. – Old. 14.
- 55 Ibid. – Old. 9, 10.
- 56 История городов и сел... – С. 208.
- 57 Поп И.И., Поп Д.И. Зазнач. праця. – С. 79.
- 58 Unger E. Magyar eremhataroso. – Budapest, 1980. – Old. 462.
- 59 Huszar L. Munzkatalog Ungarn von 1000 bis Heute. – Budapest, 1979. – Old. 935; Unger E. Op. cit. – Old. 744.
- 60 Huszar L. Op. cit. – Old. 993; Unger E. Op. cit. – Old. 767.
- 61 Huszar L. Op. cit. – Old. 720.
- 62 Прохненко И.А. Меч с Королёвского замка // Carpatica-Karpatica. – Ужгород, 2008. – Вип. 37. – С. 186–188.
- 63 Поп Д., Поп И. Зазнач. праця. – С. 84.
- 64 Komáromy A. Nyilág vár és uradalma // Századok. – Budapest, 1894. – № 28. – Old. 493.
- 65 Поп Д., Поп И. Зазнач. праця. – С. 83.
- 66 Horvath Z., Gyorgy-Kovács S. Karpatalja kincsei. – Budapest, 2002. – Old. 171.
- 67 Kovács S. Bus duledékeiden... – Old. 43.
- 68 Komáromy A. Op. cit. – Old. 493.
- 69 Kovács S. Bus duledékeiden... – Old. 43.
- 70 Rappoport P.A. Kárpátaljai középkori várak // Archaeologiai Értesito. – Budapest, 1965. – Köt. 92. – 1. – Old. 61–66; Поп И. Зазнач. праця. – 2001. – С. 340; Поп Д., Поп И. Зазнач. праця. – С. 40; Путешествие по архитектурным памятникам Подкарпатской Руси. – Ужгород, 2007. – С. 74.
- 71 Történelem. A középkor és a kora újkor története 6. – Szeged, 2007. – Old. 84.
- 72 Földing Z. A kisvárdai vár XV–XVII. Századi kályhacseppei // ANyiregyházi Jósa András múzeum Évkönyve. – Nyíregyháza, 1997–1998. – XXXIX–XL. – Old. 282. – Kép. 27.

ФОРТИФІКАЦІЇ

Олександр ХАРЛАН

ФОРТИФІКАЦІЙНІ СПОРУДИ XVIII ст. НА ТЕРИТОРІЇ СУЧASНОГО ДNІПРОПЕТРОВСЬКА

Статтю присвячено дослідженняю пам'яток фортифікаційного мистецтва XVIII ст. на теренах сучасного Дніпропетровська, їх локалізації місцезнаходження та реконструкції архітектурно-планувальних особливостей.

Ключові слова: фортифікації, Козацька доба, Запорожжя, Південь України.

The article is dedicated to the research of the monuments of the 18th century fortification art in the territory of the present-day Dnipropetrovsk, establishing their location and restoring their architectural and planning peculiarities.

Key words: fortifications, the Cossack era, Zaporizhia, the South of Ukraine.

На початку XVIII ст. територія Запорожжя знову стає аrenoю значних військових подій. Ще у 1686 році, коли між Польщею та Росією було укладено „Вічний мир”, українські землі остаточно поділено між ними. Згідно з договором, Польща зрикалася протекції над Запорозькими Вольностями. Разом з Лівобережною Україною, Чернігово-Сіверщиною і Києвом вони закріплювалися за Росією. Тож російські позиції поступово змінюються в даному регіоні і до кіла російської політики залишаються нові значні території.

Завдяки географічному розташуванню і стратегічному положенню Надпорожжя з кінця XVII до останньої чверті XVIII ст. відігравало значну роль у вирішенні військово-політичних стосунків Запорозького Коша, Лівобережної України, Росії і Туреччини. Царський уряд, поступово проникаючи на землі січовиків, приділяв величезну увагу будівництву стаїх і тимчасових укріплень. Одні з цих укріплень вже добре відомі дослідникам, інші ж вперше вводяться у науковий обіг¹.

Дніпропетровськ належить до історичних місць Півдня України. Місто, за офіційною версією засноване у 80-х роках XVIII ст., широко відоме як потужний промисловий центр. Лише зараз робляться спро-

би дослідити містобудівну спадщину поселень Козацької доби на його теренах.

Головною композиційною віссю міського ландшафту є долина річки Дніпро і її приток річок Самари та

Оріл². З високого правого берега Дніпра розкриваються простори заплави і протилежних надзаплавних терас лівого берега. Саме на берегах цих річок ще з литовських часів будувалися укріплення³, оскільки річка – це і джерело води, і торговельні й транспортні шляхи, і природна оборонна межа.

Винятком не став і період Нової Січі (1734 – 1775 рр.), коли запорожцям доводилося боронити своє володіння не тільки від російського уряду. Прикордонні землі Запорожжя стали місцем зіткнення господарських інтересів і постійних конфліктів з козацькою старшиною Гетьманщини⁴.

Влаштування земляних або дерево-земляних укріплень на теренах Вольностей Запорозьких мало традиції, що сягають давніх часів, тому будівництво укріплень в козацькі часи було справою новою, вочевидь, тільки в сенсі теоретичних розрахунків планів та профілів валів і ровів з урахуванням вимог ведення артилерійського вогню того часу.

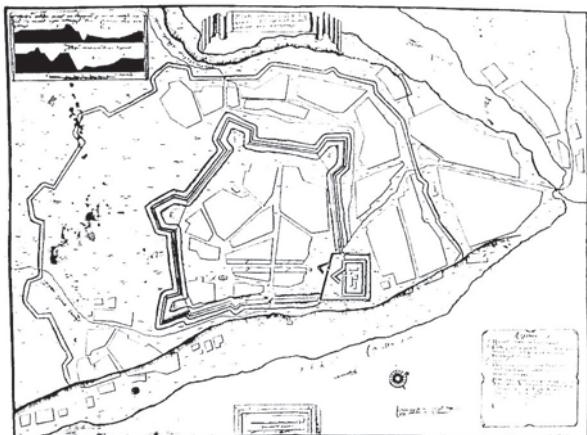
Фортифікаційні укріплення належали до споруд, за допомогою яких можна було закріпитися військовим підрозділам навіть на чужих територіях. До їхнього проектування залучалися спочатку місцеві фахівці, а пізніше – закордонні. Царський уряд розробив навіть спеціальні засади задля вивчення фахівців фортифікаційного мистецтва.

Для фортець вибирали спеціальні місця, важливі у стратегічному відношенні. Найчастіше ці споруди зводили на старовинних поселеннях

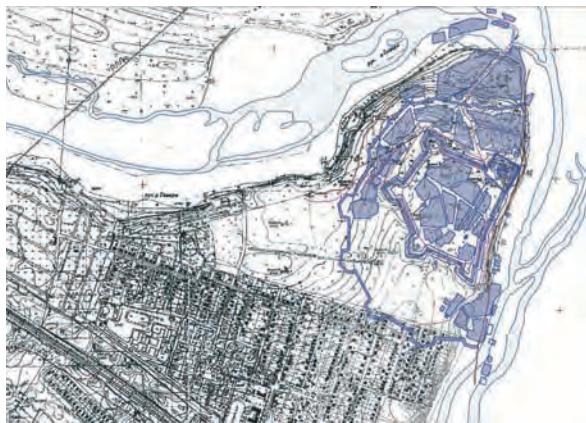
(як, наприклад, Новобогородицька фортеця, збудована на місці Старої Самари. – О.Х.). Розташовані на головних шляхах⁵, вони ставали важливим компонентом громадських центрів майбутніх поселень, що розросталися навколо цих фортифікацій⁶. Часом із закладенням укріплення поставали населені місця. Слід зауважити, що будівництво російських фортець у цей період на Лівобережній Україні й на Запорожжі здійснювалося переважно за рахунок слобідських полків⁷ та місцевого населення⁸.

Архітектурний і містобудівний розвиток фортифікаційних споруд на теренах Вольностей Запорозьких був складним і суперечливим. Укріплення відзначалися розмаїттям, зумовленим не тільки місцевими особливостями, а й бажанням відобразити у їхній планувальній системі властивості фортифікації та уподобання даної доби. При зведенні ж укріплень дотримувалися правил, традицій, що сформувалися впродовж багатьох століть, принципів організації внутрішнього середовища і основи побудови захисних споруд. Нові стилеві віяння вносили значні корективи. Головна сутність архітектурного образу як окремої фортеці, так і всієї фортифікації полягала в діалектичному переплетенні нового і старого, сучасного і традиційного.

Оскільки дерев'яні оборонні споруди зазначених укріплень, що доповнювали і посилювали земляні, втрачено повністю⁹ або більшу частину¹⁰ чи половину земляних

План Новобогородицької фортеці з посадом (Старої Самари).
1747 р. Російський державний військово-історичний архів. – Ф.ВУА. – Од.зб. 22412

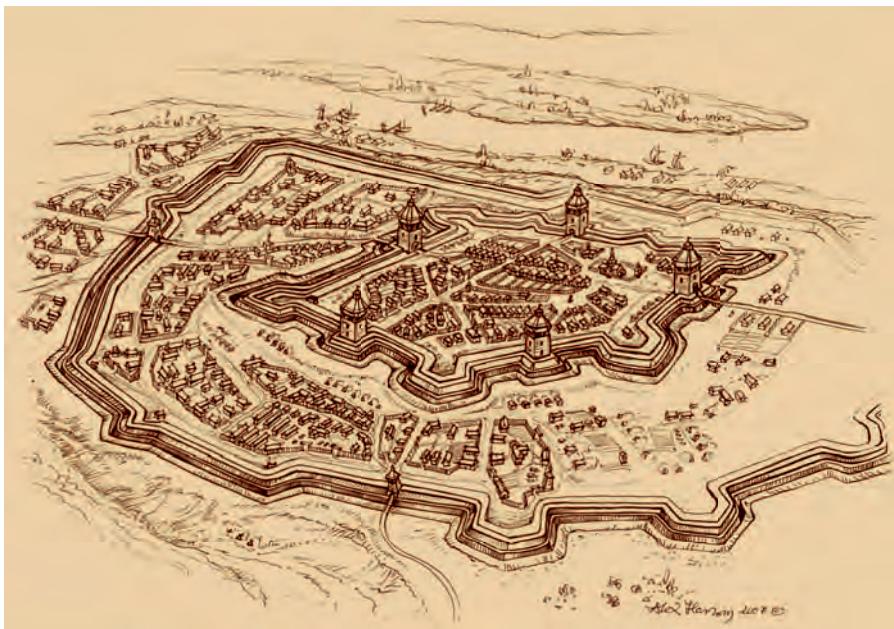
Схема розташування Новобогородицька (Старої Самари 1747 р.) в структурі сучасного міста.
Кресленік автора

компонентів, спробуємо на основі натурного обстеження давніх об'єктів містобудування і архітектури, а також заличення відповідних графічних (картографічних та іконографічних) і текстових (архівних і бібліографічних) джерел виявити і реконструювати їх архітектурні і містобудівні властивості.

Розглянемо дерево-земляне укріплення, розташоване на території міста – *Старосамарський ретраншемент*¹¹ (Богородицька фортеця, Богородицький ретраншемент, Бого-

родичне, Новобогородична фортеця). На сьогодні це найбільш заціліле і найкраще досліджене укріплення¹².

Вперше містечко Самара (згодом – Стара Самара) згадується в грамоті Стефана Баторія 1576 р., коли його надано у вічну власність запорожцям. Вже тоді місто названо старовинним¹³. 1688 року на його околиці царський уряд збудував тимчасову Богородицьку фортецю для захисту від татарських нападів і контролю над Запорозькою Січчю. Цього року, за планами

**Загальний вигляд Новобогородицька наприкінці XVII ст.
Малюнок-реконструкція автора**

царського уряду, гетьман Мазепа із старшиною мав збудувати на лівому березі Дніпра кілька фортець: „на реке Самаре и на Орели¹⁴, и на устьях речек Берестовой и Орчика построить города и населить малороссийскими жителями”¹⁵. Новобогородицька фортеця була найважливішою із наведених укріплень¹⁶.

В XVII ст. в Росії вже існували так звані городові розписи, або міські будівельні книги, де детально описувалося укріплення й вказувалася кількість війська, призначено-го для оборони. Тож у документах того часу дуже ретельно фіксувався встановлений кошторисний розпис з наданням відомостей про потрібні для будівництва матеріали, кошти

і кількість робітників¹⁷. Завдяки цьому зберігся опис внутрішньої забудови укріплення¹⁸, зокрема світлиці гетьмана Мазепи, генеральної старшини і полковників. Із зовнішнього боку фортеці було запроектовано посад, обведений „валовою фортецею” з сімнадцятьма „виводами”. Навколо валової фортеці „викопано рів, ширину з однієї сторони від поля напівтреті, з іншої – 1,5 сажня (3,2 м), глибиною від річки Самари 1,5 сажня (3,2 м) і стільки ж з іншої сторони: на проїздах цієї фортеці зроблено було рови бруковані; через рови перекинуто мости з надовбами, а знизу палі вбито дерев’яні. Кругом та фортеця „валова” мала 1641 сажень (3500 м). Довжина земля-

Рештки Новобогородицького ретраншементу. Вигляд з заходу. Сучасний стан. Світлина І.Ігнатьєва. 2005 р.

ного окопу навколо самого міста була 600 сажнів (1280 м), „у підшві” 18 сажнів (38,4 м), висота його валів до щита становила в собі 2 сажні (4,3 м), висота щита ззовні 0,5 сажня (1,1 м), всередині 1 сажень (2,1 м), глибина рову – 3 сажні (6,4 м)¹⁹.

У плані земляна фортеця бастіонного типу являла собою неправильної форми п'ятикутник. З північної, західної та південної сторін фортеці виступали три великі, різні за обрисами бастіони. Зі східної сторони всередині фортеці містився трапецієвидний редут. Добре простежуються два в'їзди до укріплення: один з півдня, інший з півночі. Оборонний рів із валом

оточували фортецю з усіх боків, ширина профілю укріплення (рову і валу) була приблизно 22,4 м (10,5 сажня). Довжина внутрішнього периметру фортеці (внутрішній край контрескарпу) становила трохи більше 1250 м. Загальна довжина периметру (зовнішній край валу) дорівнювала 1490 м. У 1736 р. загальна площа забудови фортеці сягала 10,6 га. Площа внутрішнього простору – 7,1 га.

У межах укріплень фортеці розпланування було регулярним. За ними, в посаді, воно вільніше і залежало від форми укріплення. Добре видно, що найбільша щільність забудови і густота вуличної мережі була на території фортеці. Вулиці

Рештки Новобогородицька. Вигляд з південного заходу. Світлина І.Ігнатьєва. 2005 р.

орієнтовано на фортечні брами. У межах фортеці містилося три майдани: північний – адміністративного призначення, південний – культово-торгівельного, західний – торгівельного. Основою розпланування загальноміського центру був хрест головних вулиць: одна з них пролягала з південного заходу на північний схід, об'єднуючи південну та північну площі (це була головна вулиця, на якій стояли соборна церква, садиби „значних людей” та міський торг)²⁰.

Укріплення належало до мішаного баштово-бастіонного типу з п'ятьма бастіонними фронтами. На кожному фронті були так звані виводи (укріплення типу реда-

на) прямокутної форми. Даниною старим традиціям фортифікації стала наявність дерев'яних веж, які стояли на „виводах” посеред бастіонного фронту (на їх місцезнаходження вказують напрямки вулиць всередині укріплення). Північна (Московська) й південна (Кримська) вежі мали брами з перекидними мостами через рів, крізь них проходила дорога. Східна (Самарська) вежа була між двома реданами на південно-східному кремальєрному фронті, що йшов вздовж берегової лінії річки Самари. Ще дві вежі розташувались на північно-західному і південно-західному фронтах, про що свідчить планувальна система всереди

ні фортеці. На південно-західному фронті, ймовірно, знаходився невеликий редан, що прикривав прилеглий бастіон.

Навколо фортеці за планом, складеним голландським інженером Вазалем (фон Заленом, Фонзалиним) у 1688 р., збудовано також „валову” фортецю, яка утворювала величезний посад.

Фортецю на Самарі використали за призначенням вже наступного 1689 року, під час другого невдалиого Кримського походу. У 1692 році Петро Іваненко привів під Новобогородицьк татарські орди „не для взяття тех городов (маються на увазі Новобогородицька та Новосергіївська фортеці. – O.X.), но для скоту, потому что мало что стало есть...”²¹. Попаливши „нижнє місто” (за архівними даними, – житлові двори, а також дві вежі. – O.X.), татари відступили, але взимку 1695 року спробували захопити укріплення, цього разу фортеця витримала навалу.

Зруйновано Богородицьку фортецю 1711 року згідно з умовою Прутського договору між Росією і Туреччиною. Гетьман Скоропадський, вірний цареві, ходив „до Самари и Каменного затона и оные города по указу разорил”²². Знесення фортець відбулося впродовж вересня під особистим наглядом київського генерал-губернатора, гетьмана та у присутності турецького представника (турецького паші) й одного зі шведських генералів Карла XII, який інокогніто перебував при турецькому паші²³.

Як свідчать архівні дані 1736 року, рів закидали землею з валів, але навіть після цього висота валу сягала 1,7 сажня, а глибина рову 2,3 сажня (укріплення використовувалося навіть під час військових дій 1736 – 1739 рр.). У зв'язку з початком російсько-турецької війни 1735–1739 рр. на теренах Запорожжя постає велика кількість нових оборонних споруд. Однією з умов повернення запорожцям колишніх прав було будівництво російським урядом укріплень, конче потрібних для ведення війни. Під час кампанії 1736 року російської армії²⁴ під командуванням фельдмаршала графа Мініха Богородицьку фортецю (Стара Самара) посилено просторим ретраншементом.

За картографічними матеріалами 1736 року добре видно, що новий великий „ретраншемент”, споруджений навколо Богородицької фортеці, оточував її з усіх сторін і складався з неперервного валу, місцями він мав бастіонне, реданне та кремальєрне розміщення. Таким чином утворювався величезний посад, який слугував місцем зібрання війська та зберігання провіанту.

У плані земляна фортеця бастіонного типу являла собою неправильної форми п'ятикутник. У північній, західній та південно-західній її сторонах виступали три великі, різні за обрисами бастіони, у південно-східній частині – великий напівbastіон. Зі східної сторони всередині фортеці містився трапецієвидний редут. Добре простежуються два в'їзи: один з пів-

дня, інший з півночі. Оборонний рів із валом оточували фортецю з усіх сторін. Ширина профілю укріплення (рову і валу) дорівнювала приблизно 22,4 м (10,5 сажні), довжина внутрішнього периметру фортеці (внутрішній край контрескарпу) – трохи більше 1250 м, загальна довжина периметру (зовнішній край валу) – 1490 м. Легко підрахувати площину залишків укріплень старовинної Богородицької фортеці. У 1736 р. загальна площа її забудови була 10,6 га. Площа внутрішнього простору – 7,1 га²⁵.

Цікавий факт: коли порівняти розміри Богородицької фортеці 1688 року (наведені вище) і укріплень 1736 року, вони виявляються дуже схожими. Після аналізу архівних джерел 1688 року та картографії 1736 і 1747 рр. стає зрозумілим, що з урахуванням інерційності і спадкоємності розвитку містобудівних, а надто фортифікаційних систем, Богородицька фортеця локалізується на місці пізнішого укріплення часів російсько-турецької війни 1735–1739 рр.!

Наприкінці XVI – у першій пол. XVII ст. прямокутні, квадратові і п'ятикутні бастіонні замки посіли головне місце в оборонному зодчестві Правобережної і Лівобережної України. Дерево-земляні бастіонні фортеці з планом правильної геометричної форми відповідали загальноєвропейській тенденції розвитку оборонного будівництва. Причина цього явища – зміни у стратегії й тактиці оборони, нові досягнен-

ня військової техніки, пов’язані зі значним поширенням і використанням вогнепальної зброї²⁶.

Стає цілком очевидним, що залишки збудованої у 1688 році Богородицької фортеці (включаючи її укріплення посаду), було використано для влаштування фортеці 1736 року. „Ретраншемент” навколо неї відреставровано (східну частину, прилеглу до берега річки Самари, не відновлювали), а не збудовано наново. Фортеця ж лишалася без змін²⁷.

Як бачимо, розвиток міста протягом XVIII ст. не супроводився збільшенням територій, тому не відбувалося значних розпланувальних змін. В середині століття укріплення зазнали останньої реконструкції. Усі дерев’яні вежі розібрано ще 1711 року, а після 1736 влаштовано одну в’їзну вежу зі сходу (розібрана у 1762 році). Втрата архітектурних домінант призвела до руйнування історично сформованої розпланувальної мережі.

У квітні 1761 року населення містечка Стара Самара (за винятком чотирьох дворів) перейшло у підданство Війська Запорозького²⁸. За деякими даними, 1762 року запорожці розорили фортецю Старої Самари²⁹.

Богородицька фортеця з посадом і передуоче їх будівництву „старовинне козацьке містечко Самаръ”³⁰ віднесені до пам’яток українського Середньовіччя першорядного значення. Внаслідок розкопок і розвідок встановлено, що на території фортеці і посаду збереглася велика кількість

План Нового Кодака 1770-х рр. Прорис автора

артефактів, які мають унікальне наукове та історичне значення³¹.

Наступна пам'ятка козацького часу, залишки якої збереглися донині, – місто-фортеця *Новий Кодак*. Поселення утворилося біля стародавнього перевозу через річку Дніпро. Вперше цей перевіз згадується у 1596 році, хоча, ймовірно, він існував набагато раніше. Тут, на обох берегах, виникли невеликі поселення на терені майбутніх Нового Кодака і Старожитньої Кам'янки³². Говорячи про містобудівний розвиток містечка, що утворилося при перевозі, неможливо обійтися увагою поселення на протилежному боці. У даному разі маємо справу з цікавим архітектурно-природним ансамблем, оскільки природні

умови диктують своєрідність компонування гнізд поселень³³.

З аналізу картографічних матеріалів добре видно, що первинне поселення – у майбутньому Новий Кодак – містилося на західній стороні величезного мису, що на правому березі Дніпра, і являло собою „мисове”, низинне поселення³⁴. Розташовуючись на першій надзаплавній терасі, воно простягалося вздовж високого урвистого, усіяного камінням, берега річки з заходу на схід й мало одну вулицю з односторонньою забудовою. Садиби розміщувалися на стороні, що була ближче до води. Зі східної сторони поселення пролягав зручний спуск до річки, саме тут утворилася гавань перевозу.

*Загальний вигляд міста-фортеці Новий Кодак у другій пол. XVIII ст.
Малюнок-реконструкція автора*

У 1645 році біля перевозу засновано Новий Кодак (за деякими даними церкву збудовано того самого року). Жодних відомостей про фортифікаційні властивості першої земляної фортеці поки що не виявлено, але більш за все, вона була староголландського типу, зроблена за останнім словом європейського фортифікаційного мистецтва того часу. Новий Кодак активно розбудовується під кінець XVII ст. Взагалі у другій половині XVII ст. на Запорожжі різко збільшується кількість поселень³⁵. Саме в цей час переселенці з Гетьманщини з сім'ями осідали у давньому містечку коло перевозу.

Початок XVIII ст. – період занепаду Нового Кодака, тісно

пов’язаний із сумними подіями, що відбувалися в Україні. Участь запорожців у селянській війні 1707–1708 рр., а також підтримка антиколоніального повстання гетьмана Лівобережної України Івана Мазепи 1709 року привели до тяжких наслідків³⁶. Лише з 1720-х років містечко потроху відбудовується, а у 1730-х „Новые Кайдаки [...]“ іменуються уже городом³⁷. У 1734 році повертаються запорожці на рідні землі й для поселення починається новий етап відродження й розбудови.

Відомо, що містечко заціліло під час війни 1735–1739 рр., хоча татари не раз нападали на його околиці біля міського валу. З 1750 року Новий Кодак документи називають

уже „городом паланочным”. Тут було правління військової паланки, на чолі якого стояли полковник, осавул з військовою канцелярією та усім паланочним штатом. Саме на цей час відновлюється місто з церковю³⁸, а згодом будеться нова, значно більша, фортеця навколо міста, відомості про яку дійшли до нас. Ось як цю подію висвітлював колишній запорозький козак Микита Корж: „...После того, как церковь, так и оное mestечко вновь было выстроено и назван город Новые-Кодаки. В нем выстроена была и крепость удивительною и чудною архитектурою Запорожскою, и именно: весь город обведен был обычною глубокою канавою и острыми рогатками, в две лавы, на сажень от канавы. В сем городе было три башни деревянные, чрезвычайно искусно сделанные: 1-я внизу по Днепру, 2-я вгору Днепра, а 3-я на полдень; над канавою вокруг города устроен был земляной вал, хотя и обыкновенной величины и высоты, но с четырьмя раскатами – по углам города, на коих были утверждены пушки, а притом на самом верху онаго вала поставлены были вокруг лозовые, выплетеные кошели и насыпанные землею до верха, наподобие маковки³⁹.

Сии кошели плетеные были внизу очень узко не шире аршина, а вышиною вгору и вгоре шириной косого саженя, и ставляли их по валу один возле другого, так плотно, чтобы верхние краи кошелей сходились вместе, или сцеплялись один с другим, а нижние краи утвеждались на валу; и так сей круг или цир-

куль, стоящий на валу города, казался издали наподобие венца с коронами. Сии кошели поделаны были на счет защиты противу неприятеля, [...] сия хитрая диковинка [...] была почти первая тогда, между всеми как нашими, так и неприятельскими крепостями самым искусственным образом състроенна...”⁴⁰

Тож земляна фортеця Нового Кодака – найзначніша споруда міста – справляла велике враження на сучасників. Це й не дивно, оскільки містобудування на теренах Запорожжя й Гетьманщини мало глибинні традиції зведення споруд оборонного характеру. В умовах постійної загрози нападу з боку численних ворогів велика увага приділялася захисту поселень. Для їх укріплення запорожці вдало використовували природні захисні властивості місцевості, її доповнювали їх штучними перепонами і загорожженнями⁴¹.

Картографічні матеріали XVIII ст. переконують у точності, з якою описував Новий Кодак Микита Корж. Це поки що єдині відомості про колись величне місто.

У плані земляна фортеця бастіонного типу являла собою неправильної форми чотирикутник, схожий на трапецію. Споруда видовжена по вісі північ-південь з невеличким відхиленням на 6°. Південна сторона була найменша (приблизно 250 м), від неї з ухилом до річки розходилися дві бічні сторони – західна (більше 340 м) і східна (більше 350 м), в нижній частині їх об'єднувала північна сторона – найдовша (близько

Схема розташування залишків фортеці Новий Кодак (XVIII ст.), першої дерев'яної церкви та колишньої берегової лінії в структурі сучасного міста. Кресленик автора

375 м), що проходила вздовж урвищого берега річки. Площа території внутрішнього простору фортеці сягала 9,9 га.

Основним елементом фортифікації був вал. Поверх валу, на бруствері, встановлювали плетені коші, наповнені землею. Перед валом вирито глибокий рів, огорожений двома рядами загострених рогаток. Від валу рів відделяла берма – горизонтальна ділянка завширшки до двох метрів.

У той час всі фортеці мали вилазки, тайники, підземні галереї, що виводили до води, фортечного рову або за межі укріплень. Для стримування ворога влаштовували різні перепони навколо укріплення: надоби, загострені кілки, так звані вовчі ями. Тож, ймовірно, якийсь

із вказаних заходів було вжито і в Новому Кодаку.

У кожного укріплення були наріжні бастіони (розкати) для гармат. Фортеця мала чотири бастіонні фронти. Посередині північного фронту, ймовірно, був редан. На трьох інших – три дерев'яні вежі⁴²: на східному, західному (обидві на відстані 140 м від річки) і посеред південного фронту. Східна й західна вежі мали брами з перекидними мостами через рів, крізь них проходила дорога, яка розділяла місто на „верхнє” (друга надзаплавна тераса) і „нижнє” (перша надзаплавна тераса). Південна вежа – найвище місце фортеці – використовувалася для сторожового спостереження за околицями міста. Вежі були невисокими

ми, у два яруси, вкриті наметовими дахами. Вони вказували на основні транспортні напрямки й вузли, відігравали роль вертикальних домінант. Дерев'яні споруди в цей час мали допоміжне значення, головна роль відводилася бастіонам.

В оборонному зодчестві України XVIII ст. значного поширення набув бастіонний, безбаштовий тип укріплень. Ремонтуючи чи перебудовуючи стародавні укріплення на бастіонний манер, вежі, як правило, не відновлювали. У фортецях запорозьких містечок, що не підлягали таким реконструкціям, вони зберігалися ще деякий час⁴³. Оборонне будівництво спиралося на традиції Київської Русі, що виявлялися найбільше у характері башт і огорож⁴⁴. Отже, на прикладі Нового Кодака вирізняємо архаїчний тип укріплень – баштовий, який увібрал риси бастіонного типу.

Нові укріплення проходили вже навколо колишнього посаду, розташованого на вищих позначках від старого міста. І це не дивно, оскільки з другої половини XVII по другу половину XVIII ст. посади багатьох міст України були захищені земляними укріпленнями⁴⁵. У них, як правило, розміщувалися: міський торт, соборні та парафіяльні церкви, садиби „значних людей”, купців, козаків та ремісників. У той час наявність вище вказаних чинників у паланковому містечку Вольностей Запорозьких однієї з найбагатших паланок – Кодацької – не викликає сумніву. Тут у 1765 році розташувалися військовий палац⁴⁶,

помешкання полковника паланки зі старшиною й канцелярією, полкове управління. У місті налічувався 121 двір з 655 чоловіками та 615 жінками. Укріплене місто із заходу і зходу оточували великі приміські слободи (передмістя), що у XVIII ст. називалися форштадтами⁴⁷.

У межах міських укріплень розпланування, як свідчать картографічні матеріали, було регулярним – порядковим. За межами фортеці, в приміських слободах, воно вільне і залежало від форми укріплення (східна слобода), рельєфу (західна слобода) і гідрографії. Добре видно, що найбільша щільність забудови і густота вуличної мережі у межах укріпленої частини. Вулиці слобід орієнтовані на фортечні брами (східну і західну), перед східною баштою розташовувався величезний торгівельний майдан. У цілому розпланування міста було хоча й ландшафтним, проте суто функціональним⁴⁸.

Новий Кодак органічно сполучав кілька розпланувальних систем, відображаючи стадійність розвитку міста. Масова забудова міста у XVII – XVIII ст. була садибою, одноповерховою, більшість будівель споруджували з місцевих матеріалів і якнайкраще пристосовували до клімату. У степовій зоні поширення набуло будівництво з глини, соломи, очерету, але зустрічалися й дерев'яні споруди⁴⁹.

Щодо локалізації місцевозадовження дерево-земляної Новокодацької фортеці, то вдалося виявити її рештки на місцевості й прив'язати

до сучасної топографії. Найкраще простежуються залишки південного і східного фронтів. Південний добре видно вздовж непарної сторони сучасної вул. Союзної. Він тягнеться на захід від перехрестя з вул. Сибірською, перетинає вул. Річну, Курочкина й закінчується посеред кварталу між вул. Грузинською і Курочкина. У цьому місці найвища позначка залишків фортеці, саме тут колись розміщувався південно-західний бастион. Східний фронт проходить вздовж парної сторони вул. Сибірської і прямує від вул. Союзної до вул. Тарана, гублячись у промисловій зоні. Спуск західного фронту простежується лише поблизу вул. Союзної, його напрямок підказує вул. Курочкина. Північний фронт, що проходив вздовж колишнього берега річки, зовсім не простежується⁵⁰. Погана збереженість фортеці не дивує, оскільки відомо, що вже на початку XIX ст. укріплень майже не було видно. Це сталося внаслідок утвердження з початку XIX ст. принципів регулярного, централізованого, упорядкованого міста. В цей час фортечні вали здебільшого зносили, а на їхньому місці прокладали вулиці.

Залишки Нового Кодака виявлено на території житлових кварталів сучасного міста (в її межі потрапляють ділянки житлових кварталів, а також промислова територія), ця земля навряд чи колись буде музеєфікована. А втім для неї потрібно встановити спеціальний режим, щоб усі будівельні, земляні і ремонтні роботи погоджувались з

держорганами охорони пам'яток, а при проведенні робіт обов'язково був присутній археолог. Із розглянутих поселень Новий Кодак найменше досліджений археологічно.

У ході кампанії 1736 року російської армії під проводом фельдмаршала Мініха⁵¹ розпочато реконструкцію та посилення укріплень на землях Запорожжя, а також на його кордонах. Фортіфікаційні укріплення влаштовували з урахуванням тактики ворога. У даному разі напади здійснювали з польовою артилерією, а якщо й осадною, то нечисленною і погано організованою⁵². У південних степах можливими були відкриті напади, що й зумовлювало типи профілів в загальному вигляді, невеличкі зміни яких залежали від місцевих та випадкових обставин.

Дії російської армії проти Туреччини 1736 року мали багато спільніх рис з походами 1687 і 1689 років. Головна з них – тривалий рух війська, шлях, що слугував єдиним зв'язком з внутрішніми частинами Росії впродовж усієї кампанії, а надто важливий при поверненні з Криму⁵³.

Тож, влаштовуючи укріплені пункти, росіянини використовували вже наявні фортеці. Шлях російської армії пролягав і через територію сучасного Дніпропетровська, а саме – місце злиття річок Самари й Дніпра. При переході через Самару, поблизу її гирла, граф Мініх пропонував укріпити переправу, влаштувавши шанці та ретраншементи, які мали складатися з гарного бруствера, рову і рогаток „по предложению господ инженеров”.

ПРИМІТКИ

- 1 Експедиції останніх років по Дніпропетровській області, метою яких було виявити нові й дослідити відомі споруди, дали змогу зібрати дані про групу оборонних укріплень Дніпропетровська XVIII ст.
- 2 Так зване русло нової Орілі. Раніше у цьому місці впадала річка Протовча, ймовірно, саме її русло було використане для нового русла Орілі.
- 3 Вперше задум збудувати укріплення чи навіть лінії укріплень висловив черкаський і канівський староста Остафій (Остап) Дацкович. Див.: Харлан О. Архітектура і будівництво // Репан О., Старостін В., Харлан О. Палімпсест. Коріння міста: поселення XVI–XVIII століть в історії Дніпропетровська. – К., 2008. – С. 14–16.
- 4 Посунько О.М. Старий та Новий Кодак у XVIII ст. (доля населених пунктів у контексті історії регіону) // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: Зб.наук. пр. – Дніпропетровськ, 2005. – С.132.
- 5 Як приклад – місто-фортеця Новий Кодак, що розташувався коло давнього перевозу.
- 6 Новий Кодак розміщувався на теренах сучасного мегаполісу. Одна з останніх версій літочислення Катеринослава (Дніпропетровська) – так звана новокодацька. Див.: Репан О., Старостін В., Харлан О. Зазнач. праця.
- 7 Добре відомо, що з 1710 року на Слобожанщині царський уряд обмежив, а пізніше ліквідував вольності козацькі. З 1719 року слобожані посилають власні кошти на будівництво Ладозького каналу, а з 1731 року починається будівництво Української лінії. Воно стало для Слобожанщини справжньою катастрофою, забравши життя великої кількості людей.
- 8 Таким чином виконували великі роботи обмеженими місцевими засобами і порівняно незначними коштами для держави.
- 9 Маються на увазі Усть-Самарська фортеця, Каменський ретраншмент, Каменський та Протолчанський редути.
- 10 Маються на увазі залишки фортеці XVIII ст. у Новому Кодаку.
- 11 Пам'ятка розташована на північній околиці сел. Шевченко, що входить до складу Дніпропетровська.
- 12 З весни 2001 р. співробітники лабораторії археології Придніпров'я Дніпропетровського національного університету під керівництвом проф. І.Ковальової почали археологічні дослідження фортеці та прилеглої площі лісопаркової зони між річками Самарою та Кримкою // Каменко В.Ф., Бінкевич В.В., Шалобудов В.М. До часу виникнення та місця знаходження містечка Самарь // Проблеми археології Подніпров'я. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 36.
- 13 Скальковський А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького / Під ред. Швидько Г.К. – Дніпропетровськ, 1994. – С.34–35.
- 14 Мається на увазі старе русло Орелі, що знаходилося вище по Дніпру.
- 15 Величко Самійло. Літопис.– К., 1991. – Т.2. – С. 360.
- 16 Костомаров Н.И. Мазепа. – Москва, 1992. – С. 26.
- 17 Яковлев В.В. История крепостей. – Москва; Санкт-Петербург, 2000. – С. 74.
- 18 Див.: Харлан О. Архітектура і будівництво. – С.57, 58.
- 19 Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – К., 1991. – Т.3 – С. 49.
- 20 Харлан О. Архітектура і будівництво. – С.62.
- 21 Эварницкий Д.И. Источники для истории запорожских Козаков. – Владимир, 1903. – Т.1. – С.368.
- 22 Сборник летописей, относящийся к истории Южной и Западной России. – К., 1888. – С. 50.
- 23 Яворницький Д. Твори: У 20 т. – Запоріжжя. – 2005. – Т.2. – С. 310.

- 24 Склад російської армії: 25 000 чол. піхоти, інженерів і артилерійської прислуги; 10 000 регулярної ландміліції; 12 000 гетьманських козаків; 4 000 слобідських козаків; 4 000 донських козаків і 1 000 гусар (волохів і козаків).
- 25 Див.: Харлан О. Архітектура і будівництво. – С.62.
- 26 Раппопорт П.А. Очерки по истории военного зодчества северо-восточной и северо-западной Руси X – XV вв. – Москва; Ленинград, 1961. – С. 149; Годованюк Е.М. Исследование бастионных земляных Волыни // Исследование и охрана архитектурного наследия Украины. – К., 1980. – С. 87.
- 27 Харлан О. Архітектура і будівництво. – С. 64.
- 28 Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734–1775.– К., 2003. –Т.3. – С. 393, 786.
- 29 Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – К., 1990. –Т.1. – С. 44.
- 30 Швидько Г.К. Картографічні матеріали РДВІА як джерело до історії Південної України // Наддніпрянський історико-краєзнавчий збірник. – Дніпропетровськ, 1998. – С. 92–97; Бинкевич В.В., Каменко В.Ф. Городок старинний запорожский Самарь с перевозом. – Днепропетровск, 2000. – С.156; Векленко В., Ковальова В., Шалобудов В. Археологічне вирішення дискусії стосовно розташування містечка Стара Самарь та Богородицької фортеці // Український археографічний щорічник. – Київ; Нью-Йорк, 2004. Вип. 8/9. – С. 190–221, 229.
- 31 Постанова Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2001 р. №1761 „Про занесення пам'яток історії, монументального мистецтва та археології національного значення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України” // Додаток 1. – С.1. Перелік пам'яток національного значення Дніпропетровської області; Паспорт пам'ятки історії Новобогородицької фортеці (Старосамарського ретраншементу). У 2005 році було виконано „Проект зони охорони пам'ятки історії національного значення Новобогородицької фортеці (охор. № 1443) в м. Дніпропетровську” (О.Вандюк, О.Харлан). При розробці проекту використано матеріали Г.Швидько (НГУ) та І.Ковальової (ДНУ).
- 32 Саме так Кам'янку Лівобережну називав Микита Корж. Див.: Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа. – Одесса, 1842. // Приложение к газете „Собор”. Репринт. изд. – Дніпропетровськ, 1991. – С. 54.
- 33 Данутермінологію запропонував Ю.Ушаков. Див.: Ушаков Ю.С. Архитектурное наследие – в строй современности (опыт народной архитектуры Русского Севера). – Ленинград, 1980. – С. 6.
- 34 Харлан О.В. Природнокліматичні фактори територіально-історичні передумови виникнення архітектурно-планувальних традицій на території колишніх Вольностей Запорозьких // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки.– Дніпропетровськ, 2006. – Вип. 3. – С. 116.
- 35 Вечерський В.В. Архітектурна й місто-будівна спадщина доби Гетьманщини. Формування, дослідження, охорона. – К., 2001. – С. 62.
- 36 Заруба В. Кодак. Нарис історії фортеці. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 51.
- 37 Макаревский Феодосий. Краткие сведения о местночтимой иконе Божьей матери, находящейся в Самарском Пустынно-Николаевском монастыре Екатеринославской епархии // Скалозуб Ю. История Екатеринославской епархии 1775–1917 годы. – Дніпропетровськ, 2001. – С. 259.
- 38 Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа. – С. 52.
- 39 Дуже схожі за виконанням були плетені кошелі, що використовувались при

- укріпленні Нової Січі. Див.: Російський державний військово-історичний архів. – Ф. 349. – п. 12. – Од. зб. 7451 (План Запорозької Січі, 1737 р., завізаний генерал-лейтенантом М. Фон-Брадке 16 травня 1737 р.); Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734–1775. – К., 1998. – Т.1. – С. 543.
- 40 В той час, коли закінчували будівництво фортеці навколо міста, Микита Корж приїздив з Січі у Новий Кодак. Він навіть сам зробив два кошелі і встановив їх на валу. Див.: Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославської губернії и уезда, селения Михайлівки, Нікиты Леонтьєвича Коржа. – С. 53.
- 41 Ленченко В.А. К истории деревоzemляных укреплений на Украине в XVII–XVIII вв. // Исследование и охрана архитектурного наследия Украины. – К., 1980. – С. 89.
- 42 У Чортомлицькій Запорозькій Січі, за описом 1672 року, була „башня с поля, мерою кругом 20 сажен (можливо, у плані зруб башти (шести-, або восьмигранний) утворював круг або овал. – О.Х.), да в той башне построены бойницы”. Див.: Ленченко В.А. К истории деревоzemляных укреплений на Украине в XVII–XVIII вв. – С. 90.
- 43 Там само. – С.91.
- 44 Історія української архітектури / Асєєв Ю.С., Вечерський В.В., Годованюк О.М. та ін. / За ред. В.І.Тимофієнка. – К., 2003. – С. 197.
- 45 Вечерський В.В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: Виявлення, дослідження, фіксація. – К., 2005. – С. 139.
- 46 Військовий палац знаходився коло однієї з двох в'їзних веж. У 1772 році в палаці зупинявся Петро Калнишевський, який приїздив на уклін до ікони Новокодацької Божої Матері. Див.: Макаревский Феодосий. Краткие сведения о местночи- мой иконе Божей Матери, находящейся в Самарском Пустынно-Николаевском монастыре Екатеринославской епархии. – С. 265, 266.
- 47 Бунин А.В., Саваренская Т.Ф. История градостроительного искусства.– Москва, 1979. – Т.1. – С.382.
- 48 У багатьох містах України розпланування було схожим (існувало три його основні системи: порядкова, віялоподібна, гілляста). Див.: Вечерський В.В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: Виявлення, дослідження, фіксація.– С. 139.
- 49 Українцы. Серия „Народы и культуры”. – Москва, 2000. – С. 160 – 195.
- 50 Досить точно (за винятком розташування веж) місце фортеці локалізував дніпропетровський краєзнавець В.Старостін. Див.: Старостін В. Столиця степово-го краю. Дніпропетровськ: Нариси з історії міста. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 33, 34.
- 51 У травні 1727 р. Бурхард-Христофор Мініх отримав чин повного генерала і обер-директора над фортифікацією усієї Російської імперії.
- 52 Ласкофский Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. Ч.П: Опыт инженерного искусства после императора Петра I до императрицы Екатерины II. – Санкт-Петербург, 1865. – С. 301.
- 53 З міркувань графа Мініха. Див.: Разсуждение о походе ген.-пор. Леонтьева в Крым. В Полтаве 26 сентября 1735 г. – Аpx. В.Т. депо, № 5467. Ueberlegung wegen des Marsches des Herrn Gen-lient. Leontieff nach der Crim. – Аpx. В.Т. депо, № 43611. № 44. Манускрипты графа Миниха о турецкой войне.

(Далі буде)

АРХІВ

Олександр ГРЕКІВ

СПОГАДИ (1917–1919 рр.)

ВЕСНА 1918 РОКУ В УКРАЇНІ*

Зима 1917 – 18 років з перших своїх місяців ставала чимраз загрозливішою для молодої української держави. Розклад фронту російської армії спричинив уже з самого початку листопада безперервний потік сірої маси, що утратила всяку хіть воювати, втікаючи із частин, які стояли вздовж української території, маси, байдужої до всього на світі, крім однієї вимріяної мети – спішити всіма силами й засобами додому, щоб не спізнатися до поділу землі, а мимохідъ прибрати, що попаде під руку, і в Україні. Анархію, що її ця навала щодня вносила в державне життя, годі описати. Двірець залізничний у Києві, як і на всіх більших станціях, був заповнений сірими шапками. На столах, на стільцях, на підлозі – скрізь було повно людей. Одні від'їздили, нові натомість прибували. Потяги брали з бою і розміщалися і на паротязі, і на дахах, і на тормозах вагонів, навіть на осях під вагонами. Не було сили в Україні, яка мала б змогу упорядкувати до якоїсь міри цей хаотичний рух, і він до самого Різдва не стихав.

Але з другої половини грудня, а особливо на початку січня – виявилася їй з кожним днем ставала чимраз загрозливішою нова небезпека – наступ большевиків. Особливо активно провадила його група Муравйова, що йшла уздовж залізниці Курськ – Київ. Рівночасно піднесли голови й місцеві большевики, а в Києві їм навіть пощастило захопити і затримати в своїх руках Арсенал.

Становище української влади ставало дуже скомплікованим. Створити більш-менш боєздатне військо вона в обставинах того часу їй за короткий реченець свого існування не мала змоги. Проти большевиків виступили окремі відділи партизанського типу, що їх формували окремі добровільні отамани. Кожний із них працював на свою руку й спільноЯ, планомірної акції, з допомогою якої тільки й можна було б чинити ефективний спротив організованому наступові большевицьких сил, зовсім не було. Трагічна, але типова для того часу, епопея Крутів яскраво освітлює одчайдушні намагання центральної влади захистити хоч столицю держави від ворожої навали, бо ще столиця свого гарнізону не мала. Тільки ще починалось формування відділів з полонених колишньої австрійської армії, Січових стрільців. До того ще перший український секретар військових справ Симон Васильович Петлюра, ім'я

Продовження. Початок див.: ВІА. – 2008. – Ч. 1 (16). – С. 123–129.

* Публікується за вид.: Греків О. Весна 1918 року в Україні // За державність. – 1964. – Зб. 10. – С.23 – 26.

якого вже було знане в Україні, подався до демісії, а його місце заступив нікому серед військових кіл не відомий і у військових справах зовсім не зорієнтований адвокат М. Порш. Будучина держави ставала під знак запитання. Треба було за всяку ціну відшукати вихід із критичного становища.

Фактичний голова держави, Михайло Сергійович Грушевський, був дуже занепокоєний. Він увесь час робив спроби знайти засоби урятувати державу власними силами. Але всі наради не приходили ні до якого позитивного плану.

В ті дні мені довелося бути свідком цікавого спору: після засідання в штабі військової округи в справі оборони України в кабінеті командувача округи залишилися за короткою вечерею — Грушевський, Петлюра, командувач округи Шинкар, його персональний ад'ютант Павловський (обидва пізніше, за часів Скоропадського, відомі на Звенигородщині провідники повстанських загонів) і я, начальник штабу округи. Грушевський, зовсім пригноблений безвиглядним станом речей, в довшій промові дуже обґрунтовано й категорично висловився, що в тих обставинах, які на той час склалися, немає ніякої можливості урятуватися власними силами, а треба шукати потужного спільнника, що мав би інтерес допомогти нам. Ясно було, що він розумів під тим німців, але не називав їх. Шинкар і Павловський гаряче стали за боротьбу власними силами, хоч би та боротьба й мусіла набути хаотичного характеру повстанського руху. Петлюра зайняв середнє становище. Він уже перед тим подався до демісії і був цілком захоплений ідеєю формування коша, себто якоїсь організованої сили. Перебільшуочи вагу такого формування, він став за боротьбу власними силами, але без повстанського хаосу. Беручи до уваги об'єктивні факти, я з чисто військового погляду міг тільки висловити сумнів, щоб або через хаос і анархію, або через дрібні формації типу коша можливо було б побороти небезпеку. Повстанський рух дуже цінний як додаткова сила до основного регулярного війська, але вирішити долю війни він не може. Але в теперішньому внутрішньому стані в Україні організувати якусь потужну регулярну силу абсолютно неможливо.

Життя привело наприкінці зими до здійснення думки Грушевського і на початку весни 1918 року постали в Україні її весняні надії на ліпшу будучину. Нові приязні сили розійшлися по всій українській території і допомогли звільнити її від большевицьких наїзників. Можна було почати організаційну роботу і вона дійсно почалася й пішла жвавим темпом. Мені випало щастя вести технічне відбудовування української армії і всього складного апарату військового міністерства, бо військовий міністр О. Т. Жуківський взяв на себе політичну частину роботи міністерства і представництво його в Центральній Раді (він належав до партії [соціалістів] – р[еволюціонерів], що була на чолі виконавчої влади в той час). З великою подякою і глибокою пошаною можу згадати всіх моїх співробітників з усіх відділів велетенського військового тіла. Здоровий будівничий настрій захопив усіх і справа йшла з кожним

днем виразно наперед. Вже можна було почати організацію кадрів восьми територіальних корпусів в усіх колишніх губерніях і кадру окремої дивізії для Таврії (для тієї частини її, що була на північ від Перекопу, бо в Криму була татарська республіка). По повітах відбувалась підготовка першого набору. Всі центральні органи міністерства були зорганізовані. Почали працювати військові школи. Переведено було реєстрацію всього військового майна, що залишилося від колишніх російських армій. Для Києва основовою місцевого корпусу мали стати Синьожупанна та Січова дивізії. Можна було сподіватися, що вже на початку літа ми в деякій мірі станемо на власні ноги, а протягом літа й остаточно зорганізуємо міцну армію, під захистом якої наша держава могла б забезпечити свою незалежність.

Але доля судила інакше — весна наша була дуже коротка. Побіч нас, майже безсильних, поки ми були в стадії самоорганізації, стояла сила. Вона прийшла до нас для допомоги, і дійсно — багато допомогла нам. Вона прийшла до нас з метою дати нам можливість зміцнитися, щоб через те ѹ себе зміцнити і своє тяжке становище поліпшити. Та ѹ наш уряд був готовий усім її допомагати, що тільки мала Україна. Співпраця відбувалася спочатку зовсім гладко. Головнокомандувач німецького війська в Україні, фельдмаршал Айхгорн, точно дотримувався пунктів Берестейського договору і не робив ніяких перешкод в організаційній роботі військового міністерства. Він навіть цікавився ходом справи формування територіальних корпусів. Мені, як заступникові військового міністра й голові організаційного комітету міністерства, доводилось кілька разів давати йому пояснення, які він приймав до відома, але в хід або плани самої роботи школи не втручався.

Але цей стан речей різко змінився, коли до Києва у квітні 1918 р. приїхав новий начальник штабу німецьких військ і зокрема, коли був забитий большевицьким агентом Айхгорн.

Генерал Гренер, новий начальник штабу, мав славу енергійної людини. Він і справді був таким, що й довів свою працею на попередній посаді диктатора німецьких залізниць, які були головним нервом німецького війська в його боротьбі на двох противежних фронтах. Ale по своїй натурі людина безмежної самовпевненості і нетерпимості до чужих поглядів, людина обмежених обріїв щодо першенства тевтонської раси перед слов'янами й малого політичного досвіду, він одразу взяв у своїй діяльності тон переможця в завойованій країні. Піднесення національного почуття цілого великого народу, таке ж саме як і те, що трохи пізніше запанувало й на його батьківщині, не знайшло собі визнання, але, навпаки, зустріло гостру й образливу негацію і заперечення. Тяжким чоботом топталися життєві інтереси українського народу і вся його будучина. Замість зміцнення провідним гаслом стало послаблення внутрішніх сил того, хто по першій гадці ініціаторів порозуміння мав бути джерелом збільшення тих сил, що вже впродовж чотирьох років боролися проти цілого світу. Умови союзного Берестейського договору однобічно касувалися. Можливо, що тут

трагали велику роль кар'єрні амбіції, можливо, що це був лише короткозорий план допомоги своїй батьківщині відразу ж, без узгляднення шляхів і засобів, щоб зробити ту допомогу грунтовнішою й довгочасною.

Само собою зрозуміло, що в першу чергу прийшли на порядок денний військові справи, як найбільш небезпечні для свавільства чужого володаря. Майже на другий день по приїзді генерала Гренера до Києва був закликаний до німецького штабу начальник українського Генерального штабу полковник Сливинський з усіма документами щодо формування української армії. У короткому часі після того, не зважаючи на наші доводи й протести, формування корпусів, яке вже почалося, було нам категорично заборонене. Проти Синьожупанної дивізії, що її організували самі німці з українських полонених і привели з собою в Україну, почалася систематична акція розкладу зсередини. Нарешті їм наказано виступити для переведення карних експедицій проти селян і вони протягом короткого часу порозбігалися, так що дивізія перестала існувати. Січових стрільців поки що залишили в спокой як аванс австрійському штабові, бо всі вони були колишні цісарські вояки. Але трохи пізніше прийшла черга й на них. Військове майно, від якого залежало майбутнє України, бо ми ще не мали власних фабрик, пішло безперервною низкою потягів, автових колон і навіть возів на волах геть за межі України.

Навіть серед німецьких військових кіл така політика зустріла гостру опозицію, на чолі якої став військовий аташе полковник Штолъценберг, людина широких поглядів і великих симпатій до України, а також австрійський аташе майор Фляйшман фон Тайсрук. Але хоч Штолъценберг, як представник так званого великого Генерального штабу, офіційно й не підлягав Гренерові, цей дуже швидко з'їв його з кістками і розвіяв поза Україну всіх його однодумців. Внаслідок цього сталося те, що ані Україна, ані Німеччина, а зовсім сторонній, небажаний для них обох третій скористався з тієї політики „енергії“... короткозорості.

Так скінчилася наша перша весна.

ПЕРЕГОВОРИ УКРАЇНСЬКОЇ ДИРЕКТОРІЇ З ФРАНЦУЗЬКИМ КОМАНДУВАННЯМ В ОДЕСІ 1919 РОКУ (1918 I 1919 pp. НА УКРАЇНІ) *

Для майбутньої історії Всеросійської Революції, один зі своєрідних моментів якої становить український самостійницький рух, надзвичайно цікавим і характерним, сповненим щонайяскравіших і найтиповіших побутових барв епізодом є епопея переговорів української Директорії з представниками французького командування в Одесі 1919 р. Власне дипломатичної роботи в цих переговорах зовсім не було, і інтерес їх не в

* Публікується в українському перекладі за вид.: Греков А. Переговоры украинской Директории с французским командованием в Одессе в 1919 году (1918 и 1919 гг. на Украине) // Вестник первоходника. – 1965. – № 45. – С. 20 – 26; № 46. – С. 24 – 29; № 47/48. – С. 36 – 43; № 49. – С. 29 – 33; № 50. – С. 30 – 33;

цій стороні питання. Інтерес їх у тій картині стану й державної питомої ваги правлячих самостійницьких кіл України, що так мальовничо окреслилася мимо всякої волі самих цих діячів. Інтерес їх, далі, у тому ставленні до російського питання, в повному обсязі його, з боку колишніх союзників Росії, яке так виразно відчулося під час спроб розвинути й поставити на реальний ґрунт ці переговори. Самостійницькі кола успішніше, ніж це могли б зробити найлютіші їхні вороги, виявили в цей період цілковиту свою нікчемність у розумінні державних обріїв і сили у своїй країні. Представники колишніх союзників Росії, зберігаючи традиційну вірність цьому своєму колишньому союзникові, не оцінили колosalних потенційних вигід слабкості самостійницького руху для справи відбудови Росії. Ставлячись абсолютно негативно до всякої ідеї дрібнення Росії, вони не взяли до уваги, що протиставляючи ідеї більшовизму ідею українського націоналіста, тимчасово підігрітого до максимальної, навіть абсурдної міри своєї напруги, можна було відстояти від більшовицької зарази найздоровішу фізично й економічно велику частину Росії під назвою Україна, не побоюючись водночас, що з українського націоналізму вийде загибелъ загальноросійської ідеї, бо самостійницький рух, як щойно було сказано, до очевидності виразно виявив свою нікчемність і, коли минула б у ньому потреба, безболісно міг би бути виведений у тираж. Це так було зрозуміло тоді й так владно просилося бути випробуваним у житті. На жаль, у представників Франції в Одесі цей досвід не мав довіри й співчуття.

Аби картина моменту була зрозуміла в усіх своїх деталях, потрібно простежити найважливіші етапи українського революційного руху з най-перших його днів.

Порушення урядом Імператорської Росії основ Переяславського договору 1659 р., на основах якого Україна з'єдналася з Москвою (особливо запровадження історично невідомого Україні кріпацтва, масове роздавання земель фаворитам і російським поміщикам, переслідування народної мови тощо), уже від часів Петра Великого зродило на Україні протицарський революційний настрій. Щоправда, широкі народні кола після визвольної реформи 19 лютого 1861 р. не виявляли ніякої революційності й прихильності до сепаратизму, але інтелігенція наскрізь перейнята була цими тенденціями. Невдала політика петербурзької бюрократії тільки підігрівала й посилювала революційно-сепаратистські течії на Україні. В останні десятиріччя перед війною цьому також сприяло створене німецько-австрійськими руками так зване мазепинство.

Загалом на час падіння монархії в лютому 1917 р. українська інтелігенція була всуціль ворожа до Імператорського режиму. Слабкість „Тимчасового уряду”, шалена пропаганда на німецькі гроші відпадіння від Росії різних її частин задля якнайшвидшої ліквідації всього російського фронту й

прагнення випадково винесених революційною хвилею на верхи окремих людей і груп утримати і якомога ширше використати становище, що дісталося тоді їм, – уже влітку 1917 р. створили на Україні цілком певну самостійницько-сепаратистську течію. Народних мас ця течія не торкнулася. Село було захоплене земельним питанням і вирішувало його на власну руку, не зважаючи ні на які уряди. Міське робітниче й дрібномерісничє населення, у переважній своїй більшості не українське з походження (росіяни й почести євреї), *самостійністю* України не тільки не цікавилося, але ставилося до неї просто вороже (робітники київського „Арсеналу”, Катеринославського гірничого району, Одеського порту й т.д. не раз відкрито й активно виступали проти самостійної України). Самостійницька ідея міцно закорінилася лише в колах Центральної Ради й інтелігентських і напівінтелігентських групах (сільські вчителі, нижче духівництво, дрібні кооператори й т.ін.), що приєдналися до неї. Бувши, за своєю суттю, випадковим збіговиськом ніким не обраних і не впovноважених безвідповідальних осіб, уряд Центральної Ради, проте, виявив наміри й сміливість певніші й наполегливіші, ніж Тимчасовий уряд, і тільки завдяки цьому Винниченко здобув успіх у Петрограді, діставши від Тимчасового уряду цілу низку поступок щодо ідеї *самостійності* України, а Петлюра знаскоку вирвав у „ставки” не менші поступки щодо тієї ж ідеї у Верховного Командування. А тим часом Центральна Рада урядувала тільки інтелігентським і напівінтелігентським Києвом, а в інших містах і селах не мала жодних своїх органів. Українізовані полки на фронті охоче визнавали авторитет Петлюри лише в питаннях відходу з фронту на батьківщину, але не в протилежному сенсі.

Ідея українізації фронту постала в колах Вищого Командування у зв'язку з тим, що війська на фронті розкладалися. Користуючись високими бойовими якостями українців, Південно-Західний фронт за планом ген[ерала] Гуттора зосередив у певні військові одиниці виключно уродженців України й поставив їх уздовж територіального кордону України. З розвитком ідеї *самостійності* в Києві ставка злякалася можливих наслідків українізації, і у вересні 1917 р. було оголошено наказ про дезукраїнізацію кількох корпусів. Та здійснити цей захід ставка вже не мала сили й тільки зіграла своїм наказом на руку Петлюрі, що спритно використав непопулярний серед українців наказ, аби піднести свій авторитет і остаточно здискредитувати авторитет ставки.

Я в цей час, як начальник штабу української та інших організацій 6-ї армії, був безпосереднім очевидцем усіх деталей цієї сумної картини. На території країни українських республіканських військ не було, коли не рахувати купок готових на все дезертирів і авантюристів, з яких складалася київська гвардія Центральної Ради, так звана Сердюцька дивізія Капкана. Надзвичайно прикметно для *радянських* республіканців те, що вони надали першому своєму

війську назву „сердюків” – колишньої гетьманської гвардії старої України, між іншим, свого часу вкрай непопулярної серед народних мас.

Ця Сердюцька дивізія уславилася в наступні осінні й зимові місяці феноменальним боягузтвом та грабіжницько-розвбійницькими подвигами й була розформована з наказу командувача військ Київського округу Шинкаря наприкінці 1917 р. Начальник дивізії Капкан, що називав себе полковником і носив на рукаві позначки принаймні десяка, коли не більше, поранень, був насправді обер-офіцером кулеметної команди й на цій справі розумівся непогано, але для командування не тільки дивізією, а й батальйоном був абсолютно не підготований, як мені довелося в цьому пересвідчитися, прийнявши штаб Київського військового округу й штаб військ, що вели збройну боротьбу проти більшовиків. Начальником штабу Сердюцької дивізії був поручник Хилобоченко, офіцер обозного батальйону, не тільки зі службою Генерального штабу, а й загалом зі службою польових військ досить мало знайомий.

Крайня нерішучість і слабкість Тимчасового уряду й ставки, з одного боку, і агресивна заповзятливість Центральної Ради та її уряду, з другого, – швидкими кроками просували вперед самостійницькі починання, хоча відверто поки що про оголошення *самостійності* в Києві не зважувалися говорити. Потрясіння періоду Корніловського руху й виступ на кін групи Леніна дали Центральній Раді змогу фактично відчути себе абсолютно незалежною від Петрограда, і якби вона зуміла в цю хвилю привернути до себе народ і зорганізувати збройну силу, вона створила б *самостійну* Україну, тим більше, що й від міжнародних кіл можна було домогтися співчуття цієї ідеї (місяці ген. Табуї в Києві наприкінці 1917 р.). Більшовицький переворот у Росії й невизнання влади більшовиків Центральною Радою стали новими даними, надзвичайно вигідними для самостійницьких тенденцій. Усе питання полягало у внутрішній консолідації України, а на це в ново-явлених українських державців не вистачило ні волі, ні знання, ні енергії. Щоправда, обстановка була дуже важка. Усю територію України дослівно залило море сірих шапок, що стихійно й хаотично розтікалися з фронту по домівках. Сільське населення ставилося абсолютно байдуже до самостійницьких починань, але не виявляло й ворожості до них. Міський пролетаріат помітно тяжів до більшовиків.

Проте захоплення влади більшовиками, розгром ставки, звіряче вбивство ген[ерала] Духоніна витворили в солдатській масі українців таку ворожість до більшовиків, що набрати й організувати військові частини з досить непоганих бойових елементів, які самохіть ішли у війська, не становило жодного труду. Формуючи в цей час Київський гарнізон, я знав це з власного досвіду.

Однаке, на жаль, і Центральна Рада, і військовий міністр її Петлюра вели щодо цього свою лінію. Проф. Грушевський, голова Ради, взагалі

презирливо-негативно дивився на військову спеціальність і не надавав ваги військовим питанням, що, втім, не завадило йому захоплено парадувати як представників верховної влади на церемонії вручення прапора полку Гетьм[ана] Сагайдачного формованої мною дивізії – з усією пишнотою ритуалу колишніх добрих старих царських часів, таких ненависних йому в теорії.

Партії есерів і есдеків, що верховодили в Раді, не вірили колишнім царським офіцерам і солдатам.

Нарешті, Петлюра мріяв про створення своїх власних петлюровських військ, що визнають тільки його, і під рукою втілював уже в життя це починання.

Завдяки цьому на початок 1918 р., коли більшовики вперше виявили агресивні тенденції щодо України, вона була зовсім без військ, без народного уряду й без усякої внутрішньої організації та місцевого владущого апарату, бодай у найелементарнішій формі.

Тоді почалися конвульсивні організаційні починання Центральної Ради, разюче мало талановиті й хаотичні. Оголошено було знаменитий „універсал про землю”, що перевершив безглуздям самих більшовиків. Цим сподівалися відвернути передбачувані симпатії селянства до більшовиків (бліскучий доказ цілковитого незнання свого народу відірваною від нього групою і навіть страхом перед ним Центральної Ради) і прихилити його до себе. Проте земельне питання на той час селяни фактично вже розв'язали самі й „універсалом” зовсім не зацікавилися. Прірва між народом і владою не заповнилася.

Оголошено було ряд формувань військових частин за принципом приватної ініціативи окремих осіб, але за цю справу негайно взялися дотичні до Ради всілякі авантюристи, що тільки витягали з державної скарбниці величезні кошти й обертали їх на свої особисті справи. На цей час припадає початок формування галицьких, так званих *січових* частин з полонених австрійців, уродженців Галичини, які так дорого згодом обійшлися Україні.

У весь кінець 1917 р. приймальня Петлюри в колегії Павла Галагана на Фундуклейській вулиці була дослівно переповнена генералами й офіцерами колишньої російської армії, часто з дуже почесними бойовими іменами, що пропонували свої послуги урядові України, і все це безжалісно бракували й виганяли з апріорної підозри в старорежимних симпатіях, за неукраїнське походження, просто через давню ворожість підпільної революційної інтелігенції до військового елементу. Внаслідок цього в критичну хвилю військовими керівниками українських формувань виявилися прапорщики й унтер-офіцери, до того ж у масі своїй вкрай низького морального рівня і, звичайно, без жодних фахових даних і знань. Формування з колишніх солдатів російської армії розпускали не вагаючись за здогадно малу національно-революційну патріотичність (а тим часом такі формування вдалося було вже створити в досить значній

кількості, і вони жодного разу нічим реальним не скомпрометували себе), і добирали подібний до нових начальників революційний набрід.

Петлюра, що вважав себе природженим військовиком, хоча був за фахом своїм банківським урядовцем,увесь час втручався у формування і в операції фронту; Рада вимагала, щоб суто бойові питання ставили на попереднє обговорення партії та її голови Грушевського й вирішували аж ніяк не на товариському військовому зібрannі, а за політичними потребами. Нарешті, під тиском партії есера Петлюру відправили у відставку, і він одразу відкрито розпочав формувати власний так званий гайдамацький „кіш“ (дивізію) з артилерією. Гайдамаками називали в старій Україні повстанські селянські банди, що боролися не спиняючися ні перед якими жорстокостями, проти засилля польських поміщиків.

На місце Петлюри поставили певного й відвартого германофіла з переконання Порша. Оголошено було незалежність Української республіки від Росії, але всередині республіка так і залишилася абсолютно неорганізованою, і Київ жив окремим від усієї країни життям. Поїхали посли Центральної Ради в Берестя. Проф. Грушевський, який у цей час відкрито записався в партію есерів, хоча й був великим київським домовласником, Винниченко й Порш – найвизначніші й найактивніші члени партії есдеків – завжди мали германофільську орієнтацію, і лише традиційна непопулярність німців серед солдатів фронту завадила їм іще раніше відварту перейти до практичного застосування своєї ідеї. Коли всі залишки фронтових військових організацій було зруйновано, вони, врешті, насмілилися прямо перейти на свою справжню лінію.

У підсумку німецькі окупанті й війська увійшли в лютому – березні 1918 р. у зовсім державно неорганізовану й беззбройну Україну. Рештки приватно ініціативних формувань у вигляді бригади Болбачана вкрай слабкого складу й гайдамаків Петлюри за війська було вважати важко. Так звана Синя дивізія (за кольором одягу), що її німці сформували з військовополонених українців, фактично була підпорядкована німецькому майору гр[афу] Альвенслебену, який перебував при начальникові дивізії ген[ералові] Зелінському, теж із військовополонених, „для зв'язку“ і без санкції якого генерал не робив жодного кроку. Тільки через це фактичне безсилля й брак зв'язку з народом Центральну Раду так брутально й абсолютно ліквідувало німецьке командування у травні 1918 р. (німці її просто розігнали).

Щоправда, з березня по день перевороту Скоропадського військове міністерство фізично винесло колосальну організаційну роботу, але вона силою обставин мала тільки підготовчий характер, і якраз на травень намічено було перший обов'язковий призов контингентів у війська. Організовано було від первісних своїх підвалин саме міністерство з усіма його відділами; за Петлюри й Порша цієї організації зовсім не існувало, і в центральному військовому управлінні панував цілковитий хаос. Створено було місцеві

органи не тільки для військових цілей, але тимчасово й для цілей елементарного загальнодержавного місцевого керування (губернські й повітові коменданти), тому що міністерство внутрішніх справ усе ще ніяк не могло здобутися на силі створити місцеві урядові установи, а тим часом наступний набір імперативно вимагав наявності на місцях органів урядової влади. Нарешті, було організовано на місцях кадри восьми корпусів із залишків командного й унтер-офіцерського складу колишньої російської армії (командирові корпусу підпорядковувалися всі вищезазначені коменданти корпусного району). Звичайно, кадри не були українськими патріотами в дусі діячів Центральної Ради, але, як на тодішні часи і обставини це був прекрасний військовий матеріал, що спроможний був у вмілих руках, після свого укомплектування рекрутами, становити собою поважну силу.

Як помічник військового міністра, на якому лежала вся суто військова технічна робота міністерства (військовий міністр Жуковський перебрав на себе політичну частину й участь у засіданнях Центральної Ради та її комісій і в мою роботу абсолютно й цілком коректно не втручався), я можу з особистої обізнаності зі справою підтвердити щойно сказане про корпусні кадри й одночасно можу з найглибшим задоволенням згадати той порив, з яким узялися за організаційну роботу всі відділи новоствореного міністерства. Особливо багато зробив у цей період помічник начальника Генерального штабу полковник Какурин (начальником Генштабу був, за рекомендацією партії есерів, підполковник Сливинський, що належав до військового міністерства Жуковського, пересічний дрібний офіцер Генштабу з великими схильностями до манії величині й інтриганства) і начальник особового відділу (особовий командний склад військ) Головного штабу підполковник Удовиченко. Начальником Головного штабу був ген[ерал] Осецький, але фактично всі доповіді мені й у військовій раді готовував і робив підп[олковник] Удовиченко в присутності й за мовчазної підтримки ген[ерала] Осецького.

На біду для справи німецьке командування, що спочатку мало цікавилося роботами військового міністерства, у квітні раптом звернуло на них свою увагу. До мене в міністерство прибув полк[овник] фон Штолценберг і зажадав даних про організацію майбутньої української армії. Я скерував його до військового міністра, не вважаючи за можливе давати йому потрібні відомості. Внаслідок дуже гострої за формуою відмови, яку висловив і підп[олковник] Жуковський, його було заарештовано і всі організаційні плани взято під час трусу в кабінеті військового міністра. Через кілька днів слідом за цим стався переворот Скоропадського, і всю справу формування української армії негайно було зупинено; призов новобранців, який я намітив на травень, спочатку відкладали до серпня, щоб не заважати польовим роботам, а потім до грудня і кінець кінцем він так і не відбувся. На щастя, зібрани вже кадри корпусів і центральний

апарат міністерства не були знищенні й у тому ж вигляді, у якому були за перевороту, дожили до падіння Скоропадського й вигнання німецьких окупаційних військ.

Період Скоропадського приніс на Україну зовсім нове для неї явище: він вивів на активну й революційну арену сільську масу, сколихнув її до самої глибини й змусив замислитися над революційними подіями, які поки що оминали її, зацікавивши лише земельними справами. Безглузда й жорстока аграрна політика німецько-гетьманського режиму призвела до кількох активних збройних виступів селянства й підготувала одностайнє повстання його у грудні 1918 р., що закінчилася очищенням України від окупаційних німецьких військ.

Залишившись, як опальний генерал, не при справах і перебуваючи виборним головою українського військового товариства „Батьківщина”, у якому об'єдналися всі патріотичні українські військові елементи, що не захотіли лишитися на службі в Скоропадського і німців, я в той час мав можливість особисто познайомитися майже з усіма майбутніми отаманами повстанських військ. Не кажучи вже про Шинкаря, з яким я служив у штабі Київського округу, бувши начальником цього штабу, коли Шинкар був командувачем військ, я дістав змогу добре пізнати Павловського, Ангела, Зеленого, Тимченка, Божка, Минякевича, Біденка й багатьох інших. Здебільшого це були відчайдухи з місцевих селян різних районів України, добре знайомі населенню на місцях, тому вони легко здобували популярність і довіру до себе сільських мас, явні демократи, але супротивники більшовизму. Звичайно, це були майже всуціль авантюристи, але водночас це були селянські патріоти, якщо можна їх так схарактеризувати; усі вони були членами „Батьківщини”. Режим Скоропадського створив далі в селянських масах цілком виразну ненависть до окупаційних військ, хоч би чи вони були, тому що селянство неспроможне було розбиратися в іноземцях і зважало лише на сам факт окупації.

Цей режим уперше об'єднав українські політичні групи, які доти запекло ворогували між собою, (партіями в європейському розумінні їх не можна було назвати, бо це були лише зародкові організації міської інтелігенції і напівінтелігенції, що не торкнулися основних мас). Щоправда, об'єднання було неміцне і кілька разів розпадалося, але в міру ослаблення гетьманського режиму воно знову сконсолідувалося і утворило кінець кінцем так званий Український національний союз, що висунув згодом зі свого середовища горезвісну Директорію. Нарешті, Скоропадський дав змогу знову зорганізуватися галицьким *січовим* частинам, які потім відіграли таку помітну роль в період Директорії на Україні.

На момент проголошення Директорії загальний стан речей на Україні був такий: Скоропадський, повернувшись із Берліна, остаточно став на всеросійську лінію своєї формули й енергійно формував офіцерські загони

Астраханської, Південної і Північної армій. Поступово він дедалі більше підпадав під вплив російських реакціонерів і зрештою остаточно підкорився гр[афові] Келлеру, хоча й гр[аф] Бергом, заступник бар[она] Мума, також не залишав його без своїх порад. У внутрішній політиці міністр внутрішніх справ Кістяківський наполегливо здійснював режим тероризації сільського населення й диктаторського порядкування по губерніях старост – без певного закону й незалежно від адміністративного суду.

Німці, що почали зазнавати загрозливих невдач на західному своєму фронті, виконували дедалі пасивнішу роль мовчазних свідків подій на Україні й скорочували кількість своїх окупаційних військ. Хвиля повстань, яка все ширилася, також змушувала їх до щораз більшої стриманості.

Українське селянство вже влітку почало вкрай активно виступати проти гетьмана й німців. У відповідь на відновлення старих земельних розпорядків і жорстокі розправи каральних загонів з непокірливими селянами на Звенигородщині зорганізувався постійний повстанський центр на чолі із Шинкарем і Павловським, силою не менш як 70 – 80 тисяч людей. Упродовж цілих місяців гетьман і німці боролися проти цього центру і, нарешті, вирядили проти нього великі німецькі сили (більше від дивізії). Повстанці були майже оточені, але пробилися до Дніпра, перейшли його біля Переяслава й пішли на Чернігівщину, де з'єдналися з повстанцями Ангела (їх налічувалося 15 – 20 тисяч) і продовжували боротьбу з гетьманським, німецьким режимом до самого його кінця.

Під Києвом таємно створена була повстанська організація Зеленого, і наприкінці літа вона також поступово почала давати себе знати постійними виступами в Переяславському районі. У Конотопі діяв Тимченко (10 – 15 тисяч), а поблизу Переяслава й Старокостянтина зорганізувався загін Біденка (10 – 12 тисяч). Усі ці загони змушували німців бути в постійній напрузі й розкиді і завдавали їм постійних турбот та серйозних втрат, підтримуючи серед селянства повстанський дух. Уся сільська Україна почала готуватися до загального відкритого повстання.

Українські урядові війська в цей час складалися зі згаданих вище кадрів, восьми корпусів, розташованих у всіх губернських містах, з так званого корпусу Болбочана (фактично за складом це була дивізія), з формованої в Білій Церкві галицької *Січової* дивізії і так званої дивізії сердюків, створюваної в Києві під керівництвом гетьманських офіцерів (формування її йшло вкрай повільно й далеко не було ще закінчене), і різних офіцерських загонів з офіцерів-неукраїнців, що призначалися для передбачуваного походу на Москву. До половини листопада по всій Україні почалися безперервні стихійні спалахи селянського повстання.

Уловивши добре слухній момент, правильно зваживши обстановку і взявши на себе сміливe рішення з власної ініціативи, Національний союз 14 листопада сформував зі свого середовища Директорію у складі п'яти

членів (про вибір їх говорити не доводиться, бо на засіданні в Українському клубі, що створив Директорію, було дуже мало присутніх, крім самих членів Директорії) і оголосив відкриту війну гетьманському урядові. До складу Директорії увійшли представники всіх чотирьох головних груп, що становили Національний союз: Винниченко від партії [соціал-]демократів], Швець від партії [соціал-]революціонерів], Андрієвський від партії *самостійників*, Андрій Макаренко від залізничних організацій. П'ятим членом було оголошено Петлюру, якого тільки напередодні Скоропадський звільнив із Лук'янівської тюрми, безглузде ув'язнення в яку лише створило йому популярність у партійних колах, що підірвали його становище за Центральної Ради, і оточило його ореолом мученика за ідею. Директорія негайно вийшла в Білу Церкву й стала під захист тамтешніх галицьких формувань, що визнали її. Німці, які могли за одну мить ліквідувати ці формування й Директорію, залишилися байдужими до народження її на світ і до переходу галичан на її бік.

Директорія почала систематично спритно прилаштовуватися до селянського руху й поступово висувати себе на позицію провідника їого. Дощем посыпалися широкомовні заклики Петлюри до повстання, коли не тільки не було потреби в цих закликах, тому що селянське населення вже далеко раніше саме зорганізувалося й узялося за зброю, а Директорія насмілилася з'явитися на світ лише завдяки явній силі й успіхам цього селянського руху, розпочатого з власного почину й розуму. На Київському напрямку негайно поставлено було директорські війська – галичан. Щоправда, війська ці йшли в запіллі селянської повстанської організації Тимченка, але, увійшовши слідом за нею і на їх плечах у Київ, вони одразу ж тривко осіли там, оголосили себе господарями столиці і з тріумфом увезли туди Директорію 20 чи 21 грудня 1918 р.

Тим часом народ своїм звичаєм робив справу, що його цікавила: розброявав і виганяв з України німецькі окупаційні частини й ліквідовував німецьку адміністрацію; директорію народ абсолютно не цікавився й у простоті своїй часто не відав про її існування. Усі повстанські загони, що діяли ще влітку, подвоювалися й потроювалися у своїй чисельності; утворилася ціла низка нових організацій в усіх губерніях України, і всі вони діяли на свою руку, з власного почину й на свій цілковитий розсуд. Закінчивши те завдання, що його ті чи інші з них собі ставили, вони мирно розходилися по домівках, нікого не запитуючи про дозвіл.

Директорія похмуро дивилася на це зникнення військових сил, утримати які у своєму розпорядженні вона мала на думці, але перешкодити стихійному селянству не зуміла й не насмілилася. Вона вирішила будь-що вловити у свої руки й затримати хоч частину селянських військових організацій. Болбочанові на Лівобережжі й Оскілку на Волині наказано було підпорядкувати собі всіма заходами якнайбільше місцевих селянсь-

ких організацій. Та це великих результатів не дало, і стати на чолі народної армії не на папері, а на ділі Директорії так і не вдалося.

Тоді негайно галицька *Січова дивізія* була розгорнута в корпус, поповнившись почасти й негаличанами (хоч як це дивно, більше й частиною з колишньої німецької дивізії сердюків). Цей корпус став основною опорою Директорії, але не на Україні, а тільки в Києві; Зелений, Ангел та інші не визнавали її й демонстративно йшли у своїх діях всупереч її велінням. Можна, не помилившись, сказати, що, бувши продуктом інтелігенції і напівінтелігенції Києва, продуктом кіл, які становили й оточували Центральну Раду, народові й, зокрема, основній масі його – селянам Директорія залишалася цілком чужою, а часом навіть зовсім невідомою. Тільки на купці галицьких найманців вибудувалося усе її ефемерне володарювання, дуже швидко перетворившись на рабську залежність від тих-таки галичан.

Ще в жовтні 1918 р. Національний союз наполегливо домагався від Скоропадського сформувати національне українське міністерство, у якому на пост військового міністра союз висував мене. Скоропадський на національне міністерство не погодився, але після довгих переговорів з головою союзу Винниченко погодився призначити мене начальником Головного штабу, від якого залежало укомплектування військ особовим складом. Оскільки ніяких українських формувань, крім сердюків, не підвідомчих Головному штабові, не передбачалося, то Скоропадський багато не ризикував, роблячи цю поступку союзові. На настійну вимогу Національного союзу я наприкінці жовтня 1918 р. перейняв цю посаду, але з оголошенням Директорії покинув її і вийхав у Козятин, де й був негайно призначений „наказним отаманом”, тобто головнокомандувачем польових армій. Перебуваючи в Козятині як наказний отаман військ української республіки, я був безпосереднім очевидцем перших ділових кроків Директорії і тому можу цілком точно і відповідально за вірогідність наводити дані, що характеризують цей період її діяльності.

Головний склад Директорії – Винниченко, за професією літератор, Швець, викладач теології, і Андрієвський, адвокат, – перебував у Вінниці й безперервно провадив нескінчені засідання для примирення суперечок і розбіжностей між партіями, абсолютно не беручись за організаційну державну роботу, хоча гетьманські власті виганяли поголовно й треба було негайно дати їм заміну організаціями республіки. При цьому не було навіть персоналу, який би вів елементарну канцелярію, не було сформовано ніякого, бодай найпримітивнішого уряду. Мешкали в готелі, багато часу приділяли обідам і вечерям і засідали, засідали без кінця-краю, міркуючи про партійні програми, платформи й незгоди між ними.

Між партіями вже точилася запекла боротьба за місця в кабінеті, що ще й приблизно не був намічений. Поза лаштунками відчувався початок

таємної боротьби між Винниченком і Петлюрою; цей останній, маючи, як звичайно, свої цілі, усіляко намагався рекламиувати себе (а не Директорію) в селянських повстанських військах, а Винниченко вже в середині грудня, ще до зайняття галичанами Києва, висунув свій знаменитий проект про непотрібність військ узагалі для сучасної передової демократичної республіки, що серйозно потряс навіть більшу частину його прихильників [оціал]-[демократів]. Мета проекту в корені полягала у тому, щоб просто усунути можливу ініціативу Петлюри.

Петлюра створив собі ставку в Козятині; з ним здебільшого був і Андрій Макаренко, за професією залізничний конторник. Тут у вагонах містився штаб Петлюри як „головного отамана“ (верховного головнокомандувача), що відособив себе демонстративно від іншої, цивільної Директорії; Петлюрі теоретично підлягала вся територія України. Начальником його штабу був ген[ерал] Осецький, знайомий мені вже з часів Центральної Ради. Як головнокомандувач польових військ, я перебував тут-таки, але не мав ні штабу, ні безпосереднього діла, ні певного кола прав і обов'язків. Командувати було абсолютно нічим, бо селянські отамани діяли на свою руку, зовсім не звертаючи уваги на накази й відозви Петлюри, вони просто, як було сказано, гнали і роззброювали німців по всій Україні, так само женучи урядовців Скоропадського. *Січова* дивізія почувалася теж зовсім незалежною і військової роботи не виконувала жодної, воліючи стояти у другій лінії, зважаючи лише трохи на Петлюру. Залізничні формування, започатковані Макаренком і Осецьким ще за гетьмана (обидва друга формували корпус зі складу залізничних службовців) усе ще формувалися далі й, поглинувши колосальні кошти, так остаточно ніколи й не сформувалися; командиром корпусу згодом призначили галичанина Беня, кельнера за професією і фельдшера австрійської служби. Кадри корпусів, які я сформував ще за Центральної Ради, були у штабу під підозрою, їх ігнорували й до діла не залучали.

Петлюра зайнятий був складанням відозв, що завжди робив особисто, політичними інтригами, аби втопити Винниченка, поїздками в *Січову* дивізію, де шукав собі популярності, а також виїздами у Вінницю на засідання Директорії. Ген[ерал] Осецький підписував накази й відозви, що їх складав Петлюра, розробляв разом зі своїм помічником Хилобоченком (обозний офіцер, колишній начальник штабу Капкана) плани операцій, котрі ніхто не виконував, водив на доповіді до Петлюри замість Удовиченка, якого в Козятині не було, Висовського, що значився його секретарем, і разом з Макаренком уперто і повільно формував залізничників. Загальний особовий склад штабу був колосальний, але роботи він мав дуже небагато.

Знудившись від цілковитого і безнадійного неробства в Козятині, я домігся призначення мене на південь як самостійного представника Директорії. Петлюра охоче пристав на це, бо моя присутність

у Казятині, за всіма моїми враженнями, не робила йому жодної приємності й гнітила його начальника штабу, а Винниченко згодився на це із сuto „ділових міркувань”.

У районі Одеси в цей час вів операції на свою руку доктор Луценко, член партії самостійників, людина дуже порядна, але надзвичайно далека від життя взагалі, а від військового зокрема. Д-р Луценко був дуже популярний на Одещині серед селянського й робітничого населення, тому що здавна охоче лікував усіх і кожного, зовсім не цікавлячись гонораром (він мав великий особистий статок). Завдяки слабкості австрійських окупаційних частин він легко очистив від них одеський район і зайняв саме місто.

Абсолютно не довіряючи партії самостійників, що енергійно стояли в той час на боці Петлюри, особливо після „військового проекту” Винниченка, і зокрема не довіряючи д-ру Луценку, Винниченко хотів так чи інакше взяти його під свій контроль і відсторонити від нього Петлюру; засобом для цього й стало мое призначення „головнокомандувачем Херсонщини, Катеринославщини й Таврії і повноважним представником Директорії в Одесі”, як зазначалося в даній мені Директорією грамоті, – не підлеглим Петлюрі, а безпосередньо підпорядкованим Директорії, головою якої був Винниченко. Призначено мене 17 грудня 1918 р., і я того ж дня виїхав в Одесу. Із цього від'їзу мого й починаються контакти Директорії з французьким командуванням в Одесі й перші спроби тих переговорів, що безрезультатно тривали потім до середини березня 1919 р.

Коли я прибув 18 грудня 1918 р. на станцію Роздільна, то місцева влада доповіла, що в Одесі зрання точиться бій між „українцями і французами”. Абсолютно не знаючи, звідки взялися в Одесі французи й чого вони розпочали бій з українцями, я викликав до телефону д-ра Луценка, якого знав ще з часів Центральної Ради, і просив пояснити мені ситуацію. З його доповіді я довідався, що вранці 18 грудня в одеському порту почали висаджуватися французькі війська. З цього скористалися добровольці, яких колись почав був організовувати Скоропадський і яких потім розігнали українці, здобуваючи Одесу, але вони знову швидко зорганізувалися на першу ж звістку про майбутнє прибутия в Одесу французьких військ. За словами д-ра Луценка, добровольці використали просуванням містом французьких частин, ідучи безпосередньо попереду них і витісняючи українців з міста, бо через побоювання обстріляти французькі війська українці не могли досить енергійно діяти проти добровольців. Із французькими військами українці не мали ніяких сутичок і з боку українців теж не було виступів проти них. Д-р Луценко на закінчення заявив мені, що він переходить у наступ, щоб очистити місто від добровольців і знову зайняти всі його частини.

Побоюючись можливих непорозумінь із французькими військами, надто при відомому мені малому вмінні доктора Луценка вести бойове керівництво й примітивній організації українських військ його загону,

я наказав йому відкласти свій наступ, аж поки одержить від мене розпорядження, і вирішив особисто вийхати в Одесу, припускаючи, що вся річ у простому непорозумінні, яке я легко залагоджу. Моя упевненість у несерйозності цього непорозуміння була така велика, що я навіть узяв із собою вагон, у якому розмістилася моя сім'я, гадаючи залишити її в Одесі, де, як розраховував, мав перебувати і я.

На мій глибокий подив, я мало не був розстріляний добровольцями на станції Одеса, начальник французьких військ ген[ерал] Боріус відмовився мене прийняти, і не тільки про мое перебування в Одесі не могло бути й мови, але тільки завдяки суто офіцерській люб'язності ген[ерала] Боріуса я неофіційно одержав за його розпорядженням паротяг, яким керували французькі офіцери, і вночі проти 20 грудня, напередодні вроочистого в'їзду Директорії в Київ, потихеньку був вивезений на ньому на станцію Дачна, де стояли українські війська, що відійшли туди з мого наказу. За день туди ж щасливо переправили й мою сім'ю.

Зовсім не розуміючи в чому річ, я вирішив коректністю і витримкою довести французькому командуванню, що українські війська абсолютно не ворогують проти них, що це не банди, а організовані військові частини, і що, нарешті, населення міста їх усієї околиці на боці українців, а не добровольців.

Розмістившись на станції Роздільна, я розпочав організацію місцевого цивільного управління підлеглих мені губерній, організацію колишніх військ Луценка, що були в досить хаотичному стані, і формування в районі Роздільної нових військових частин, користуючись з кожної найменшої нагоди, щоб підкреслити французькому командуванню дружнє ставлення до нього, але не дістаючи від нього жодних реplік на ці підкреслювання. Це була найперша стадія переговорів української Директорії в моїй особі з представниками Франції, стадія мовчазного вивчення одеським командуванням українців і зокрема мене. З різних випадкових даних я незабаром переконався, що наполеглива моя примирлива політика не залишається без результатів і що в усікому разі абсолютно немає підстав очікувати активного виступу французів проти українських військ.

Організаційні роботи йшли спокійно і швидким темпом. Населення району поставилося дуже прихильно до новопризначених комендантів і цивільних комісарів. Сильна організація кооперативів допомогла мені, поставивши продукти для військ, представником цієї організації був Сидоренко, людина величезної енергії і розпорядливості (нічого спільногоЯ із Сидоренком – послом Петлюри не мав). Колишні війська д-ра Луценка (його поставили на чолі цивільної адміністрації Херсонської губернії) переорганізували за певним планом і на чолі їх був поставлений, за наполегливим проханням д-ра Луценка, український непопулярний серед них прапорщик Янів, галичанин з походження, людина у військовому відношенні

мало освічена, але зате дуже смілива й наділена здатністю володіти солдатськими масами, а крім того, з досить великою популярністю серед робітничого населення Одеси й зокрема зализничного вузла її. Із цих військ вийшло близько однієї бригади довоєнного складу. Кадри для цих частин узяли з Бельців, Ананьєва й Ольвіополя, із залишків кадрів колишнього херсонського корпусу, переміщених туди за Скоропадського, коли він почав в Одесі формувати добровольців.

На Роздільній сформовано було два полки (командирами були полк[овник] Музика й полк[овник] Єщенко) повного військового складу з артилерією (2 батареї по 4 гармати), які в найближчому майбутньому повинні були розгорнутися в дивізію. Установлено контакт із селянським отаманом Григор'євим, що мав великі сили в пониззі Дніпра, і з отаманом Хасловським, що мав свої частини між Ольвіополем і Вознесенськом. На станціях Бірзула, Помощна, Домінська й Апостолове, а також у Тирасполі й Вознесенську почалося формування окремих батальйонів.

У районі станції Березівка, у Миколаєві й Херсоні намічено було сформувати полки, але сама робота тільки підготовлялася. У Єлисаветграді сформовано піхотний і кавалерійський полки з формувань, позосталих там із часів Скоропадського, щоправда, не суто українських, але, у всякому разі, готових служити й на Україні.

У Єлисаветграді виявилася, крім того, група галичан *Січових стрільців* (сокільська організація) на чолі з д-ром Старосольським, що прийшли на Україну під час окупації її з полковником Вишиваним (ерцгерцогом Вільгельмом Габсбурзьким) і залишилася там після відходу австрійських військ. Д-р Старосольський запропонував мені свої послуги для формування батальйону, але, не знаючи ні його, ні його кадрів, я поки що відповіді йому не давав.

Серед усієї цієї роботи несподівано для мене 2 січня 1919 р. мене викликав голова Директорії Винниченко до Києва і З-го я вирушив туди, гадаючи, що одразу ж знову повернуся на Роздільну. За себе я залишив начальника штабу ген[ерала] Матвеєва, якого за кілька днів перед цим мені прислав Головний отаман Петлюра. Призначення це, без усяких попередніх зносин зі мною, трохи здивувало мене, але ген[ерала] Матвеєва я знав по Петербургу, був разом з ним в Академії Генштабу й тому не прийняти його я не міг, тим більше, що взагалі на українській військовій службі з тих часів доводилося миритися з багатьма вкрай своєрідними й у європейських арміях не узвичаєними методами й способами верховного командування.

Прибувши до Києва 4 січня, я того ж дня був у голови Директорії Винниченка, але ніяких звітів зробити не міг і ніяких пояснень причини моого поспішного виклику в Київ не дістав, бо цього вечора Директорія влаштовувала парадний обід представникам партій і увага голови її була цілком зосереджена на цьому.

Будучи запрошений на цей обід, я одразу дістав можливість спостергти картину внутрішніх взаємин і стану владущих українських сфер, невідому мені безпосередньо від самого від'їзду на південь.

Передусім найприкметнішим виявилося, що після того, як Директорія вже з 20 чи 21 грудня була в Києві, досі ще не сформовано уряд, і лише на цьому обіді передбачалося погодити між собою партії з цього питання. Прем'єром намічено було Чеховського, педагога з фаху, лівого соціал-демократа за партійністю, великого українського патріота в узвичаєному інтелігентському розумінні цього терміна, особисто людину бездоганної репутації, але без найменшого державного досвіду й знання устрою і техніки роботи урядового апарату.

Та обставина, що Директорія, вважаючи себе під час перебування у Вінниці українським самодержцем, de facto була лише посередником між партіями і посередником без ухвального й наказового голосу, також вдавалося надзвичайно характерним. Те, що партії без кінця сперечалися за кількість портфелів у майбутньому кабінеті, коли з боку Курська знову вже виявився наступальний рух більшовиків на Україну, коли французьке командування в Одесі не бажало навіть говорити з представником української влади, коли країна була зовсім позбавлена будь-яких органів управління, крім самої Директорії в Києві, і коли селянські ополчення частково нестримно розходилися по домівках, частково загрожували самій Директорії (отаман Зелений, Ангел, так звана Таращанська дивізія – колишнє ополчення Шинкаря, Григор'єва та ін.), а інших військ, крім галичан, Директорія не мала, – теж факт, не без характеристики стану речей.

Проте це була загалом картина, знайома мені ще з часів Центральної Ради. А вразило цього вечора мене особливо одне зовсім нове явище: коли всі вже зібралися, а обід не починався, незважаючи на присутність усієї Директорії і представників партій, я найвно поцікавився, чого сталася затримка, і довідався, що чекають на приїзд членів *Січової ради*. Поява членів цієї ради, молодих людей не старших від 20 – 25 років, чудово вдягнених у френчі англійського зразка, тимчасом як раніше більшість із них я бачив завжди в досить приношених австрійських мундирах, була надзвичайно ефектною й одразу показала, хто господарі столиці. На чолі з командиром корпусу „полковником“ Коновалцем члени ради ін согреє увійшли до приймальної зали колишнього генерал-губернаторського дому, що його займав демократичний Винниченко (там свого часу мешкав і Скоропадський) і їх радісно-шанобливо зустрів Петлюра й сухо-шанобливо – Винниченко.

Коновалець був прaporщиком австрійської служби, що формував батальйон з полонених галичан ще в 1917 р.; за Скоропадського батальйон розформували, але в серпні чи вересні тому ж таки Коновалцеві в результаті його довгих попередніх розмов з німецьким командуванням доручили формувати вже бригаду в Білій Церкві. Як голова *Січової ради*, що скла-

далася з 8 чи 10 осіб – командирів різних частин корпусу, корпусного лікаря, прізвище якого я забув, і цивільного – д-ра Назарука, Коновалець, людина дуже хитра і спритна, фактично був лише виконавцем ухвал ради, особисто на себе нічого не беручи. *Spiritus movens* організації був д-р Назарук, що мав незаперечний авторитет серед своїх товаришів, імовірно, ще від літ науки на батьківщині (усі члени ради були земляками). Він у цей час не обіймав жодної певної посади, але значився при Директорії й щось там робив. Людина не без здібностей, але зовсім неврівноважений неврастенік, д-р Назарук для державної роботи, надто в цей складний час, надавався дуже мало. Поет і письменник з фаху, він прекрасно говорив, логічно розвивав свої ідеї, але підвалин для доцільного мислення в державних питаннях зовсім не мав, обмежуючись видноколом провінційного побуту малесенької Галичини. За своїми переконаннями він був яскравий германофіл і патріот насамперед Галичини, а потім України, це і позначалося на методах хазяйнування ради в Києві, що намагалася викачати на батьківщину якнайбільше військового й усякого іншого майна для визвольної боротьби її проти поляків. Найбільш негативним типом був Чайковський, шеф „чрезвичайки”, що обслуговував Директорію і розправлявся з її недругами не згірш за більшовиків; знаменитий своєю жорстокістю й захлannістю, він не знав сумнівів у виборі засобів для наживи – аж до провокаційних убивств включно. Інші члени ради були досить незнанні, крім хіба що Мельника, спокійного й розумного, хоча й дуже молодого чоловіка, зовсім не обізнаного не тільки з державною, але й з військовою справою вище роти.

Нескінченні застільні промови на обіді (деякі добродії, скажімо, майбутній міністр фінансів, примудрилися говорити понад півтори години) остаточно підтвердили всі вищезазначені мої початкові враження. Після обіду, коли д-р Назарук був у доволі відвертому настрої, я мав з ним розмову, що пояснила мені різницю відтінків зустрічі членів ради, коли вони заходили до зали. *Cічова рада*, фактично єдина фізична сила, що розпоряджалася всім у Києві й тримала всю вартову службу в столиці, до особистої охорони членів Директорії включно, була незадоволена головою Директорії Винниченком за його поривання унезалежнитися від неї й хотіла мати за голову Директорії Петлюру, з тим щоб він відмовився од військових справ, а верховним військовим командувачем і фактичним диктатором оголошено було Коновалця, тобто *Cічову раду*. Петлюра охоче йшов на головування, але бажав водночас неодмінно зберегти таке важливе для його особистих цілей звання Головного отамана, і на цю тему між ним і радою ішли таємні переговори для вироблення компромісу. Оскільки рада була господарем лише в Києві, але на решті України не мала ніяких сил, то вчинити якийсь насильницький переворот вона не зважувалася, тим більше, що вже в період перебування в Білій Церкві й

наступу на Київ цілком виразно виявилось, що сільське населення вважає галичан за австрійців, а не українців, і ставиться до них більш ніж прохолодно, не розуміючи навіть їхньої мови.

Наступні дні дали низку додаткових штрихів. 5 чи 6 січня мені довелося бути присутнім на засіданні Директорії. Протягом трьох чи чотирьох годин обговорювалося питання про автокефальність української церкви, причому всі учасники зборів, крім Андрієвського, фахового правника, видно, сливе навіть не уявляли собі юридичного, а поготів канонічного сенсу поняття автокефальності, а інші, як Винниченко, назагал ніякою церквою не цікавилися; представників духовництва на засіданні не було. Складалося враження як від гри дітей у старших, і цілий вечір було згаяно на цю гру й заняття аж ніяк не першочерговим питанням. Мабуть, Директорія мала багато дозвільного часу, якщо могла займатися зовсім абстрактними питаннями впродовж стількох годин.

В один із цих днів я був на засіданні Директорії разом із представниками партій і *Січової ради*. Директорія закликала партії облишити усобиці й об'єднатися, щоб створити уряд і боротися проти більшовиків. Д-р Назарук вельми красномовно розвинув критику роботи Директорії та її нежиттєздатність за цього складу й вимагав головою в ній поставити Петлюру з переданням військового командування Коновалецьві. Партії [оціал]-д[емократів] і частково [оціал]-р[еволюціонерів] (лівих) підтримували Винниченка, самостійники – Петлюру. Багато гірких і задавнених образ висловлено було у зв'язку з портфелями в багатостражданному майбутньому кабінеті, усе ще не формованому. Представник „Селоспілки”, всеукраїнської селянської кооперативної організації, Коваль заперечив на всі попередні виливи почуттів словами, що Україні потрібний земельний закон, потрібна своя влада, яку б обирає увесь народ, і постійна армія, хоча б і за обов'язковим набором, а не порядкування в ній колишніх її полонених; уже краще, за його словами, хай приайдуть більшовики, ті хоч свої (надзвичайно характерно для горезвісного самостійницького настрою селян), а галичани – австрійці. Директорії селяни не вибрали, вона сама себе вибрала (так воно й було насправді) і повинна в очах народу заслужити ще право бути українською верховною владою. Від д-ра Назарука, голови і членів Директорії реплік на ці афоризми й максими не було. Збори розійшлися, проговоривши мінімум щість – вісім годин і, звісно ж, не дійшовши до жодних ділових рішень.

Нарешті, десь у ці ж таки дні в будинку грецького консульства на Олександровській вулиці вбили двох солдатів охорони з чехословаків. Директорія розпочала була сувере слідство, аж раптово припинила його, довідавшись, що вбивство вчинила група вояків січового корпусу, які, крім убивства й розгрому канцелярії, ще захопили консульський автомобіль. У справі „січовиків” Директорія не насмілилася втрутитися і тільки пере-

дала все Коновалець. Коновалець удав обуреного, але винуватців він не знайшов, хоча відомо було, що вони зі складу якоїсь нечисленної частини, а справу припинили з широким відшкодуванням збитків консульству й видачею великих сум, які мали бути відіслані родинам убитих. Було зрозуміло, що Коновалець, а значить і вся *Січова рада*, не були господарями своїх військ і навіть побоювалися їх.

Отже, Київ разом з Директорією, усіма партіями й майбутніми урядами був зрештою у полоні свавілля вояків-галичан, щоправда, украї міцно злютованих між собою спільністю інтересів і вигодою становища. *Січова рада* у своїх діях передусім мала б зважати на бажання селянських мас. Село мріяло про законну владу, що авторитетно зафіксувала б *status quo* земельного питання, і в Директорії цієї влади не вбачало й не відчувало. Директорія державу не будувала, та й не мала даних для цієї роботи.

7 січня 1919 р. голова Директорії Винниченко й п. Чехівський запропонували мені ввійти до складу майбутнього кабінету як військовому міністрові. У близьких до Винниченка колах, до яких належав і Чехівський, гадали, що мені вдасться провести ряд формувань військ на зразок тих, які я вже розпочав на півдні, щоб звільнити Директорію від диктатури галичан і мати війська для відсічі більшовикам. Водночас з вигляду робилася поступка Петлюрі, якому не подобалися мої формування на півдні, поки що не підпорядковані йому, але він був, однак, проти моєї кандидатури на військового міністра.

Війська Директорії, крім перелічених моїх формувань, складалися в цей час: з лівобережного корпусу Болбочана (за його донесеннями – до 40 – 50 тисяч); сам Болбочан, хоча й визнав Директорію, був дуже підозрюваний у зносинах з Денікіним і його вважали надзвичайно ненадійним, особливо *Січова рада*, що мала з ним якісь свої особливі порахунки; з *Січового корпусу* – три дивізії, частково, як було зазначено вище, з галичан, частково вкомплектовані додатково з колишніх гетьманських сердюків, загалом 30 – 35 тисяч; з „армії“ Оскілка на Волині, складу якої не відав ніхто, з Оскілком включно; і, нарешті, з „гайдамаків“ Петлюри під командою колишнього фельдфебеля російської армії Волоха (залишки колишніх петлюрівських формувань ще часів Центральної Ради, поповнені за Директорії), загалом 6 – 7 тисяч. Селянські отамани, у руках яких усе ще залишалося досить багато військ, наприклад, у Григор'єва, Зеленого та інших, як уже було сказано, Директорії не визнали.

Треба було в конгломерат армії Директорії ввести нові тверді організації, щоб хоч тимчасово затримати наступальний рух більшовиків. Для цього могли й мали бути використані кадри корпусів, хоча Директорія й не довіряла їм, і, переймаючи на себе пост військового міністра (Винниченко так поставив питання, що я не міг не прийняти його, попри все мое бажання довести бодай до найменшого результату мою роботу в Херсонській

губернії; ту посаду, яку я мав на півдні, було ліквідовано), я поставив Директорії умову, що використаю їх, незважаючи на всі підозри, що їм бракує українського патріотизму.

Центральне військове управління в цей момент було в зовсім хаотичному стані, тому що з приходом Директорії в Київ урядову роботу її було розпочато з велими ризикованого експерименту – негайногого поголовного розгону особового складу колишніх гетьманських міністерств аж до найменших чинів включно. У військове міністерство розпорядженням начальника штабу Петлюри ген[ерала] Осецького призначено було якісь особливо довірених і запопадливих комісарів-детективів з-поміж партійних діячів, що мали перевірити *citticulum vitae* і революційно-українську надійність усього особового складу міністерства й вигнати всіх, визнаних негідними. Унаслідок цього протягом кількох днівувесь складний центральний апарат, що був уже налагоджений і добре працював, зруйновано дощенту, і будь-яка робота військового міністерства припинилася. Щоправда, штаб Петлюри на чолі з ген[ералом] Осецьким, залишаючись польовим штабом, сміливо й рішуче взяв на себе її функції в міністерстві, проте йому вдалося за три тижні виробити лише проекти форми одягу української армії і орденів за особливо видатні заслуги перед Директорією, а також виплати не визначеної ще допомоги за період „війни“ проти Скоропадського.

Сам головний отаман Петлюра дуже нарікав на негаразди у військовому відомстві її, попри особисте недоброзичливе до мене ставлення, кінець кінцем теж почав наполягати, щоб я якнайшвидше прийняв у свої руки військове міністерство, яке колись уже був організував, і тепер знову нашвидку організував його бодай у спрощеному вигляді. Винниченко настійливо хотів, щоб мені підпорядкований був і польовий штаб, але я сам категорично відмовився узятися одразу за дві справи й домігся поділу військового міністерства і польового управління військ, тому що складних і нагальніх завдань у міністерства було задосить, аби братися ще за керівництво бойовими операціями військ, особливо таких, які були в наявності.

8 січня 1919 р. було, нарешті, сформовано кабінет Чехівського. Прем'єр, крім своєї прямої ролі, перебрав на себе ще й міністерство закордонних справ. Перш ніж узятися за справи міністерства, я просив Директорію дозволити мені поїхати на Роздільну, щоб там здати все моєму наступникові, але мені відповіли, що наступника призначено не буде, бо мою колишню посаду буде скасовано й мої формування триматимуть „фронт проти Одеси“ з підпорядкуванням їх штабу Петлюри, і що я маю якомога швидше обійтися нову посаду. Постала несподівана й безглузда картина припинення організаційної роботи, яка вже почала давати помітні результати, і використання її в невідомих мені цілях „проти Одеси“. Як і за уряду Скоропадського, з моїх рук вихоплювали справу,

у яку вкладено було багато праці, і весь продуманий план її переходив у чужі руки, занапащаючи внаслідок особистих порахунків і міркувань. Залишалося скоритися велінню „верховної влади” і узятися за розшуки всіх переполоханих слідчими Осєцького скромних працівників колишнього військового міністерства, щоб створити хоч якийсь центральний апарат, і за формування справжніх військ із кадрів корпусів, тому що більшовики вже зайняли Белгород і підходили до Харкова.

Та який великий був мій подив, коли вже 9 січня пізно ввечері мене спішно викликали в генерал-губернаторський дім і Винниченко оголосив мені, що наступного дня я повинен вийхати в Одесу для переговорів з „французьким консулом” (Винниченкові слова) п. Енно (про військове французьке командування не згадувалося ані слова). Вміть було забутто нагальність праці в міністерстві, про яку мені щойно так повчально казали, і мене відправляли з місією, зовсім мені чужою. Як пояснив мені Чехівський, підспідок справи полягав у тому, що прибулий до Києва „секретар” консульства в Одесі Серкаль (справжнє його прізвище Черкаль, він був чех з походження) заявив, що консул бажає говорити зі мною і тільки зі мною, тож мене туди негайно й відрядили.

Мені довелося познайомитися з п. Серкалем ще під час моого побуту на Роздільній, коли він з Києва проїжджав в Одесу з документами від Директорії, які засвідчували, що він секретар французького консульства в Одесі. Я, цілком щиро вітаючи його як офіційну особу, тим більше, що він їхав разом із грецьким консулом у Києві п. Василіаді, скористався з нагоди, щоб змалювати йому стан українського питання, як я його розумів, і можливу роль України в справі відродження Росії й прохав допомогти мені викласти всі свої погляди більш уповноваженим, ніж він, секретар консульства, представникам Франції. Можливо, ця розмова зацікавила моого співбесідника або ж тут відіграли роль якісь інші міркування й сподівання, але в кожному разі – факт, що п. Серкаль ініціював у Києві мое перше відрядження до Одеси.

Даючи мені інструкції, Винниченко окреслив яскравими штрихами, що я їду не з ініціативи й вибору Директорії, а з ініціативи самих французів, що, очевидно, прагнуть домогтися дружнього ставлення до себе Директорії, але мало орієнтуються в особовому складі української Директорії; тому Директорія не дає мені ніяких повноважень, але не бачить причини, щоб не скористатися з нагоди довідатись точніше, чого хочуть французи; хоча вона, Директорія, і не йме їм віри, але все-таки, може, й буде змога використати їх для боротьби проти більшовиків. Мені належало з'ясувати достеменно, скільки в Одесі французьких військ, які вони мають плани дій, які при них новітні технічні засоби і чи є в них тут ті „засліплювачі, якими вони одразу засліплювали цілі німецькі фронти й виводили їх з ладу”; щоб останній засіб, не знаю звідки відомий йому, осо-

бливо цікавив голову ідейної антимілітарної демократії, і він кілька разів наполегливо підтверджував мені потребу за будь-яку ціну дістати „хоч парочку” таких засліплювачів для курського й харківського фронтів.

Головний отаман Петлюра, напучуючи мене, зі свого боку підкреслив, що французам довіряті не можна, бо вони підтримують Денікіна, але треба спробувати їх „обдурити й використовувати їхню техніку для України”. Мабуть, вінуважав, що й мені не слід довіряти, бо поперед мене відправив свою людину, Шумицького, з таємним дорученням стежити за кожним моїм кроком, у чому я й пересвідчився з першої ж хвилини приїзду в Одесу. Нарешті, прем'єр Чехівський, який, видно, мало ще опанував дипломатичну мову, порадував мене заявкою, що він, Чехівський, мені цілком довірює і гадає, що я „усе зроблю, як слід”. У чому полягав зміст цих „усе” і „як слід”, так і залишилося таємницею нового очільника українських дипломатів. У всякому разі він додав, що відрядить разом зі мною в Одесу свого помічника д-ра Галіпа й прохаче працювати разом з ним.

Запасшись такими настановами, я разом з д-ром Галіпом і п. Серкалем 10 січня виїхав з Києва й 11 прибув до Одеси. Наступного дня я мав говорити з п. Енно, але, прийшовши до нього разом з д-ром Галіпом, переданий був у розпорядження його дружини, тому що в той день прибував до Одеси генерал д'Ансельм зі своїм штабом і п. Енно був надзвичайно заклопотаний питанням про якість автомобілі.

Не обмежуючи себе присутністю д-ра Галіпа, широкі погляди на речі якого мені були відомі (він також не був прихильний до Шумицького), я виклав пані Енно мою улюблену теорію про крайню вигідність українського націоналізму як чинника протибільшовицького і про цілковиту безпечність його для справи відродження Росії, бо в масі своїй населення України ворожим до Росії не було й обидві території уже хоч би через свої природні географічні дані не могли, не задихнувшись від непосильного тягаря нескінченних відкритих кордонів, бути у ворожих відносинах між собою. Я наголосив, що основна маса населення України не тільки не збільшови-чена, а й узагалі не революційна, виключаючи питання про землю, і що коли знайти чинник, який дав би змогу опанувати цю масу й зорганізувати її, то більшовизму на Україні не буде і з неї піде також порятунок від більшовиків для решти Росії. Таким чинником здисциплінування народних мас могла стати тільки іноземна дружня збройна сила, і найкраще цю ролю могли б виконати французькі війська як звичні для народу традиційні союзники ще з часів великої війни. Про засліплювачі я з пані Енно не розмовляв, але сумління мое було спокійним, бо повноважень від Директорії я не мав, а від себе мав право казати те, що думав. Мабуть, розмова моя спровока позитивне враження, бо прибулий додому п. Енно вислухавши звіт про цю бесіду, заявив мені, що зробить усе можливе, аби мене найближчими днями прийняв генерал д'Ансельм.

Справді, через день, якщо мене не зраджує пам'ять, я отримав запрошення прибути в штаб французького командування й 14 або 15 січня зробив там доповідь. Були присутні генерали д'Анセルм і Боріус, начальник штабу полковник Фрейденберг і ще два чи три офіцери, які робили нотатки під час моєї доповіді; п. Енно тут не був присутній. Я повторив ті самі ідеї, які нещодавно викладав у п. Енно, і просив розглянути питання про можливість участі французьких військ у справі організації України для боротьби проти більшовиків, для чого цей момент був надзвичайно вигідний. Генерал д'Анセルм відповів мені, що він подасть, куди треба, відомості про мою доповідь, а поки що пропонує як доказ лояльності українців стосовно французьких військ відвести всі українські частини з району Одеси й Роздільної на північ від лінії Роздільна – Тирасполь, і виконання такого переміщення розглянатиметься як перша умова можливості подальших переговорів. Мені особисто від імені французького командування він висловив вдячність за лояльне ставлення підпорядкованих мені частин до французьких військ протягом усього часу перебування моого на Роздільній. У наступній окремій розмові полковник Фрейденберг підкреслив мені, що у французького командування не має довіри постать голови Директорії Винниченка як відомого германофіла й "більшовика" (власний вираз полковника Фрейденберга) і що поки ця особа стоїть на чолі української влади, важко сподіватися на можливість якихось угод і спільніх дій. У всяком разі, мені запропоновано було повернутися до Києва, виконати передусім вимогу командування про відведення військ за Роздільну й потім чекати на результати розпоряджень найвищих командних інстанцій у зв'язку з моєю доповіддю.

15 січня я виїхав у Київ. Проїжджаючи через Роздільну, я довідався, що за час моого перебування в Києві ген[ерал] Матвеєв кілька разів таємно їздив до Одеси й викликав у всього штабу й гарнізону Роздільної підозри в зносинах із добровольцями. Я просив ген[ерала] Матвеєва дати мені пояснення, але їх не дістав і змушеній був звільнити його з посади й запропонувати йому виїхати з Роздільної.

У Києві ж моя доповідь про невідому річ – чи мають французи засліплювачі, а про річ відому – що вони не тільки не запобігають у Директорії симпатій до себе, але перш ніж вести будь-які переговори з нею, вимагають відвести українські війська (що, на думку штабу Петлюри, повинні були тримати „фронт проти Одеси“) за лінію Роздільна – Тирасполь, – викликала хвилю обурення. А коли сам на сам я сказав Винниченку, щоправда, у досить делікатній формі, про недовіру до його високої особи (офіційно Директорія називалася „Висока Директорія“), престиж Франції в очах голови української республіки остаточно впав, але натомість зріс в очах Петлюри, кандидата на голову, що несподівалося здобув собі союзника для скинення Винниченка. Партиї теж обурювалися.

Ухвалено було за першої ж нагоди послати в Одесу справді повноважну компетентну місію, щоб пояснити французам усю небезпечність для них розбіжностей з українською Директорією. На чолі місії мав стояти фактичний голова *Січової ради* д-р Назарук як найавторитетніша особа у владушому Києві. Поїздка ця свого часу справді відбулася. Мені невідомо, як місія виконала свою роботу в Одесі, але відомо, що повернулася вона геть ні з чим і що грізні задуми її мали вельми мало успіху, щоб не сказати більше. У всякому разі, в д-ра Назарука з того склалося переконання, що французька військова влада „не культурна у високому європейському розумінні”, і він вивищував над нею німецькі військові кола.

Повернувшись до Києва, я з головою поринув в організаційну роботу міністерства й у розгортання кадрів корпусів. З огляду на безперервне просування більшовиків лівобережний корпус (Чернігів, Харків і Полтава) довелося перевезти на правий берег і об'єднати з місцевим корпусом. Лише на Волині робота йшла повним ходом і дала вже велике організаційні результати. Командирові корпусу під Черніговом удалося ввійти в такі відносини з місцевим представником влади Оскілком, що він йому не заважав працювати. Тим часом, поки я перебував в Одесі Директорія ухвалила скликати так званий Трудовий конгрес, теоретично – з представників усього трудового населення, а практично – зовсім не трудового, зі ставленників (у всякому разі, у вирішальній більшості) дружніх Директорій партій і з представників Галичини. Члени конгресу неабияк швидко [...]

Таємною метою скликання конгресу було затвердження через нього при владі „народних представників” Директорії, бо справді вона свого часу обрала сама себе, і юридичний стан її був вельми сумнівний. А очевидну мету становила всенародна організація боротьби проти більшовиків. Винниченко, зі свого боку, цим зміцнював своє становище в боротьбі з Петлюрою й до цієї організації уbezпечував себе від *Січової ради*.

У двадцятих числах січня конгрес зібрався і, звичайно ж, передусім затвердив Директорію і голову її Винниченка, а потім проголосив злуку Галичини з Україною (Галичина потребувала допомоги проти поляків, особливо артилерією, а Директорії підтримка Галичини надавала додаткового авторитету, на який зважала *Січова рада*). Засідання конгресу відбувалися в приміщенні Київського оперного театру, під пильною охороною військ *Січового корпусу*, що переповнювали всі коридори й зали. Опінії галицьких діячів вартові підтримували, бурхливо схвалюючи їх, а під час промов представників стукотіли кольбами й заважали говорити.

Усі міністри мали скласти перед конгресом звіт про свою діяльність, хоча діяльність ця почалася лише за два тижні до скликання конгресу. Довелося робити доповідь і мені, і я, виходячи з очевидної мети конгресу – організації боротьби проти більшовиків – вважав за потрібне цілком виразно й певно змалювати зібранню справжній стан речей і загрозливі

перспективи найближчого майбутнього, прохаючи негайно послати в корпусні кадри найкращі місцеві елементи. Хоча я й говорив, як завжди, російською мовою, що була тоді в Києві вкрай непопулярною, але картина, яку я намалював, чи, властиво фактичний стан речей спровів величезне враження на зібрання, і мене привітали бурхливими оплесками. Натомість Винниченко й Петлюра, цього разу солідарні між собою, висловили мені своє крайнє невдоволення за зайву відвертість і заявили, що промова моя „не була промовою військового міністра”. Очевидно, треба було звеличувати труди Директорії задля порятунку вітчизни, хоча до зібрання вже й долинали більшовицькі артилерійські постріли (Ніжин і Лубок уже були втрачені).

У результаті моєї доповіді військова комісія конгресу зажадала від Директорії підпорядкувати мені польовий штаб, і з 24 січня 1919 р. я, залишаючись військовим міністром, мусив також зануритись у хаос, іменований українським фронтом. Окремим розпорядженням Директорії за обома посадами я був підпорядкований Головному отаманові Петлюрі. Після моєї поїздки в Одесу й промови на конгресі Винниченко остаточно в мені розчарувався як у знарядді для своєї боротьби з Петлюрою і віддав мене йому. Першим моїм кроком було сформування польового штабу в справжньому розумінні цього поняття. Для ген[ерала] Осецького довелося винайти почесну посаду головного інспектора армії, бо він був близький серцю Петлюри й мав залишитися на високому посту, а ця посада давала йому можливість роз'їжджати всією Україною в таких любих йому салон-вагонах, не роблячи ніякого діла і не заважаючи працювати іншим.

Проте начальником штабу я мусив, на жаль, просити призначити мені Мельника, добре знаючи, що з погляду штабної служби він зовсім дитина, але маючи на думці, що доведеться вирядити на фронт знаменитий *Січовий корпус* і що для цього треба, щоб розпорядження мої були поза підозрами й критикою і щоб корпус виконував їх. Авторитет Мельника в *Січовій раді* й серед вояків корпусу був для мене великою гарантією щодо цього. А для фактичного ведення штабу я вмовив обійняти посаду помічника Мельника мого товариша по академійній службі на війні ген[ерала] Сінклера, людину високої порядності, даже обізнаного й досвідченого бойового офіцера Генерального штабу.

Робота, пов'язана з веденням операцій, звичайно, через свою невідкладність цілковито відволікала мене від організаційної роботи, бо більшовики невпинно просувалися до Дніпра, а війська Директорії ніде не чинили твердого опору. Отаман Ангел і Таращанська дивізія, не бажаючи допомагати Директорії, разійшлися по домівках. Становище було важке.

Довелось організувати три фронти: 1) східний (Курський і Полтавський напрямки), доручивши його Коновалець з підпорядкуванням йому колишніх військ Болбочана (sam Bolbochan у цей час був заарештований

на вимогу *Січової ради*, що звинувачувала його у зраді), бо головну основу військ цього напрямку становив *Січовий корпус* (війська Болбочана, відходячи до Дніпра, дуже розсіялися); загальний склад військ фронту – 50 – 60 тисяч; 2) південно-східний (Кременчуцький і Катеринославський напрямки), доручивши його полк[овникові] Кудрявцеву; до складу цього фронту ввійшла й група Янєва, переміщена з Одеси в район Бірзули, загальний склад військ фронту був 35 – 40 тисяч; і 3) північно-західний фронт (Волинь і Львівський напрямок), доручивши його Шаповалові з підпорядкуванням йому „армії” Оскілка й галицької армії Омеляновича-Павленка, що з моменту приєднання Галичини перейшла у відання українського верховного командування; загальний точний склад військ годі було встановити, але вважали, що його близько 70 – 80 тисяч. У районі Жмеринки й Козятина мали зосередитися всі закінчені нові формування, крім Волинського корпусу, у вигляді центральної резервної групи. Цих військ поки що було близько 25 тисяч. Загальним начальником їх признали полк[овника] Чехівського, брата міністра. У пониззі Дніпра повинна була діяти селянська бойова організація отамана Григор'єва.

Тим часом по всьому Лівобережжю більшовики дедалі дужче тіснили українські війська, тож довелося на Полтавський і Курський напрямки висунути вже частини *Січового корпусу*, незважаючи на все їхнє небажання залишати Київ. Боездатність галичан виявилася надзвичайно невисокою, а керівництво фронту – нижче за всяку критику, Чайковський, що перейшов із шефів „чрезвичайки” в начальники штабу Коновалця, абсолютно не розумівся на керівництві бойовими операціями, а єдиний офіцер Генерального штабу в корпусі пор[учник] Отмарштейн, колишньої російської служби, звичайно, сам нічого вдіяти не міг. На мое особисте прохання, для допомоги начальникові штабу Чайковському погодився вступити в штаб близько знаний мені з війни полк[овник] Матвієнко, надзвичайно тямущий офіцер Генерального штабу, але він довше тижня не міг витримати всього тамтешнього хаосу і пішов геть.

Більшовики тим часом були вже за кілька переходів від Києва – і з боку Полтави, і з боку Курська. Довелося розпочати евакуацію столиці, яку було доручено підполковникові Жуковському, колишньому військовому міністріві за Центральної Ради, і він виконав її дуже сумлінно. Наприкінці січня 1919 р. Директорія і уряд переїхали у Вінницю, Петлюра був у Жмеринці, а 2 лютого й *Січовий корпус* покинув Київ і перейшов штабом у Козятин, а фронтом на лінію Фастів – Біла Церква – Черкаси. Утримати їх на більшій до Києва лінії виявилося абсолютно неможливим. Більшовики ввійшли в Київ через кілька днів без усякого бою.

Втративши в перший же місяць свого урядування всю Лівобережну Україну, Директорія вирішила будь-що добитися допомоги французів і повернути під свою владу втрачені території. Не знаю, яким чином, але їй

удалося домогтися згоди французького командування на виїзд полк[овника] Фрейдберга на станцію Бірзула для переговорів зі спеціальною її місією. Місія ця складалася з пп. Остапенка (есер), Бачинського (есер) і Мазепи (есдек). До неї додали мене як військового експерта без прав члена місії і барона Штейнгеля як перекладача. Усе товариство вночі проти 5 лютого вийшло спеціальним потягом на Бірзулу.

5 лютого відбулася зустріч місії з полк[овником] Френдергом. Не бувши членом місії, я не знав допевне, які завдання її інструкції вона мала від Директорії, але я міг спостерігати, що керівник її Остапенко витримував увесь час надзвичайно миролюбний і зичливий тон і добивався офіційного визнання французькою владою Директорії та вступу її у прямі дипломатичні відносини з нею, щоб організувати спільну боротьбу проти більшовиків, натякаючи на цілу низку поступок, починаючи з Одеського порту. Полк[овник] Фрейндберг, вочевидь зумисне підкреслюючи гостроту своїх висловлювань, заявив, що спочатку треба вигнати з Директорії, як собаку (*chasser, сjmme un chier*), більшовика Винниченка, а потім уже можна буде говорити про визнання її хай би там ким. Це було особливо прикметно після того, як у двадцятих числах січня Винниченко відправив до Одеси з якимось Пшонником 5 мільйонів романовських рублів для передання їх нібито через дружину ген[ерала] Матвеєва полковникові Фрейндбергу, щоб привернути його симпатії до Директорії та її голови. Мені цей факт достеменно відомий, бо Пшонник, що знав мене по Роздільній (він був залізничним службовцем Одеської залізниці), спочатку звернувся був зі своєю пропозицією до мене, але я його скерував до голови Директорії через некомпетентність мою у фінансових питаннях, і в результаті переговорів з ним міністрові фінансів Мартосу наказано було негайно привезти в генерал-губернаторський дім 5 мільйонів романовських рублів „новими папірцями”, і вони були вручені Пшонникові, якого Винниченко бачив уперше в житті. За моїми відомостями, він незабаром разом з Матвеєвим вийшов за кордон.

Винниченко, мабуть, і сам мало сподівався на успіх місії Остапенка, тому що рівнобіжно з нею організував ще одну місію – Мазуренка – до більшовиків, пропонуючи їм у разі визнання ними Директорії спільні дії з ними проти французів (і ряд територіальних відступлень). Більшовики, однак, своїх бойових операцій не припиняли ні на хвилину.

Кінець кінцем ця обставина і бірзульські переговори привели до відходу Винниченка. Як людина обережна, він був зовсім не від того, щоб вчасно вийхати далі від небезпечних і неспокійних місць, а тут трапилася нагода вратися в красиву тогу жертви ідеї, і, незважаючи на умовляння партії, що почасти обстоювали „орієнтацію України на власні сили”, як тоді увесь час казали, а почасти орієнтацію на більшовиків, Винниченко, на велику радість Петлюри, вийшов з Директорії і вийшав за кордон –

боронити там українську ідею, задля чого одержав досить велику суму грошей з державної скарбниці.

У цей же період умовлянь Винниченка не виходiti з Директорiї члени уряду вiд партiї с[оцiал]-д[емократiв] на чолi з Чехiвським почали дедалi наполегливiше пропагувати iдею угоди з бiльшовиками. Чехiвський умудрився навiть вибудувати пiдстави для цiєї угоди на вимогах християнської релiгiї й iдеалiзував бiльшовикiв як iстинно книжна людина. Бiльшiсть партiї с[оцiал]-р[еволюцiонерiв] i самостiйники виступили проти цiєї угоди, i Чехiвський пiшов у вiдставку. Новий кабiнет доручили сформувати Остапенковi. Вiн твердо обстоював угоду з французами й вимагав вiд Директорiї пов'язаних з цим повноважень. Крiм того, вважаючи мене чогось за persona grata в одеських французьких колах, вiн зажадав, щоб Петлюра усунувся вiд фактичного керiвництва вiйськамi й щоб самостiйне командування ними перейняв на себе я у званнi наказного отамана. Вiйськовим мiнiстром намiтили командира пiвнiчно-захiдного фронту Шаповала. А що бiльшовики були вже на правом березi, Директорiя йшла на всi експерименти – i з французами, i з Мазуренком.

Пiсля довгих переговорiв Петлюра, що з вiдходом української влади з Києва в глиб країни, де галичани вже не мали сили, почувався поки що без тривкої опори, дав словесну обiцянку не втручатися в бойовi операцiї, але наполiг, щоб за ним було збереженно звання Головного отамана.

Десь у серединi лютого, пiсля нескiнченних розмов i засiдань, кабiнет сформували. Отриманий ним вiд попередникiв спадок не був близкучий. Жодних серiозних урядових заходiв, крiм вiдомої конфiскацiї приватних дiамантiв у Києвi мiнiстром Мартосом, не було виконано. Мiсцеве управлiння країни усе ще залишалося зовсiм не органiзованим i його вело, як заманеться, саме населення, без будь-якого зв'язку з центром. За кордон було виряджено кiлька велелюдних мiсiй з величезними сумами грошей, але про результати їхньої роботи вiдомостей не надходило. Переговори з французами й бiльшовиками не зрушили з мертвoi крапки. Фронт далi вiдступав, залишаючи з кожним днем дедалi менше територiї в руках української влади. Новi формування вiйськ цi вiдступи раз у раз затримували й вносили в них плутанину. Селянство Правобережжя, якому набридли директорський безлад i маса вiйськ, що переповнювали всю вiцiлiлу поки що вiд бiльшовикiв частину України, вiдверто заговорило про бажанiсть приходу бiльшовикiв, котрi, можливо, заведуть бiльше порядку. Пiдпiльна агiтацiя збiльшовичених с[оцiал]-д[емократiв] i лiвих с[оцiал]-р[еволюцiонерiв] пiдiгривала цi настрої.

За таких умов десь близько 15 чи 16 лютого 1919 р. вiдправленo було в Одесу повноважну мiсiю у складi нового мiнiстра закордонних справ Мацiевича (с[оцiалiста]-р[еволюцiонера] за партiйною належнiстю, агро-

нома з фаху й особистого друга Петлюри), його товариша Бачинського (с[оціаліста]-р[еволюціонера], невідомої професії, перебував увесь час на еміграції й з'явився на Україні за Директорії, говорив французькою мовою, через що його зробили товаришем міністра закордонних справ) і Марголіна (с[оціаліста]-р[еволюціонера] за партійністю, адвоката з фаху, зробленого за Скоропадського сенатором, фінансового діяча, єрея). Міністерство було залишено напризволяще, утім воно фактично не функціонувало ще з часів Чехівського. Закордонні місії Директорія відправляла сама, зі своїх людей, а з відходом Винниченка їх почав виряджати особисто Петлюра, тепер уже зі своїх, петлюровських довірених людей, даючи їм, крім офіційних інструкцій Директорії, свої власні інструкції. Серед таких місій, ще за Директорії, Винниченко відправив до Парижа місію п. Сидоренка, що так скандално завершила там свою дипломатичну роботу, а до Берліна – місію Порша.

Мацієвичу було доручено будь-що, „за всяку ціну”, відступивши вугільний басейн, порти та залізниці, домогтися визнання французами Директорії і надання їй військової допомоги. Слідом за Мацієвичем до Одеси мав виїхати сам прем'єр Остапенко, щоб зафіксувати результати розмов Мацієвича, а мені, щойно призначенному для відповідального керівництва бойовими операціями на фронті, де становище було вже критичним (коли *Січовий корпус*, ніяк не повідомивши мій штаб, одного чудового дня знявся з фронту й вирушив на Прокурів, куди ще раніше тим самим побитом подалися й гайдамаки Петлюри, що вчинили там єврейський погром, коли всі ці діри на фронті доводилося наспіх затикати, порушуючи всі формування й всю роботу військового міністерства й польового штабу), – наказано було ім'ям Директорії виїхати до Одеси раніше від Остапенка й підготувати технічний бік укладення ним майбутньої військової угоди з французами, стосовно можливості якої сумнівів, очевидно, не було. Керівництво військами, звичайно, взяв на себе Петлюра, „на час моєї відсутності”, а до мене від нього знову був приставлений усе той-таки його довірений Шумицький (студент, що не закінчив університетського курсу) і призначений від нового військового міністерства військовим агентом в Одесу підполк[овник] Кавернинський, мені зовсім незнайомий і невідомий, дуже навіть симпатичний, люб'язний у поводженні й послужливий з вигляду чоловік.

18 лютого 1919 р., на виконання наказу Директорії, я виїхав згідно з призначенням. Було зрозуміло, що в разі невдачі переговорів Мацієвича й Остапенка дні України, вільної від більшовиків, полічені, бо, як видно з попереднього викладу, ніякої організаційної і правильної бойової роботи в широкому масштабі не було змоги вести через постійні імпровізації „верховної влади” і хаотичне втручання Головного отамана Петлюри у справу, якої він не знав і не розумів.

Перебуваючи в Одесі, я переконався, що ні про яку військову угоду не може бути й мови. Французьке командування вимагало змінити уесь склад Директорії як доконечну попередню умову будь-яких серйозних переговорів. Мацієвич і Остапенко обстоювали престиж своєї верховної влади, а час минав, більшовики безупинно й майже без боїв просувалися, і територія республіки Україна день у день меншала. Уже той план, який я колись викладав п. Енно й ген[ералові] д'Ансельму тепер більш як наполовину не міг бути здійснений унаслідок відносної слабкості вцілілої від більшовиків України й того хаосу в країні та у військах, що більшав з кожним днем. Тієї сили, яку могла дати Україна, організована на початку січня, на кінець лютого вона вже не мала, й іноземних військ було потрібно вже безмірно більше, бо їм довелося б уже виконувати не тільки завдання за допомогою внутрішньої організації країни, а й перейняти на себе велику частину бойового фронту.

Тим часом присутності в Одесі великих французьких сил не відчувалося. Там була грецька дивізія, але вона особливих надій не вселяла. Командування і далі беззапеляційно усувалося від будь-якого сприяння українським військам і навіть не погодилося надати свою майстерню для лагодження зіпсованих гармат, яких українській армії бракувало. З дипломатичними місіями Петлюри воно говорило тільки мовою вимог, а Петлюра, звичайно, не мав ані найменшого бажання покидати посаду, ставши після відставки Винниченка повновладним господарем Директорії і зберігаючи у своїх руках найвищу військову владу. Щоправда, у військах було задосить елементів, що аж ніяк не поважали Головного отамана, але ці елементи були роз'єднані і сконцентрувати їх не було ні найменшої можливості. У самому одеському районі можна було сформувати деякі частини, але для цього треба було мати певність, що французькі війська на українській території перебувають, а тим часом відчувалося вже, що у з'язку з кавказькою політикою Англії і безнадійним станом речей на Україні французи можуть зовсім несподівано покинути Одесу. Уже з району Вознесенська французькі частини почали стягуватися до Одеси. Усе це змушувало думати, що хоч би хто і які б переговори проводив, усе одно результатом буде захоплення більшовиками всієї української території. Протягом цього мого перебування в Одесі мені не раз доводилося говорити з полк[овником] Фрейндценбергом, і він категорично заявив мені, що з петлюрівською, так само як і винниченківською Директорією жодних серйозних кооперацій у французів бути не може. Із цим я й виїхав з Одеси, бо не виявилося потреби в підготовці мною військової угоди.

Мацієвич, Бачинський і Марголін залишилися в Одесі, далі проводячи свої нескінченні й безнадійні переговори. Утім вони, живучи у своєму поїзді, далеко від будь-якого начальства й критики партій,

почувалися тут значно краще, як у Вінниці, і не поспішали вертатися туди. Представником військового міністерства в Одесі залишився підполковник Кавернинський, що працював, як я згодом дізnavся, зовсім не на користь України.

Переповнений враженнями від розмов з полк[овником] Фрейденбергом, я 4 березня з'явився до Петлюри, докладно змалювавши йому картину загального становища всередині країни і на фронті, наголосивши, що єдиним порятунком для країни могла бути активна допомога французів, і почав переконувати його, що він відіграв уже визначну історичну роль в період визволення України й навряд чи може сподіватися на якусь почесну додачу до неї за теперішніх обставин, а тому, як громадянин і патріот, він повинен виконати бажання французів, що є категорично умовою їхньої допомоги, і залишити посаду подібно до Винниченка. Розмова була дуже довга і зовсім несподівано для мене мала, у всякому разі з вигляду, щирий характер з боку Петлюри. Зрештою він заявив мені, що на світанку 5 березня він їде у Вінницю (розмова відбувалась у Жмеринці) і заявить Директорії про свій відхід. Справді, 5 він поїхав у Вінницю, запросивши й мене з собою, і зробив на засіданні Директорії заяву про свою готовість для користі батьківщини піти з посади. Однак решта членів Директорії негайно скликали лідерів партій і під головуванням Андрія Макаренка продебатували питання про відмову Петлюри й категорично вирішили його негативно. Петлюра не змусив себе надто довго вмовляти. Я особисто був присутній за всіх цих перипетій і був очевидцем їх. Зрозуміло було, що українську справу програно. Усе питання полягало тільки в тому, як довго триватиме агонія. Тут-таки Директорія ухвалила постанову негайно відрядити, знову ж мене, до Одеси, аби переконати французьке командування, що Петлюра не може полішити Директорії і головного отаманства, бо тоді всі війська кинуть зброю, і що треба підтримувати теперішній український уряд для порятунку від більшовиків бодай тієї частини країни, яку вони ще не захопили. Інакше вони невдовзі дійдуть і до Одеси й „в одну мить скинуть французів у море” – дослівний вираз із протоколу постанови Директорії.

Я був цілком певний, що вся українська справа тепер пропаща, і тому мені було зовсім байдуже, чи залишатися у Жмеринці чи їхати в Одесу з дорученням Директорії. 6 березня я знову вирушив до французького командування. Прибувши в Одесу, я довідався, що полк[овник] Фрейденберг морем виїхав до Херсона, де сталися сутички грецьких військ з більшовиками, і що ці війська, а також інші, які перебувають у районі Миколаєва й Березівки, виводяться до Одеси. Було зрозуміло, що втягуватися в боротьбу з більшовиками французьке командування не мало наміру, а тому далі будувати якісь плани щодо втручання його в українські справи не доводилося.

Після повернення полк[овника] Фрейденберга я буквально передав йому доручену мені для сповіщення французькому командуванню постанову Директорії щодо доконечності перебування Петлюри на чолі Української влади й зовсім не намагався розпочинати які-небудь переговори про реальні заходи через безнадійність їх у зв'язку з дедалі помітнішими планами французів покинути українську територію й у зв'язку з хаосом в уряді країни й у ній самій, якому годі було зарадити.

Проте під час цього останнього мого перебування в Одесі за розпорядженням Петлюри – без мого відома, але від мого імені як наказного отамана – віддано було групі Янева, що прикривала підступи до Одеси з півночі, наказ звільнити цей напрямок, відійти до Жмеринки й відкрити шляхи на Одесу більшовикам. Звичайно, це розпорядження відрізalo Херсонщину від зв'язків з Директорією й давало змогу розпочати тут незалежні від неї організації, але для цього насамперед була потрібна певність, французькі війська в цьому районі перебуватимуть бодай до закінчення цієї організації, а такої певності після херсонських подій не могло бути. Крім того, в Одесі була сильна добровольча організація, і вести українські формування за цієї умови було вкрай важко. Нарешті, в Одесі та її районі перебували й польські частини, і вони далеко не симпатизували створенню українських сил. У підсумку було, зрозуміло, що в теперішніх умовах така спроба могла стати лише авантюрою, але не серйозним державним починанням.

Щоб по-офіцерському закінчити свої зносини з французьким командуванням, по-офіцерському розпочаті ген[ералом] Боріусом, що врятував мене від добровольців, я у зв'язку з усім викладеним скасував даний Яневу під моїм ім'ям наказ, сповістив про це полк[овника] Фрейденберга й 12 березня виїхав з Одеси, щоб вже більше сюди не повертатися. 17 березня 1919 р. я зовсім пішов з української служби і як приватна особа виїхав за кордон, у Галичину.

Отака коротка історія переговорів Директорії з французьким командуванням в Одесі, оскільки мені доводилося в цих переговорах брати участь та спостерігати події і тогочасну обстановку. Повторюю ще раз, що вчасно використану національну Україну можна було зберегти від захоплення її більшовиками й вона могла правити за надійну базу для оздоровлення всієї Росії без бойової участі іноземних військ, але трудами Директорії селянство України було доведено до бажання, щоб прийшли більшовики.

*Далі буде
З російської переклав
Олександр РИБАЛКО
Публікація
Михайла КОВАЛЬЧУКА*

ФАЛЕРИСТИКА

Сергій ГРАБ

НАГОРОДИ ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ СПЕЦІАЛЬНОГО ЗВ'ЯЗКУ ТА ЗАХИСТУ ІНФОРМАЦІЇ УКРАЇНИ

Виконання складних завдань по забезпеченням спеціальними видами зв'язку Президента України, Голови Верховної Ради України, Прем'єр-міністра України, центральних органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, формування цілісної системи захисту інформаційного простору держави в сучасних умовах потребувало нових підходів. 23 лютого 2006 року Верховна Рада України прийняла Закон України № 3475-IV, згідно з яким на базі Департаменту спеціальних телекомунікаційних систем та захисту інформації Служби безпеки України створено новий державний орган – Державну службу спеціального зв'язку та захисту інформації України (Держспецзв'язку)¹. Звісно, що створення нової структури потребувало нової символіки.

Керівництво Держспецзв'язку поставило завдання розробити символи, які б відрізняли цю Службу від інших силових структур, мовою геральдики відображали її завдання та місце серед державних органів управління. За основу емблеми взято хреста, який логічно вписувався у ряд символів інших силових структур². Наявність блискавок теж не викликала заперечень.

Дискусійними були колір хреста і наявність на ньому накладеного ключа, який символізував захист інформації. Врешті, після ряду консультацій вирішено обрати білий колір, який ще не був задіяний серед силовиків, а від ключа відмовитися взагалі.

Тобто емблема Держспецзв'язку, окрім кольору, загалом повторила емблему ДСТСЗІ СБ України. Але оскільки Держспецзв'язку не є військовою структурою, вирішено на вінку, що обрамлює центральний медальйон, листя дуба розмістити тільки з одного боку, а з іншого – листя національного символу – калини. Це вказує як на неналежність організації до військових структур, так і на її походження саме від військової структури – ДСТСЗІ СБ України.

На основі емблеми автори (С.Граб, В.Макаренко) розробили цілісний геральдичний комплекс (емблему Держспецзв'язку, прапор та службовий прапор), який затверджено Указом Президента України від 11 січня 2008 року № 10/2008³.

Емблема Держспецзв'язку стала основою для розроблення елементів форменного одягу – петличних арматюр та нарукавних нашивок на

лівий і правий рукави однострою. Причому, для територіальних вузлів урядового зв'язку й Інституту спеціального зв'язку та захисту інформації Національного технічного університету України „Київський політехнічний інститут” (НТУУ „КПІ”) нашивки розроблено індивідуально⁴.

Першими нагородами Держспецзв'язку стали Почесна відзнака Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, розроблена фахівцями ТОВ „Герольдмайстер”, та ювілейний нагрудний знак „15 років спеціальному зв'язку України” (автори С.Граб, В.Макаренко), встановлені наказами Голови Держспецзв'язку від 29 вересня 2007 року. Почесною відзнакою нагороджуються співробітники Держспецзв'язку за особисті досягнення у реалізації завдань державної політики у сфері захисту державних інформаційних ресурсів у мережах передачі даних, криптографічного та технічного захисту інформації, забезпечення функціонування Державної системи урядового зв'язку, організації ефективної роботи підрозділів Держспецзв'язку, вихованні та підготовці кваліфікованих кадрів, виявлені при цьому професіоналізм, ініціативу та наполегливість. Почесною відзнакою можуть бути нагороджені ветерани Держспецзв'язку та підрозділів спеціального зв'язку органів державної безпеки, інші громадяни України, іноземні громадяни та особи без громадянства, які сприяли Держспецзв'язку у вирішенні покладених на неї завдань. Знаки номерні.

Емблема Держспецзв'язку

Прапор Держспецзв'язку

Службовий прапор підрозділу

Ювілейним нагрудним знаком „15 років спеціальному зв'язку України” нагороджувались співробітники Держспецзв'язку, які становим на 12 жовтня 2007 року перебували в штаті Служби, та інші громадяни України за сприяння Держспецзв'язку. Нагрудним знаком також нагороджувались курсанти 4–5 курсів Інституту спеці-

Нарукавні нашивки
до форменого одягу

Нарукавні нашивки для територіальних
вузлів урядового зв'язку

ального зв'язку та захисту інформації НТУУ „КПІ”, які мали відмінні показники у навчанні і дисципліні, зразково виконували службові обов'язки. Станом на 1 травня 2009 року найвищою нагородою Держспецзв'язку – Почесною відзнакою, нагороджено 77 осіб, а ювілейним нагрудним знаком – 7035.

Інші нагороди Держспецзв'язку було встановлено наказами Голови Служби від 3 вересня 2008 року.

Відомча заохочувальна відзнака Держспецзв'язку – нагрудний знак „Хрест Заслуги” (автори С.Граб, В.Макаренко), встановлена для нагородження співробітників за зразкове виконання службового обов'язку, організацію ефективної роботи структурних підрозділів Адміністрації Держспецзв'язку, регіональних органів, територіальних підрозділів, закладів та установ Держспецзв'язку, значний особистий внесок у виховання та підготовку кваліфікованих кадрів Держспецзв'язку, інші заслуги, виявлені під час служби (праці) у Держспецзв'язку.

Нагрудним знаком „Хрест Заслуги” можуть бути нагороджені ветерани спеціального зв'язку та підрозділів спеціального зв'язку органів державної безпеки, інші громадяни України, іноземні громадяни та особи без громадянства за заслуги у захисті інформаційного простору України, діяльність яких сприяла вирішенню завдань Держспецзв'язку.

Нагрудний знак „Хрест Заслуги” має два ступені. Найвищим ступенем

Почесна відзнака Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України

Ювілейний нагрудний знак „15 років спеціальному зв'язку України”

*Нагрудний знак „Хрест Заслуги”
І і ІІ ступенів*

відзнаки є I ступінь. Нагородження нагрудним знаком вищого ступеня здійснюється не раніше як через рік після нагородження нагрудним знаком попереднього ступеня. Знаки номерні. Станом на 1 травня 2009 року Нагрудним знаком „Хрест Заслуги” II ступеня нагороджено 39 осіб, знаком I ступеня не нагороджено нікого.

Відомча заохочувальна відзнака Держспецв'язку – нагрудний знак „За сприяння Державній службі спеціального зв'язку та захисту інформації України” (розробка ТОВ „Герольдмайстер“) встановлена для нагородження громадян

*Нагрудний знак „За сприяння
Державній службі спеціального
зв'язку та захисту інформації
України”*

України, іноземних громадян та осіб без громадянства за значний особистий внесок у сферу захисту інформаційного простору України, державних інформаційних ресурсів у мережах передачі даних, крипто-графічного та технічного захисту інформації, розвиток та забезпечення функціонування Державної системи урядового зв'язку України, підготовку кваліфікованих кадрів у галузі телекомунікаційних систем та захисту інформації, сприяння Держспецзв'язку у виконанні покладених на неї завдань. Нагрудним знаком „За сприяння Держспецзв'язку” можуть бути нагороджені співробітники Держспецзв'язку, які досягли високих показників у службі (роботі), є взірцем вірності присязі та зразково виконують службовий обов'язок. Знаки номерні. Станом на 1 травня 2009 року нагороджено 44 особи.

Оскільки у Держспецзв'язку більшість особового складу – це особи рядового та начальницького складу, які перебувають на спеціальній службі, виникла нагальна потреба встановити ряд заохочувальних відзнак, якими б нагороджували за вислугу років. Це нагрудні знаки „Ветеран спеціального зв'язку” та „За бездоганну службу” трьох ступенів.

Нагрудним знаком „Ветеран спеціального зв'язку” (автори С.Граб, В.Макаренко) нагороджуються особи рядового і начальницького складу Держспецзв'язку, які мають не менше 25 років вислуги у календарному обчисленні на посадах осіб

**Нагрудний знак
„Ветеран спеціального зв'язку”**

рядового і начальницького складу у Держспецзв'язку, військової вислуги або вислуги на посадах осіб рядового і начальницького складу в інших центральних органах виконавчої влади. Нагрудним знаком також можуть нагороджуватися особи, звільнені зі служби в Держспецзв'язку або з військової служби у Службі безпеки України, на тих же умовах. Станом на 1 травня 2009 року нагороджено 193 особи.

Нагрудним знаком „За бездоганну службу” (автори С.Граб, В.Макаренко) нагороджуються:

I ступеня – особи рядового і начальницького складу Держспецзв'язку, які мають не менше 20 років

Нагрудний знак „За бездоганну службу” I, II і III ступенів

вислуги у календарному обчисленні на посадах осіб рядового і начальницького складу Держспецзв’язку, військової вислуги або вислуги на посадах осіб рядового і начальницького складу в інших центральних органах виконавчої влади;

ІІ ступеня – особи рядового і начальницького складу Держспецзв’язку, які мають не менше 15 років вислуги у календарному обчисленні на посадах осіб рядового і начальницького складу Держспецзв’язку, військової вислуги або вислуги на посадах осіб рядового і начальницького складу в інших центральних органах виконавчої влади;

ІІІ ступеня – особи рядового і начальницького складу Держспецзв’язку, які мають не менше

10 років вислуги у календарному обчисленні на посадах осіб рядового і начальницького складу Держспецзв’язку, військової вислуги або вислуги на посадах осіб рядового і начальницького складу в інших центральних органах виконавчої влади.

Станом на 1 травня 2009 року нагрудними знаками різного ступеня нагороджено 1110 осіб.

Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 11 липня 2007 року № 905 особам рядового і начальницького складу Держспецзв’язку, які звільнилися зі служби і на момент звільнення мали календарну вислугу не менше 25 років, присвоюється статус ветерана Держспецзв’язку з видачею посвідчення та нагрудного знака, і

**Нагрудний знак
„Ветеран Держспецзв'язку”**

надається право на пільги згідно з чинним законодавством⁵.

Розповідаючи про геральдичний комплекс Держспецзв'язку, не можна обійти увагою нагрудні знаки, встановлені у структурних підрозділах Держспецзв'язку. Це, насамперед, нагрудний знак випускника Інституту спеціального зв'язку та захисту інформації Національного технічного університету України „Київський політехнічний інститут” для спеціалістів, та ряд ювілейних знаків, серед яких останній за часом – знак „50 років 1 ТВУЗ”, частини урядового зв'язку, дислокованої в м. Києві. До ювілею, який було урочисто відзначено 23 травня 2009 року, виготовлено 65 знаків.

Насамкінець слід відзначити: геральдичний комплекс Держспецзв'язку та відомчі заохочувальні відзнаки відображають складні завдання, що стоять перед Службою, її історією, національні традиції. Символіка

емблеми Держспецзв'язку та відомчих заохочувальних відзнак, їх лаконічність і простота зрозумілі без додаткових пояснень. Наявність такого геральдичного комплексу та відомчих нагород відбиває у виразній художній формі призначення Держспецзв'язку, підвищує престиж цього важливого інституту управління державою.

ПРИМІТКИ

- 1 Закон України від 23.02.2006 № 3475-IV „Про Державну службу спеціального зв'язку та захисту інформації України” // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 30.
- 2 Карпов В. Комплекс військово-геральдичних знаків, емблем і пропорів // Військово-історичний альманах. – 2001. – № 1(2). – С.124 – 127; Карпов В. Становлення символіки Збройних Сил України // Актуальні проблеми розвитку символіки у Збройних Силах та інших військових формуваннях України: Матеріали науково-практичного семінару в ЦМЗСУ 5 березня 2008 року. – К., 2008. – С. 15 – 17.
- 3 Указ Президента України від 11.01.2008 № 10/2008 „Про символіку Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України” // Офіційний вісник України. – 2008. – № 2.
- 4 Граб С. Символіка Служби безпеки України й Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України // Актуальні проблеми розвитку символіки у Збройних Силах та інших військових формуваннях України: Матеріали науково-практичного семінару в ЦМЗСУ 5 березня 2008 року. – С. 46 – 49.
- 5 Постанова Кабінету Міністрів України від 11.07.2007 № 905 „Про посвідчення і нагрудний знак Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України” // Офіційний вісник України. – 2007. – № 52.

НАГРУДНИЙ ЗНАК „СЛУЖБА ШИФРУВАЛЬНОГО ЗВ’ЯЗКУ І РЕЖИМУ СЕКРЕТНОСТІ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ”

З метою вшанування військової служби, подальшого розвитку традицій у Збройних Силах та підтримки престижу фахівців служби шифрувального зв’язку і режиму секретності Збройних Сил України Наказом Міністра оборони України від 10 грудня 2008 р. № 609 встановлено пам’ятний нагрудний знак „Служба шифрувального зв’язку і режиму секретності Збройних Сил України” (іл. на с. 4 обкл.)

Створення служби шифрувального зв’язку і режиму секретності Збройних Сил України припадає на грудень 1991 р., коли у складі Міністерства оборони України було сформоване Восьме управління. Згодом цей структурний підрозділ Міністерства оборони України перетворено у Центральне управління захисту інформації і криптології Генерального штабу ЗС України, яке нині є центральним органом шифрувального зв’язку і режиму секретності у Збройних Силах України.

В основі пам’ятного нагрудного знака – лавровий вінок, що уособлює славу. У центрі по вертикалі – ключ як символ безпеки, що символізує збереження інформації з обмеженим доступом. На круглому щиті, який підтримують два сфінкси – емблема Збройних Сил України. Сфінкс символізує таємницю, загадковість. Фігурна стрічка, на яку спираються сфінкси, відтворює покладену на бік цифру „8”, що вказує на

першу назву центрального органу шифрувального зв’язку і режиму секретності – Восьме управління. Напис „Достовірність та безпека” на стрічці – девіз служби. На зворотному боці нагрудного знака написи: „Служба захисту інформації і криптології України” (у центрі), „Міністерство оборони України” та „Збройні Сили України” (по колу зверху і знизу). Стрічка нагрудного знака малинова з двома білими та двома жовтими смужками по краях.

Пам’ятний знак вручають військовослужбовцям, працівникам і ветеранам Збройних Сил України, які не менше 10 років перебувають (перебували) на посадах, пов’язаних з криптографічним захистом інформації та захистом інформації з обмеженим доступом в органах шифрувального зв’язку і режиму секретності.

Нагородження проводиться згідно з наказами Міністра оборони України, начальника Генерального штабу – Головнокомандувача ЗС України за поданням начальника Центрального управління захисту інформації і криптології. Нагородженню вручають пам’ятний знак і посвідчення.

Малюнок цього пам’ятного нагрудного знака розробив Відділ військової символіки та геральдики Генерального штабу Збройних Сил України.

*Ігор ЧИЧКАНЬ,
Володимир ГОРЄЛОВ*

НОВА ДЕРЖАВНА НАГОРОДА. ВІДЗНАКА ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ – ХРЕСТ ІВАНА МАЗЕПИ

Указом Президента України від 26 березня 2009 року № 189/2009 відповідно до пункту 25 статті 106 Конституції України та статей 4 і 12 Закону України „Про державні нагороди України” встановлено відзнаку Президента України – Хрест Івана Мазепи (іл. на с. 1 обкл.).

Відзнаку засновано для нагородження громадян за значний внесок у відродження національної культурно-мистецької, духовної, архітектурної, військово-історичної спадщини, заслуги у державотворчій, дипломатичній, гуманістичній, науковій, просвітницькій та благодійній діяльності. Нею можуть бути нагороджені громадяни України, а також іноземці та особи без громадянства. Нагородження проводиться згідно з Указом Президента України. Повторне нагородження Хрестом Івана Мазепи не проводиться. Разом з відзнакою нагороджено му вручається посвідчення. У разі їх втрати (псування) можуть бути видані дублікати, якщо Комісія державних нагород та геральдики визнає, що втрата сталася з не залежних від нагородженого причин.

Після смерті нагородженого, за наявності спадкоємців, відзнака та посвідчення залишаються у сім'ї померлого як пам'ять, а у разі відсутності спадкоємців їх пере-

даються на зберігання до Комісії державних нагород та геральдики. За згодою спадкоємців відзнака та посвідчення до неї можуть бути передані на тимчасове або постійне зберігання музеям на підставі рішення Комісії державних нагород та геральдики за наявності клопотання музейного закладу.

Відзнака із позолоченого срібла має форму прямого рівнораменного хреста з розбіжними сторонами, краї яких увігнуті всередину. Сторони хреста укриті малиновою емаллю. У центрі вміщено картуш, на синьому тлі якого – зображення козака з військової печатки гетьмана Івана Мазепи. Картуш накладений на зображення геральдичної фігури „Курч” герба гетьмана Івана Мазепи, покритої білою емаллю. Між сторонами хреста – розбіжні промені. Усі зображення рельєфні. Пружки хреста і промені, волюти картуша, зображення козака, пружки фігури „Курч” – позолочені. Розмір знака між протилежними кінцями хреста – 42 мм. Зворотний бік знака Хреста Івана Мазепи плаский з вигравіюваним номером.

Відзнака за допомогою кільця з вушком з'єднується з прямокутною колодкою, обтягнутою стрічкою. Нижня частина колодки фігурина, рельєфна. Розмір колодки: висота – 45 мм, ширина – 28 мм. На зворотному боці колодки – застібка для прикріплення відзнаки до одягу.

Стрічка Хреста Івана Мазепи шовкова муарова світло-синього кольору з поздовжніми малиновими смужками з боків і жовтими посередині. Ширина світло-синьої смужки – 10 мм, жовтих по 2 мм, малинових по 7 мм кожна.

Планка Хреста Івана Мазепи являє собою прямокутну металеву пластинку, обтягнуту стрічкою. Розмір планки: висота – 12 мм, ширина – 14 мм.

Хрест Івана Мазепи носять на грудях і за наявності в особи інших державних нагород України розміщують після ордена Данила Галицького.

**Ігор ЧИЧКАНЬ,
Людмила БАЯТА**

**На 1-й стор. обкладинки:
відзнака Президента України –
Хрест Івана Мазепи**

**На 4-й стор. обкладинки:
пам'ятний нагрудний знак
„Служба шифрувального зв'язку
і режиму секретності Збройних
Сил України”**

Літературна редакція **Ольги Голинської,**
коректура **Антоніни Жихорської**
Макет, верстання **Василя Жихорського**

За вірогідність поданої інформації відповідає автор. У разі передруку посилання на „Військово-історичний альманах” обов'язкове.
Видання зареєстроване
Держінформполітикою України 28.04.2000 р.
Свідоцтво: серія КВ, № 4170

Поштова адреса редакції:
01001, Київ – 1, а/с 91
Факс (044) 294 – 64 – 76
www.uarmy.com.ua

ПРО АВТОРІВ

Баята Л., провідний науковий співробітник лабораторії науково-дослідних робіт з дослідження військово-історичних процесів Центрального музею Збройних Сил України

Вовк О., науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України

Гомоляк О., науковий співробітник Науково-дослідного інституту карпатознавства Ужгородського національного університету

Горелов В., кандидат історичних наук, науковий співробітник лабораторії науково-дослідних робіт з дослідження військово-історичних процесів Центрального музею Збройних Сил України

Граб С., начальник відділу Департаменту кадрового забезпечення Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, полковник Держспецзв'язку

Ішук О., кандидат історичних наук, начальник Центру вивчення документів з історії визвольного руху Галузевого державного архіву Служби безпеки України

Ковальчук В., кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України

Ковальчук М., кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України

Ніколаєва Н., кандидат історичних наук, науковий співробітник історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Прохненко І., кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Науково-дослідного інституту карпатознавства Ужгородського національного університету

Степенко С., консультант Галузевого державного архіву Служби безпеки України

Харлан О., архітектор, аспірант Київського державного університету будівництва та архітектури

Чичкань І., начальник лабораторії науково-дослідних робіт з дослідження військово-історичних процесів Центрального музею Збройних Сил України

НОВЕ ВИДАННЯ ЦМ ЗСУ

УКРАЇНСЬКА ЗВИТЯГА
Козацька доба

Існує жорстка закономірність: кожен народ в усі часи та епохи прагне встановити контроль за пам'яттю про минуле, зробити її для себе вигідно вибірковою. Передусім це стосується військової історії, в якій яскраво висвітлюються перемоги і замовчуються поразки. Але у нас, українців, ця закономірність не працює. Ми з великим пафосом святкуємо свої поразки і соромимося відзначати перемоги, а якщо їй відзначаємо, то з виглядом якоїсь провини перед переможеним поляком чи росіянином. І хочеться вигукнути: „Україно, пробудись! Згадай своє славне минуле!” Адже армія Богдана Хмельницького була найславетнішою у світі, до її кроку прислухалися біжні і дальні сусіди. І це при чисельності населення в козацькій державі близько одного мільйона. Ніхто, крім нас самих, не захистить нашу державу від зазіхань на її територіальну цілісність, незалежність і свободу. Для цього потрібно створити потужні національні збройні сили, спираючись на наш високий економічний і людський потенціал, на наші традиції.

Знайомству читачів з переможними козацькими традиціями, вихованню у них національної гідності й присвячене науково-популярне видання „Українська звитяга. Козацька доба” (К., 2009), підготоване авторами проекту В. Карповим та І. Чичканем за участю художників А. Серебрякова, О. Руденка та І. Дзisia. У ньому стисло висвітлюється частина українських переможних битв за період з 1514 до 1659 р. Водночас ілюстрації до цих битв передають потужне емоційно-батальнє навантанження героїзму і мужності під час двобою між супротивниками. Заслуговує на увагу експеримент А. Серебрякова, котрий графічні схеми руху армій відтворив у вигляді гравюрного зображення. Для того, хто забажає детальніше ознайомитися з подіями того часу, автори подають перелік літератури („Джерела”).

Іван СТОРОЖЕНКО, доктор історичних наук,
провідний науковий співробітник історичного факультету
Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара

Військово-історичний альманах. – 2009. – Ч.1 (18). – С.1–160. Індекс 21813
Адреса в інтернеті: www.uarmy.com.ua

